

valóság

A TARTALOMBÓL

Pokol Béla: Kibertéri gondolatok

Lányi Gusztáv: Organikus lélek(vesztés)
és digitális-virtuális kommunikáció

Windhager Ákos: Befogadói terhek
Erkel Bánk bánja esetében

Rénes Balázs: A romániai magyar nyelvű
történelemtények Erdély képe

Dr. Iványi Márton Pál: A nyelvi kontinuitás
illúziója? Adalék a latin–román nyelvi
folytonosság kritikájához egyes frazémák
tükrében

M. Lezsák Gabriella: Tudománypolitika
és régészet a két világháború közötti
Magyarországon

Sinkovicz Ákos – Tornai Csongor Gáspár:
Az észak-erdélyi köztársaság mítosza

Pótó Júlia: Néma szemtanúk. Fényképek
és röntgenképek a bíróságon
a 18–19. század fordulóján

Yilmaz-Mészáros Enikő: Raúl Zurita
és a CADA művészeti csoport működése
a chilei Pinochet-diktatúra alatt

Karkusz Patrik Dániel: A teodícea problémája
és hatása a francia felvilágosodás
társadalomfilozófiájára

Kaposi Márton: Kiváló vezetőkkel
Dante világában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
1

3

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2021. március LXIV. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértés Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia,
Innovációs és Technológiai Minisztérium

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI
MINISZTERIUM

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

Kibertéri gondolatok

Néhány éve a mesterséges intelligencia (MI) társadalmi hatásairól megjelent könyvem-ből kimaradt e hatások elemzése közül az MI révén az emberi tevékenységek fizikai térből kibertérbe átköltözésének szemrevételezése.¹ Pár hónapja azonban a járvány okozta bezártság és így kényszerűen a kibertérbe áttolt egyetemi előadások, konferenci-ák, testületi ülések a szemem elé hozták ezt a hiányosságot. E kis írás az ebből fakadó összefüggések némelyikét igyekszik jelzésszerűen felmutatni.

(A kibertérbe áttolódott társadalom új problémái) Egy hazalátogató amerikai magyar professzor kérdezte tőlem 1994-ben, hogy mi az e-mail-címem, és zavartan csak azt mondtam neki, hogy hallottam már erről, de nálunk még ilyen nincs. Ám 1996 őszén már e-mailen küldtem el a Magyar Nemzet szerkesztőségéhez az éppen aktuális publicisztikámat Regensburgból, ahol tanulmányúton voltam. Az internet a Világbank segítségével ekkor az egyetemeken kezdett terjedni nálunk is, ahogy a nyugati világban mindenhol, de az ezredforduló után gyors bővüléssel a lakosság egyre nagyobb része használni kezdte, és ezzel párhuzamosan a kezdeti e-mailezés és újságolvasás mellett egyre szélesebben áttolódtak a tevékenységek az internetre. Mára a világ lakosságának kétharmada használja, és az állami ügyintézésről kezdve a bevásárlásokon és a tv-nézésen át a pénzáttalálásig minden a világhálón is végbe tud menni. A mostani járvány készítése révén pedig az alkotmánybíróági ülések, egyetemi előadások, általános iskolai órák stb. mind-mind az internetre kerültek, nem is szólva az ezernyi foglalkozás távmunkára átkerüléséről a digitális térbe, mely már évek óta lehetséges volt, de a kialakult szokások miatt ezzel eddig kevésbé éltek. A már kialakítás alatt álló 5G alapú *dolgok internetje*² az okos lakások, okos városok, felhőbe kapcsolt önvezető autók közlekedése stb. révén pedig már öt-tíz év múlva a mai sokszorosára teszi a társadalmi tevékenységek fizikai térből az internetes kibertérbe történő áttolódását.

Alig 25 év telt el az említett elcsodálkozásomon az e-mailen, és ha ezt tíz évvel megtoldjuk még az 5G alapú dolgok internetjének elterjedéséig, akkor is csak 35 évnyi az az idő, mely alatt a jól ismert társadalmi működés sok ezer éves jellemzői és meghatározói jórészt a semmivé foszlottak. Olyan változás ment végbe e rövid idő alatt a szemünk előtt és benne élve, hogy ezeréves társadalmi működések váltak semmivé, és az arra szabott fogalmainkat az új kibertéri valóságra alkalmazva sokszor csak támoalgunk az új világban. Amikor már hosszabb időt e változásban élve úgy öt évvel ezelőtt *Ray Kurzweil* összefoglaló munkája nyomán ráébredtem ennek horderejére, filozófiai fogalmi kapaszkodókat kezdtem keresni ennek megértéséhez, és *Nicolai Hartmann* ontológiai rétegelméletét alkalmaztam a mesterséges intelligencia elméleti megragadására. E szerint az evolúcióval milliárd évek alatt a fizikai világ rétege felett kialakuló biológiai létréteg, majd ennek magasabb fokain az emlősökkel kezdődően a lelki létréteg, majd főként a főemlősökkel már e felett az értelmi létréteg, mely az emberrel és társadalmaival válik igazán markánsná, és ad egy négy-létrétegű valóságot. Az emberi értelem rögzítődése normákban, fogalmakban, ismeretekben és szimbólumokban, melyeket az új és új generációk mindig elsajátítanak, adta százezer éveken át az emberi társadalmak valóságát, és az elmúlt bő hetven év alatt e felett kezdett kialakulni a számítógépes gépi értelem. A biológiai létünk felett a sajátlagosan emberit és társadalmi az említett értelmi struktúrák jelentik, és ez kezdett

néhány évtizede egyre viharosabb gyorsasággal kibővílni a gépi értelemmel. Mára az öntanuló gépi értelem, a mesterséges intelligencia robotjai már a fizikai munkák tömegét elvégzik, és jó néhány szellemi foglalkozás tevékenységeit is gyorsabban és pontosabban ellátják algoritmusai, mint amire az ember képes.

Ha összekapcsoljuk a mesterséges intelligencia fokozódó társadalmi szerepét az életünkben a tér problémájával, akkor bukkan elő, hogy ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a valóságunk fizikai tereiből (szárazföld, vízi/tengeri terület, légtér és újabban már a világűr tere) a társadalmi tevékenységek egy új térbe kerülnek át, a számítógépek a világ egészét átfogó összekapcsoltságából keletkezett *kibertérbe*. Az említett e-mailezéssel indult tevékenységek kibertérbe áttolódásai után ma már sok millióan szinte csak alszunk és eszünk a fizikai valóság terében levő házainkban, de már a felkelés után a számítógép mellett a kibertérben vagyunk, és – főleg a mostani járványos időktől kezdve – videókonferencián találkozunk az diákokkal, tartjuk a kollégákkal a testületi üléseinket, majd olvassuk el a kedvenc online újságjainkat, folyóiratainkat, a tudósok kapják az „*academia.edu*” internetes közösségi portáltól az automatizált értesítést és kommenteket, hogy az előző nap hol és kik olvasták az ide vitára feltett cikkeiket Afrikától kezdve Latin-Amerikáig és Ázsiáig. Az említett bő tíz-húsz éves előre tekintéssel pedig az önzetű autók közlekedése, az okos lakások és okos városok, városrészek révén minden ember szinte teljes mértékben – az alváson és a táplálkozáson túl – a kibertérbe beleszólva folytatja mindennapi tevékenysége legnagyobb részét. Vagyis a társadalom áttolódik ekkor már a kibertérbe, és a fizikai tér a maihoz képest is még jobban leértékelődik.

A fizikai tér fontossága azonban nem ilyen könnyen írható le. Az ember csak kulturálisan és morálisan összetartó közösségek révén tud élni, ezek között legszélesebben a nemzeti közösségek adják a tartós közösségi kereteket ehhez, és e nemzeti közösségek között pedig az anyagi javakért, illetve a hatalmi dominanciáért folyamatos küzdelem zajlik a másik felett. De ezek mellett is piaci csoportok, kulturális csoportok, területi közösségek, sőt bűnöző csoportok is állandó küzdelemben vannak javakért, befolyásért és a más csoportok alárendelt helyzetbe szorításáért. Így ennek szabályozásáért és a rendfenntartásért állami szerveződések és államhatárok nélkülözhetetlenek, szilárdan a fizikai tér adta határokra ráépülve. Itt bukkan elő a fizikai tér és az erre viharos gyorsasággal ráépült kibertér – melybe a társadalom egyre inkább átköltözik – feszült együttélésének egy alapvető problémája.

A kibertér létrehozó internet az 1980-as években szűk katonai majd egyetemi-kutatói kommunikációra jött létre az USA-ban, és civilek közé kikerülése után is mindenféle központi vezérlést nélkülöző technikai protokollokkal és ehhez írt programokkal fejlesztették tovább, így eleve mint világinternetet alakították ki, „*world wide web*”-ként. Amikor 1994-ben már sok ezren kezdték használni, és törekvések voltak a világ egészében való tényleges elterjesztésére, akkor felvetette néhány e körül bábáskodó informatikus, hogy veszélyes is lehet a mindenféle központi kontrollálás nélküliség, de az akkori Clinton-adminisztráció úgy ítélte meg, hogy előnyösebb az USA-nak az ő tech-vállalatai által uralt információgyűjtés a világon a többi használó állam beleszólási lehetősége nélkül. Ezzel csak akkor kezdett probléma lenni, amikor például Észtország előreszaladt a téren, és az egész közigazgatási működését, villamossági rendszerét internettel kötötte össze, ám amikor 2007-ben összezdült Oroszországgal egy ügyben, akkor válaszként az orosz hadsereg addigra már kiépített kiberrészlegének hackerei lebénították a teljes észt elektromossági és államigazgatási rendszert, és hetekre a káoszba taszították egész Észtországot. Ugyanígy 2008-ban Grúzia katonai kalandorságát Moszkva nemcsak katonai ellensapásokkal csillapította, hanem előzetesen lebénította hackereivel a fél

országot. Ma már minden országnak van a kibertámadások elleni kibervédelme – mint a fizikai térben a határőrség –, és a nagyobbaknak még többeszes kibertámadási részlege is. De nemcsak államok állnak a kibertámadások mögött, hanem egyes esetekben nagy bűnözői csoportok, versengő ipari csoportok, szélsőséges politikai csoportok is. Ahogy pedig növekszik a társadalmak előbb jelzett kibertérre áttelepedése, úgy válnak egyre katasztrofálisabbá a kibertámadások lehetséges hatásai. A védekezést pedig már a kiindulópontban reménytelenné teszi, hogy a fizikai tér feszes határain felépült állami szuverenitások nem tudnak érvényesülni az eleve világinternetként létrejött kibertérben. Most már az USA elitje is látja ennek kárát, ahogy az elnökválasztások közeledtével menetrendszerűen rettegni kezd az orosz hackerek kampánymanipulációitól.

Egy ennek létrehozásában résztvevő kutató mondta néhány éve, hogy alapjaiban kellene újjáépíteni a kibertér internetvilágát ahhoz, hogy biztonsággal ki lehessen zárni a kibertámadások jövőendő szörnyűségeit, mert a máig felépített rendszer már kiindulópontjaiban lehetetlenné teszi ezt. Ezt az alapokig visszamenő átépítést kezdte el Kína néhány éve, és meghirdette a *kibertéri szuverenitáson felépülő új internet világát*, melyhez Oroszország³, Brazília, sőt India is lelkesen csatlakozott. Az új világrend bipolarissá válásával párhuzamosan így a jövő években az internetes világ kettébonklása is prognosztizálható, és a két pólus között ingázó európai kisállamok között Magyarországnak is feladja a leckét, hogy valamelyik rendszerhez igazodnia kell, és itt „el nem kötelezett harmadik” köztes formáció nehezen képzelhető el.

Végül egy friss hír: Három és fél millió betöltetlen állás lesz a kiberbiztonsági ágazatban 2021-re – áll a PwC Digital Trust Insights sorozat legfrissebb elemzésében. Ez egyrészt mutatja, hogy a vállalatok, államok egyre többet fordítanak kiberbiztonságra, másrészt, hogy hatalmas a munkaerőhiány a területen.

(A kibertér sötét oldala: a darkweb) A kibertérben végrehajtott katasztrofális hatású támadásokról szóló információk és az erre felbélrelhető hackerek felkellették az érdeklődésemet a darkweb, a kibertér sötét oldala iránt, ahol ezek megtalálhatók. Igazi kutató módjára szétnéztem a Google keresőben az ezzel foglalkozó irodalom után, és a sok közül végül egy egészen friss összefoglaló mellett cövekeltem le, melyet a Melbourne Egyetem doktorandusza készített disszertációként 2018-ban.⁴ A doktorandusz alaposan feltárta az erről szóló irodalom alapján, hogy milyen motivációkból veszik igénybe a *darkwebnek* vagy *darknetnek* nevezett és teljes anonimitást biztosító odalakat. E szerint kisebb részben legális célokat követők ezek, akik csak személyük, vagy vállalatuk és szervezetük elrejtését akarják a fürkésző tekintetek elől, mely lehet egy újságíró esetében Közép-Ázsiában egy mogorva és lesújtásra kész államhatalom, egy vállalati vezérnél az üzleti titkait szimatoló konkurenciától való félelem és egy sor más is. De nagyjából fegyverkereskedelem lebonyolítása, drogkereskedelem, pedofil gyermekpornográfia felkínálása, továbbá különböző feltörésekre és behatolásokra szakosodott hackerek bérlete a darkweb oldalainak tárgya.

Gupta doktorandusz úr információi alapján a darkweb technikájának lényege a hagyományok egymásra épülése szerint végbemenő sorozatba-rendezés a számítástechnikai lépések egymásutániságában, melyet az ügyes algoritmus révén csak egy lépcsővel lehet visszakeresni, és az előbbieket rögtön eltünteti ez, így sem az üzenet feladója, sem a másik oldalon a szolgáltatás felkínálója nem beazonosítható még egymás számára sem, nemhogy egy külső fürkésző számára. A sok közül a *Tor Network* titkos szolgáltatások oldalaihoz hozzáférést biztosító browserét is megjelölte a doktorandusz disszertációja, így a Google keresőn beütve már le is tölthettem ezt. A *Tor Network*-ön belüli keresőbe

gépelve az *Onion Sites* kereső kifejezést, melyek oldalai a doktorjelölt szerint bevisznek a titkos szolgáltatások világába, már ki is nyílt előttem egy tucatnyi szolgáltató oldala, és válogathattam. Az egyikén ékes angolsággal Vlagyimir kínálta szabott áron bérelhető szolgáltatásait („*My name is Vladimir...*”), és 500-600 dollárért weboldalak feltörését, egy-egy célzott személy heteken át tartó figyelését, vagy az általam kért fegyverek beszerzését vállalta volna, a fegyver fajtájától függően szabott áron, néhány száz vagy egy-kétezer dollárért. Ugyanezeket egy másik honlapon Szergej is kínálta, némileg nyomottabb áron.

Tovább már nem kutakodtam, és kissé megrettenve a „rosszfiúk” kínálataitól már jöttem is ki a darkwebről, de még beütöttem az itteni belső keresőbe a nevemet, hogy rólam mit ad ki a darkweb. A sok közül az *akademia.edu* honlapját, a világ egyetemi közösségeinek összefogó honlapját is kikereste rólam, ahol az egyetemi emberek, kutatók egy kisebb summa ellenében tagok lehetnek, és feltölthetik tudományos anyagukat vitára, és mint a tudósok belső facebookja működik ez. Egyik nagy előnye ennek a kibertéri tudós-szerveződésnek, hogy az egyes feltöltött tanulmányok esetében rögtön visszajelez e-mailben az *academia.edu* algoritmus, hogy ki kereste fel az egyes tanulmányaimat, melyik egyetemen, milyen státusban van, és ha kommentet ír hozzá, akkor azt is elküldi, hogy rögtön válaszolhassak. Nos, a darkweb Tor Network browserjének belső keresője, mely a *duckduckgo.com*, nyomot hagyja maga után, odavitt az *akademia.edu* honlapjának engem illető oldalához, de amikor be akartam menni a tanulmányaimat megnézi, akkor kért egy azonosítható honlapot, hogy beengedhessen. Ez megnyugtató, mert legalább az *akademia.edu* nem szolgáltat ki a „rosszfiúknak”, de az már kevésbé, hogy amikor néhány perc múlva bementem ide a Google keresőn keresztül, akkor azt találtam, hogy az *akademia.edu* azt adja ki a néhány perccel előbbi keresésemről, hogy Ausztriából kerestett valaki a *duckduckgo.com*-on át, de semmi mást. Néhány óra múlva ezt megismételtem a darkweben keresztül, majd egy perc múlva a Googlen át már benn is voltam legalísan az *akademia.edu* honlapomban, és akkor azt írta ki, hogy Németországból kerestett valaki, de ismét semmi többet. Közben itt ültem a házamban a számítógépem előtt változatlanul.

Gupta doktorjelölt úr részletesen bemutatja gondos irodalomgyűjtemény-elemzésében, hogy miképpen igyekeznek az egyre jobban kiépült katonai és titkosszolgálati kibervédelmi részlegek és bűnüldözők az egyes országokban a darkweb titkos szolgáltatásainak nyomára bukkanni, és a néha felbukkanó, pedofilhálózatokat leleplező híradások mutatják, hogy alkalmilag ez sikerül is. De más híradások azt is mutatják, hogy a legális internet alatt a kibertér sötét oldalán ezt meghaladó tömegű a darkweb oldalain zajló tevékenységek volumene.

Így végül összegezve, rövid kis kutakodásom a darkweb oldalain nem győzött meg arról, hogy nincs igazuk azoknak, akik már a kiindulópontjaiban ellenőrizhetetlen internet és általa létrehozott kibertér alapjait érintő újjáépítését sürgetik. Ha már az 5G (majd a 6G) révén az okos lakásainkkal, okos városainkkal és felhőbe kapcsolt önzetű autóink rendszerével teljesen átköltözünk a kibertérbe, akkor a „rosszfiúk” okozta sérülékenység naponta tönkre teheti a teljes életünket, és ilyen bizonytalanságban nem lehet majd élni.

(Kibertér és szuverenitás) Az internet kialakításán szorgoskodó informatikusok közül néhányan már a '90-as évek elején aggódtak némileg, hogy adódhatnak közbiztonsági problémák a tömegessé váló internet miatt, melyet már kiindulópontjaiban világinternetként és ellenőrizhetetlenként konstruáltak meg. De ami az oroszok nem csaptak oda

hackereikkel 2007-ben Észtországnak egy összezördülésük után, hetekre megbénítva ezzel az áramellátásukat és a teljes államigazgatásukat, addig ez csak kutatói problémának tűnt az állami vezérkarok számára. Ugyanígy riadóztató hatású volt a 2008-as grúziai „kalandra” adott orosz válasz, amikor a grúz vezetés a kirobbanó pénzügyi világválság zavaros vizeiben bízva katonai expanziót kezdett a szomszédjaik felé, ám az orosz hadsereg – ellencsapása közben – az egész országot lebénította a kibertérben. Ekkor vált világossá a csúcspolitikusok előtt, hogy egy teljesen új tevékenységi mező keletkezett, melyben egy sor katonai, gazdasági, politikai és egyéb veszély leselkedik, és a már kialakított eszközökkel, megoldásokkal ezek ellen semmit nem lehet tenni.

Az első reakciót a leginkább ezt megszenvedő észtek szervezték meg, és 2008-ban neves nemzetközi jogászok és informatikus szakértők konferenciáján a meglévő nemzetközi jogi fogalmak és szabályok átfésülésével és adaptálásával igyekeztek megadni az itt felmerülő problémákra a válaszokat. Ebből jött létre a Tallini Kézikönyv („*Tallinn Manual*”), mely olyan kérdéseket igyekszik megválaszolni, hogy lehet-e olyan fegyveres támadásnak tekinteni a kibertéri támadást egy állam ellen egy más állam részéről, mely megalapozza a katonai ellencsapás nemzetközi jogi háttérét. Ennek aztán több alkérdése van azt illetően, hogy milyen súlyosan kell érinteni az ilyen kibertéri támadásnak a másik állam szerveinek, infrastruktúrájának működését ahhoz, hogy jogos legyen az ellencsapás. De az is kérdés, hogy van-e nemzetközi jogilag kollektív védelemre lehetőség e téren. Vagyis, amikor nem a megtámadott állam indítja a katonai ellencsapást – például erre nem lenne képes –, hanem kérésére egy szövetségese rendel el ilyet helyette a kibertámadásért felelős állam ellen. De egy további alkérdés, hogy felelős-e egy állam akkor is a kibertámadásért, ha nem az állam szervei, katonai kiberrészlege hajtotta ezt végre, hanem az csak a területén levő magánszervezetek akciója volt? Például amikor evidenssé vált, hogy az észtek elleni kibertámadás orosz területen levő kibertéri infrastruktúrából indult, akkor annyit elvállaltak az orosz állami vezetők, hogy feltehetően az Észtországban élő oroszok elleni igazságtalan intézkedésektől feldühödött „hazafias orosz hackerek” lehetnek a ludasok ebben, és mély sajnálatukat fejezték ki az észtek felé. Erre volt a válasz, hogy akkor az állam ilyenkor is felelős nemzetközi jogilag más állam elleni kibertámadásért, és mindent meg kell tennie annak bizonyításáért, hogy intézkedéseivel igyekezett az ilyen támadásokat megelőzni. A baj azonban az, hogy az internet végső ellenőrizhetetlensége ezt még a legellenőrizettebb államon belül sem teszi megvalósíthatóvá, és így hiába tudják, hogy a kibertámadás melyik államból indult, az adott állam vezetői csak sajnálkozva széttárják a kezüket.

A nyugati hatalmak azóta is csak a viszontcsapás nemzetközi jogi lehetőségeit bizonygatják harciasan a kibertámadások esetére nyilatkozataikban, de a felmerült esetekben a feltehető kibertámadó állam tagadása után ténylegesen semmi nem történik. Így a 2016-os elnöki kampányban bizonyított orosz hacker-mozgások az eredmény befolyásolására az USA-ban csak dühös nyilatkozatokat provokált ki, de semmi nem történt, ahogy a francia választások esetében sem. Ezzel szemben Oroszország, Kína, Brazília, Irán, India és hatásukra még egy sor állam Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában – felsorakozva Kína vezérlete alatt –, egyrészt a világinternet mai lehetősége mellett igyekeznek erősebb kontrollt gyakorolni az országon belüli kibertér használók felett, másrészt támogatják a nemzetközi fórumokon Kínát abban, hogy az internet alapvető protokollját (*TCP/IP ver4*, illetve *ver6*) egy újra cseréljék fel, mely az internet mai decentralizált állapotát megszüntetné, és már a kiindulópontban centralizált ellenőrzést tenne lehetővé. Ennek menetében például Oroszországban 2019 novemberében elfogadták a „szuverén internet törvényét”, mely előírja, hogy minden belföldi internethasználó

csak Oroszországban bejegyzett internetszolgáltatótól kaphat internet-hozzáférést – és csak reális és ellenőrzött név alatt –, ezeket pedig a központi internet-főhatóság, a *Roskomnadzor* eleve kötelezi, hogy a listájukon felsorolt honlapokhoz nem biztosíthatnak hozzáférést. Ennek betartását azután állandóan ellenőrzik, és rögtön kitiltják az ezt megsértő esetleges külföldi internetszolgáltatót Oroszországból. E centralizált ellenőrzési rendszerhez a technikai hátteret a híradások szerint a kínai *Huawei* tech cég biztosította az oroszoknak, ahogy az egész világon a Huawei terjeszti a centralizált internetrendszer technikáját. De a Huawei informatikus-mérnök gárdája állt az ENSZ internetszabályozásban illetékes szakosított szervének (ITU) fórumán beterjesztett kínai javaslat mögött is, mely 2018-ban az internet eddigi alapprotokollja helyett az általuk már kialakított új protokollt ajánlotta, mely a jövőben centralizált és teljes mértékben ellenőrizhető internet létrehozását tenné lehetővé.

Látni kell, hogy ha a dolgok internetjének (*IoT*) elterjedése révén öt-tíz év múlva a legkülönbözőbb szolgáltatások már a kibertér bekapcsolásával érnek el bennünket országos, sőt átfogóbb regionális rendszerekben megszerveződve, akkor a mai sérülékenység elviselhetetlenné válik. Így a mai, végső biztonságra nem képes internet és ennek említett TCP/IP protokollja mindenképpen lecserélendő lesz. Kérdés persze, hogy a teljes ellenőrzést biztosító kínai internet-protokoll, mely az állampolgárok minden percét is ellenőrizni tudja, miképpen módosítható úgy, hogy a megfelelő biztonság nyújtása mellett még az európai kultúrában bevett individuális szabadság egy bizonyos fokát is garantálja.

A reális világhatalmi küzdelmeket és a két világhatalmi pólust a szem elé véve az USA és a Kína vezette ellentábor megoszlásával az tűnik valószínűbbnek, hogy nem lesz egységes internet a jövőben. Míg a nyugati világban feltehetően megmarad alapjaiban a mai, csak részben ellenőrizhető internet, addig a kínai megoldás új internet protokollja a BRICS-államokban és Afrika, Ázsia, illetve Latin-Amerika egyes országaiban válhat elterjedté. Az internet kormányzási dilemmáit kutató szakmai körökben már évek óta igyekeznek felmérni, hogy az elkerülhetetlennek látszó ketté bomlásban a két internet-modell lehetséges tábora hogyan oszlik majd meg. E szerint míg a mai globális és nyitott internet mellett kitaró tábor 37 országot átfogó lesz, addig a szuverén internetet megvalósító táborba 27 tartozik majd. Ám a két tábor között ma még ott van a bizonytalanok tábora, melybe jelenleg 50 állam tartozik, és ezek akár ide, akár oda is csatlakozhatnak majd, ha a kettéoszlás véglegessé válik.⁵

Nagy kérdés persze, hogy *Elon Musk* ezernyi internet-szatellitje, mely a következő években az egész bolygónkon közvetlen űr-internet hozzáférést tesz lehetővé, miként tesz keresztbe a kibertéri szuverenitásuk megteremtéséért küzdő államoknak. Hogy aztán ez egy sor állam esetében egy új „űr-Szabad Európa rádió” lesz-e a belső diktatúra megbontására, vagy egyszerűen egy globalista világhatalom szatellit-interneten való katonai beburakodásának terepe, azt majd a jövő dönti el.

(Kibertér és idő) A '80-as évek végéig egy külföldi kutatói ösztöndíj elnyerése után az öröm elmúltával rögtön jött a nagy gond a kinti hotelszoba, kollégium vagy albérlet megszerzésével, és a levél bő tíz nap utáni megérkezése után még legalább két hét ment el a válaszra, így egy hónap letelte előtt nem sok esély volt egy e tárgyú információcsere-re. Kicsit is problémás esetben a szállás biztosítása egy félévet is igénybe vehetett, és addig a bizonytalanság a készülődés közben megkeserítette az ember életét. Így a fax megjelenése, amikor egy faxüzenet után már fél óra múlva ott volt a válasz, és már lehetett is indulni, maga a megváltás volt a tanulmányutak szervezése közben. Ugyanez az időrövidülés még fokozottabban játszódik le a tevékenységek kibertérbe kerülésével,

és mondjuk egy kétórás alkotmánybíróági ülés kibertéri videokonferenciája már nem visz el egy egész napot azzal, hogy előtte átöltözés, oda másfél óra vagy kettő a csúcsforgalomban, kötelező csevegés, hosszú ebéidő, ebédutáni erőgyűjtés kávézással, majd hazafelé még két óra a csúcsforgalomban, és este kimerülten pihegni már csak a legkönnyebb olvasmányok felett lehetséges. Ezt a leírást és időrövidülést/időfelszabadulást pedig szinte minden kibertérbe került tevékenységnél el lehet mondani, és az a társadalom, mely ennek hatékonyságával él, szemben azzal, mely ezt alig használja ki, egyszerűen más fejlődési pályára kerül, és ugyanannyi lakosa és munkaerő-tartaléka mellett is az erőforrások többszörösét éri el.

Az már eddig is közismert volt, hogy a komputerizálásra épülő társadalom az addigi lineáris iramú fejlődés helyett az exponenciális gyorsaságra kapcsol, mert az ennek alapjaként szolgáló információs technológiai eszközök alig igényelnek anyagot és energiát, és egyre inkább csak a gépi értelem algoritmusainak jobb megszervezésén, illetve egyre miniaturizáltabb tárolásán nyugszik. *Ray Kurzweil* mondta az emberi agy számítógépes szimulálásáról szóló egyik vitájában vitapartnerének, aki ezt ezer évre tette a számítógépes műveleti gyorsaság mai állása alapján, hogy lineáris gyorsulási növekedés mellett ez tényleg ezer év lenne, de ha az elmúlt ötven év exponenciális gyorsulását nézi, mely mára ahhoz képest milliószeres műveleti gyorsaságot adott, akkor ez az ezer év csak bő húsz évet jelent a jövőt illetően. Ez az időrövidülés pedig a társadalmi tevékenységek egyre fokozottabb kibertérbe kerülésével az exponenciális gyorsulást részben átviszi az információs technológiát mozgató emberi tevékenységre is. Így a kibertérbe áttolódott társadalom változásainak viharos gyorsulása várható a jövőben. A „gyorsuló idő” már ismert szlogenje most kap majd egyre fokozottabb realitást.

A tér és idő filozófiai problémái így a kibertéri társadalom körülményei között újra tárgyalhatóvá válnak. A tér tulajdonképpen mint kiterjedés és távolság eltűnik itt – pedig ez a lényege! –, és csak azért kell használnunk a kiber-„tér” fogalmát, mert bevett gondolkodási sémáink szerint nem tudjuk másképp kifejezni az elmén kívüli, emberek között lezajló kommunikációk és információcserék átfogó keretét. Elmenk bevett sémái szerint ez csak térben tud lejárni. Az idő ugyan nem tűnik el ilyen radikálisan a kibertér társadalmában, de a drámai lerövidüléssel jórészt jelentőségét veszti az emberek közötti viszonyokban. Amit kitalálok, begépelem a Facebook-bejegyzésben, azt pl. Ausztráliában élő magyar kommentelő társunk egy perc múlva megcáfolhatja, vagy átveheti, és az ottani magyar rádióon vitát indítva róla ott ez hamarabb elterjedhet, mint itt közöttünk a városban. Mind a tér, mind az idő lefolyása jelentőségét veszti.

Az idő szempontjából azonban fontos, hogy a kibertérben azt ezt létrehozó információs technológiák első lépcsőben csak az információcsere időigényességét csökkentik le radikálisan. Például a számítógép előtt ülők esetében az e-mail-váltás vagy egy Facebook-bejegyzés feletti vitatkozó komment válasza néhány másodperc alatt végbe mehet a korábbi levélváltási formán nyugvó információcsere minimum néhány napos időigényével szemben, ám ennek tényleges lezárása az információ tudati feldolgozásával kívül esik a kibertéren. Itt ugyanazok a változatlan tudati-lelki folyamatok a meghatározók, mint már ezer évek óta. Itt a változatlan lassúság éles ellentétben áll magának az információcsere a két (vagy több) résztvevő közötti lebonyolítás villámgyorsra válásával. Ennek egyik következménye, hogy így az egyes résztvevők lassú felfogóképességének eddig jobban eltakart jellege az eleve lassú információcsere hosszan tartó lebonyolódása által mostantól erősebben a felszínre kerül, és esetleg elviselhetetlenné válik. Ez persze részben kiküszöbölődik azzal, hogy a kibertérbe került és ott információtechnológiai eszközökkel felgyorsított információcsereből egyre szélesebben teljesen

kikapcsolódik az emberi részvétel, illetve ennek lassú tudati feldolgozó kapacitása. Ez esetben a mesterséges intelligencia algoritmusai fejezik be az információcsere utáni kapcsolódó információfeldolgozási feladatokat is, majd öntanulással átalakítják addigi premisszáikat, és a megtanult új premisszákkal fogadják már az új információkat. Míg az emberi tudatnál ez még a fürge észjárásúak esetében is percek, órákat vesz igénybe – a tompábbaknál pedig napokat, heteket –, addig az öntanuló mesterséges intelligencia algoritmusánál ez a mai műveleti sebességnél percenként százezerszer is végebe mehet, és fogadhat, illetve feldolgozhat információkat, továbbá válaszként ugyanennyiszor küldhet információt a partner algoritmusnak. Néhány év múlva pedig a műveleti sebesség növekedésével (lásd: *Moore-törvény*) milliószor teheti meg ugyanezt másodpercek alatt. Így bár az idő és ennek mennyisége nem szűnik meg a kibertérben – szemben a térbeli kiterjedéssel és a távolsággal –, de a jelzett felgyorsulással szinte jelentőségét veszti.

A fent jelzett feszültség az információcsere villámgyorsná válása és az emberi tudathoz kötött feldolgozás lassúsága között, még ha az ember le is adja a teljes információfeldolgozások egy jelentős részét az algoritmusoknak, felvetheti a tudatos pedagógiai módszerek kidolgozását a jövőben, melyekkel a ma létező gátak, érzelmi elkalandozások, bevett gondolati sémák befogadást akadályozó hatásai leépíthetővé válnak. A sok „tomba” között csak a maga baja volt, ha a fürge észjárású szenvedett a partnerek lassú felfogásától, de a felgyorsult információs technológia révén a társadalom egészének visszatartását jelenti, ha a tompaság etalon jellegén nem tudnak változtatni. A felgyorsult időt követni kell.

Az itt jelzett változásnak egy másik leágazása, hogy a szellemi tevékenységek kibertérbe kerülésével és ott a szellemi termékek bárki általi gyors hozzáféréssel ledönti a gátakat az eddig zárt tudósközösségek között is. Ez a korábbi zárttság ugyanis nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyes tudományterületek szétparcellálódtak, és ez jelentősen csökkentette a minőséget azzal, hogy az összefüggések jó részét levágta a szűk tudósközösségeken belül. A tudományegyetemen bennmaradt egyetemi oktatók nagyobb része eleve nem is végez tudományos tevékenységet, hanem csak a „Professzor” által megírt tankönyvet oktatja a diákoknak. De a professzorok is egyre szűkebb tudáscellát művelnek csak, és egy sor összefüggést félresöpörnek azzal, hogy az már nem az ő területük. Így például a jogtudományon belül, ahol extrém módon végbement a jogterületek szétparcellázódása egész Európában, de főként Magyarországon, egy-egy tételes jogtudományi ágban szinte csak néhány öreg tudós tanár látja át rendszeresen olvasva még a szűk területet is, és egy-egy fiatal egyetemi oktató már csak egy kis töredéket művel. Az indok pedig az információkhoz való nehézkes hozzáférés, de persze az is, hogy a szűk területen információk monopolizálásával kis munkaráfordítással is növelni lehetett a tudóspresztízst. Ám a kibertér bárki általi hozzáféréssel ezek a monopolizált tudások gyorsan és könnyen hozzáférhetővé válnak mindenki számára, és ez tendenciájában lassanként ledönti a zárt tudományterületek közötti falakat. A kibertér időgyorsulása így a hagyományos társadalmi területeken belül is változást kényszerít ki.

(Individualizálódás kontra társadalmi atomizálódás) A városiasodás közismerten a személytelen viszonyok kialakulását hozza magával a falusi élet intenzív közösségi összefonódásával szemben, és a falun felnőtt ember városba átkerülve még hosszú ideig érzi az ebből következő elmagányosodási érzést. Ez azonban a személytelen viszonyokhoz hozzászokva csökken, és az ismeretlenekkel közös fizikai térben együttlét a metrón, vilamoson, szupermarketekben, nagyvállalati kollektívákban biztosítja az egyén számára a szükséges közösségi érintkezéseket és ebből is fakadó közösségi érzéseket. Az elmúlt

bő húsz évben azonban a tevékenységeink felgyorsuló átköltözése az internetre és ezzel a fizikai térből a kibertérbe, melynek mértékét most a járványhelyzet radikálisan tovább is fokozta, a személyes érintkezéseket a minimálisra csökkentette, és ez a korábbiakhoz képest az emberek közötti izolálódást óriási mértékben fokozta.

Ez az izolálódás azonban két teljesen eltérő irányú hatást is eredményezhet, mint ahogy már a kezdeti városiasodás nyomán is tapasztalni lehetett. Egyrészt fokozhatja bizonyos feltételek mellett az egyes egyén individuális szabadságát, mely értelmi visszakötöttséggel probléma nélkül fenntartja az egyén átfogóbb közösséghez kapcsolódását is. Ezzel pedig karban tartja a biológiai-érzelmi alkata miatt szükségszerűen közösségre rászoruló egyén mentális szellemi állapotát is. De másrészt az izolálódott egyének egy részénél az egészségesnek tekinthető individualizálódás helyett ez egy társadalmi atomizálódáshoz vezethet, mely lelki elmagányosodást és a közösséghez kötődés megszakadását hozza létre, és ebből kifolyóan tevékenység-leromlást, súlyosabb esetben mentális összeomlást eredményezhet. Mivel a kibertérbe költöztetett tevékenységek jó részénél várható, hogy a korábbi személyközi kapcsolatok helyett a távmunka, az egyetemi távoktatás, a videókonferenciákon lefolyó testületi döntéshozatal stb. már megmarad, és ezzel a fizikai téri személyközi kapcsolatok szerepe nagymértékben csak lecsökkent állapotban létezik továbbra is, így a társadalmi izolálódás két szembenálló irányú kihatása a legsürgősebb elemzéseket igényli.

Mik a feltételek az individualizálódás felé mutató hatásokhoz, és ezzel szemben melyek a feltételei a társadalmi atomizálódás negatív irányú kifejlődésének? Csak az elemzés elkezdéséhez, egy aspektust emeljünk most ki, mert az atomizálódás kontra individualizálódás féle helyzetek elemzéséhez épp jó terepet ad a Facebook közösségteremtése. Az atomizálódással szemben az individualizálódás jelzője, hogy az izolálódott egyén a Facebookon nem egyszerűen csak mint a fuldokló kapaszkodik bármely felé nyújtott kommunikációs közösséghez, csoporthoz, hanem maga igyekszik szuverén személyisége által diktáltan kommunikációs közösséget felépíteni, vagy ha már létező közösségekhez csatlakozik, akkor azok a szuverén személyisége továbbépítését szolgálják valamilyen szegmensben, és e szerint ő maga szelektál autonóm módon a közösség-választásaiban. Ha a fizikai izolálódását így hidalja át a kibertérben, akkor stabil személyisége által szelektálva a kibertéri közösségei tagjaiban is egy idő után épp olyan érzelmek tudnak kialakulni, mintha presszóban találkozva egy kávé mellett diskurálva érintkeztek volna. Ismeretátadások, érzelem-karbantartások, közösségi érzések ápolása így éppúgy végbemennek, mintha fizikai térben történe ez. A legteljesebb fizikai izolálódás mellett is, ha napközben több ilyen izgalmas közösségi vitád, ironikus viccelődésed, szellemi pengeváltásod volt a kibertéri közösségeidben, akkor este úgy tudsz lefekvéshez készülődni, hogy stabil személyiséged is megerősödvé várja a holnapi újrakezdést.

Ezzel szemben, ha az eleve minimális szellemi tevékenységet folytató és szinte hézagmentesen a fizikai érintkezések közbeni érzésekbe beleszótt ember kerül az izolálódás állapotába, akkor szinte fuldokolva kap a Facebookon minden adódó kommunikációba. Eközben aztán szükségszerűen csak a gyakorlatilag nulla személyisége árad ki kommunikációjából, mely csak hasonlóan izolálódott emberi roncsok közösségét engedi meg számára. Az ilyenfajta izolálódás atomizálódást és nem individualizálódást hoz létre, és így le lehet vonni a következtetést átfogóbban is, hogy a csökkent szellemi létréteggel élők számára jelenti igazán a nagy veszteséget a fizikai térből a kibertéri létbe átvonulás. Aki négy-létrétegű létében (fizikai, biológiai, lelki-érzelmi, értelmi) már eleve az értelmi-szellemi létrétege irányába helyezte át súlypontját, az már az alapvetően értelmi

kommunikációt lehetővé tevő kibertéri világban is csak hazaérkeznek. De aki ezt nem tette meg – életfeltételei, szocializációs körülményei és genetikai állománya mellett ezek által meghatározott személyisége révén –, az csak szenvedni tud a kibertéri világban.

A legnagyobb gond azonban, hogy a felnövekvő gyerekek szocializációja és még kialakítás előtt álló személyisége eltéphetetlenül a fizikai érintkezésekből végbemenő személyközi kapcsolatokon nyugszik, és ezek elsoványodása már napjainkra – főként az okostelefonok elmúlt néhány éves elterjedése révén! – drámaian leromló hatásokat vált ki a kutatások, de a mindennapi tapasztalatok szerint is. De szóljon erről majd a következő bejegyzés.

(Az okostelefonos gyerekkor szocializációs problémája) A számítógépes játékoktól függővé vált kiskamaszok problémája már az 1980-as évektől ismert volt, de az interneten futó közösségi média elterjedése az ezredfordulótól ezt csak fokozta, és amikor kb. 2012-től az okostelefonok állandóan kéznél levő lehetősége a kommunikációra a kibomlott közösségi médián keresztül a kamaszokat tömegesen erre kötötte be, akkor a személyközi kapcsolatok minimálisra korlátozódása közöttük riadóztatta a pszichológusokat. A rövid idő miatt ez még csak az Egyesült Államokban kapott kiterjedt kutatásokat, de az ott feltárt fejleményeket olvasva az itthon is tapasztalt problémákkal találkozhatunk. Ugyanis amíg a szocializáción már túlesett és kialakult személyiséggel rendelkező felnőttek esetében a személyközi érintkezések és kommunikációk minimálisra csökkenése a kibertérbe átköltözéssel csak kezdeti kényelmetlenséget jelent arra az időre, amíg felépítik a közösségi médiában a közösségeiket és a kibertér más érintkezési formáit, addig a még kialakulatlan személyiséggel rendelkező kamaszok esetében a közvetlen személyközi kapcsolatok minimálisra csökkenése szocializációs drámát hozhat létre.

Jean Twenge *The Atlantic*-on megjelent tanulmánya az e dráma terén előttünk járó Egyesült Államok felméréseit elemzi 2017-es cikkében már a címében is riasztóan: „Szétrombolják a okostelefonok az egész mostani generációt?” („*Have Smartphones Destroyed a Generation?*”). A gyerekek közös magánya az egymás mellett ülő kisiskolások tabletjükké és okostelefonokba merülő képével már nálunk is ismert jelenet, de Twenge leírja annak folyamatát, ahogy az okostelefonok szinte kivétel nélkül minden kamasz fő érintkezési formájává válva az Egyesült Államokban a lakótérben még közösen együtt levő családoktól is teljesen elszakítja a kamaszokat. Ott vacsoráznak együtt némán, mert a gyerek e közben is a Snapchat, az Instagram, a Twitter és a Facebook épp abbahagyott chateléseiben él. A családi közösség a fizikai együttlét ellenére igazán már nem működik, a gyerek már teljes mértékben átköltözött a kibertérben kialakított csoportokhoz, melyeket személyesen esetleg egyáltalán nem is ismer, ám ezek jelentik a virtuális közösségeit. Azok a kamaszkori sértések és gonoszkodások, melyek a személyközi kapcsolatokban is sűrűn előfordulnak, itt a kibertérben a személytelenség álcájával felfokozódnak, és az érzékenyebb kamaszok, főként a lányok egész napját tönkretelhetik, iskolai eredményeiket lerontják, és súlyosabb esetekben az öngyilkosság felé terelhetik. Twenge adatai szerint a 2010 es évektől az okostelefonok elterjedése óta a 12–14. életév közötti lányok esetében az öngyilkosságok aránya megháromszorozódott az USA-ban, és a fiúk esetében is megduplázódott ez a szám.

De emellett általánosabban is kimutatták a felmérések, hogy a boldogtalanságérzés, az étellel való elégedetlenség foka arányosan nő azzal az idővel, amit a kamaszok a kibertérben töltenek. Így elszakadnak a fizikai térben együtt levőktől, vagy a családon kívül ezt a legnagyobb mértékben le is építik a kibertéri érintkezések kialakítása közben, de miközben a kibertértől egyre inkább függővé válnak, az állandó depresszió, feszültség

és kielégítetlenség gyötri őket. Hol van már az az idő, amikor a kamasz fiú első vágya volt, hogy autót tudjon vezetni, és jogosítványa legyen, mint a szabad mozgás és a függetlenség jelképe! De az udvarlás, a „randi”, mely a lány és fiú közti kapcsolatok alapja e korban, a többi személyi érintkezésekkel együtt fokozatosan a múlttá válik. Az eddigi randik, első ügyetlen csókok helyét a lájkok veszik át. Az amerikai felmérések szerint 2015-ben a fiú-lány randik aránya az amerikai 18 évesek között az ezredforduló 85%-áról 56%-ra csökkent. De ugyanígy a szex is az 1991-es felmérésekhez képest 40%-kal csökkent e korosztályban. Igaz, hogy ennek pozitív oldalaként is felfogható, hogy ennek révén is ugyanebben az időszakban a tizenéves lányok szülési aránya is 67%-kal csökkent, de ha ezt beágyazzuk a lányok és fiúk közötti személyi érintkezés általános megszűnésébe, ezt pedig általánosabban az összes személyi érintkezés elenyésztésébe, akkor látható ennek az egész eddigi emberi történelmet felülíró tendenciája. Ha pedig ehhez hozzávesszük az egyre inkább az értelmes társalgást szimulálni képes szexrobotok viharos fejlődését, könnyű kiszámítani, hogy a biológiai szükségletek utat törése már a közeljövőben milyen formákat vesz a leépült férfi-női kapcsolatok után. E téren konfliktusok és feszültségek eddig is voltak, pedig egy sor kipróbált szocializációs mechanizmus, mintaadás is létezett erre a személyes érintkezésekre ráépülve, ezt orientálva. Ezek jórészt megsemmisülnek a személyközi érintkezések eltűnésével együtt, és lássuk be, hogy a kibertéri lájkolástól azért elég nehéz eljutni konfliktusok nélkül a harmonikus, érzelmeiktől körülölelt szexuális kapcsolatokig. Míg másik oldalról az ebben a korban türelmetlenül dörömbölő biológiai szükségleteknek ott vannak alternatívaként az engedelmes szexrobotok. Így, ha már eddig is a legnagyobb gondot jelentette a nyugati civilizáció számára a demográfiai összeroppanás réme, akkor ez most csak hatványozottan lesz várható.

Összegezve tehát *Jeanne Twenge* elemzését, ez nem egyszerűen csak a kamaszkori szocializáció egész generációra kiterjedő új drámája lehet, hanem az egész emberi reprodukció fokozott csődbejutásáé is. Én nem hiszem, hogy a kibertérbe átköltözött társadalom jelentősebb mértékben vissza fog térni a jövőben a fizikai téri korábbi társadalmi formák közé. Ám akkor a mindenképpen csak fizikai téri személyközi érintkezésekkel megteremthető közösségi szocializáció új formáit kell sürgősen megteremteni a gyerekek és a kamaszok számára.

JEGYZETEK

- 1 Lásd Pokol Béla: *A mesterséges intelligencia társadalma*. Kairosz Kiadó. Budapest, 2018.
- 2 Angolul: Internet of Things, rövidítve: IoT. Olyan hálózatba kötött „intelligens” eszközöket takar, amelyek képesek adatokat gyűjteni és az információt kommunikálni, azaz egy másik eszközzel egy internet alapú hálózaton megosztani.
- 3 Oroszország az elmúlt hónapokban többször jelezte, hogy jogi és műszaki szempontból is fel-
- 4 készült, hogy szükség esetén leváljon a globális internetről.
- 5 Az összegző munka erről a linkről elérhető: <https://minerva-access.unimelb.edu.au/handle/11343/213940>
- Lásd a 2018-as felméréshez a linket: <https://www.newamerica.org/cybersecurity-initiative/reports/digital-deciders/>

Organikus lélek(vesztés) és digitális-virtuális kommunikáció Pedagógiai és pszichológiai kihívások¹

A jelen pedagógiai világának valószínűleg egyik legnagyobb problémája az *organikus* és az *anorganikus* pedagógia viszonya: az a konfliktus, ami e két élet- és értékvilág között feszül. A pedagógia jelenlegi hagyományos keretei, föltételei – azaz társadalmi beágyazottságától kezdve a személyközi viszonyok és történések jellegéig nem bezárólag – a „múlt” és „jövő” olyan feszültségeitől terhes, amely talán korábban nem volt ennyire jellemző. Nem kétséges persze, hogy Magyarországon – például a népoktatás 19. századi „kötelező” bevezetése, illetve elterjedése óta – folyamatos kihívás volt a minimális kognitív alapkészségek (írás, olvasás, számolás) megtanítása = *oktatása* és az alpműveltség / „viselkedés” = a normatív *nevelés* ideális eszméjének harmonizálása. *Am ez a probléma a hagyományos organikus pedagógia élet- és értékvilágán belül maradt.*

Amiről én az elemzésemben szólok, az éppenséggel maga az az *új kihívás*, ami korábban nem volt: *a digitális-virtuális kommunikációs eszközök pedagógiai-pszichológiai alkalmazása* – ez azonban egy olyan „alkalmazás”, amely nem pusztán oktatástechnikai eszköz-probléma, hanem maga az anorganikus élet- és értékvilág.

Mit is jelent ez a kihívás?

Elemzésemben ennek a problémának csak néhány összetevőjét fogom megemlíteni – annak a (halvány) reményemnek is hangot adva, hogy *e két világ konfliktusos viszonya (még talán) optimalizálható*. Azzal a pedagógiai és történeti pszichológiai előfeltevéssel élek, hogy miként a népoktatással küzdő pedagógus elődeink sem csak a nebulóknak kognitív ismereteit igyekeztek gyarapítani, a 21. század egyre inkább anorganikusá váló élet- és értékvilága sem nélkülözheti az organikus (és éppen ezért is peripatetikus) pedagógia szocializációs és identitásformáló hagyományát – a *tömegoktatás* körülményei közepette sem.

(*Miről lesz szó?*) Kiindulásképpen vázolom a pszichológiai/szociálpszichológiai alapösszefüggéseket; azt a sajátos fejlődési ívet mutatom be, ami a természetes személyközi viszony/interakció világából kiemelkedő és leváló kommunikáció világa – ami az organikus-tól a pszeudonimitásig ível(t). Ez a kommunikációs és technikai „fejlődés” lehetővé teszi a *lélek digitalizálását* is: *a növekedést, a gyorsulást, a dematerializálódást – és nem melleleg: a szingularitást.*

A pszichológiai alapösszefüggések felvázolása után következik elemzésem fő pedagógiai-pszichológiai és tartalmi kérdéseinek/problémáinak – *az eszközöknek és a kontextusoknak* – a bemutatása: *a palavesszőtől a technikai szingularitásig.*

A következő interpretációs menetben tárgyalom a jelzett összefüggéseket:

- *A múlt: népoktatás – katedra és palatábla.* Palavessző és/vagy grafitceruza. Organikus élet és pedagógiai/pszichológiai alaphelyzet.
- *Félmúlt. – Pedagógiai pszichológia és a „tudományos technikai forradalom”:* a programozott oktatás. Behaviorista pszichológia és kibernetika. Az oktatógépek igézetében. – Kognitív (reform) pedagógia és pszichológia Magyarországon: oktatás/nevelés és technológia = oktatástechnológia.

- *A jelen: tömegoktatás – digitális tábla.* A tömegoktatás és a pedagógiai hatékonyság kényszere. A digitális tábla: interaktív és technikailag „tökéletes”. Offline vs. online tanulás.
- *A jövő: virtuális oktatás/nevelés és tudás – a technikai szingularitás.* A tudás határtalan szabadsága: optimista/pesszimista és/vagy „realista” látásmód. Tudás=Kommunikáció!? Az archetípus: a peripatetikus beszélgetés. Digitális iskola/egyetem. Problémák.
Végül fölteszem a kérdést: mi (lesz) a megoldás? Lesz-e (optimális) megoldás? Van-e, lehetséges-e „optimális” megoldás?

(Szociálpszichológiai alapösszefüggések: az organikustól a pszeudonimitásig – és a szingularitásig)

A személyiség rétegei: szerkezeti elemek. – Természetesen itt és most nem részletes, afféle tankönyvi bemutatása következik a szociálpszichológiai személyiségkoncepcióknak. Pusztán azokat a személyiség-, társas- és társadalomlélektani szerkezeti elemeket és funkcionális összefüggéseket sorolom fel, amelyek elemzésem interpretációs lépéseihez szükségesek.

Egyfelől tehát jelzem: az emberi személyiség pszichológiai elemzésének lehetőségei az intrapszichikus rétegektől az interpszichikus világig húzódnak, mintegy belülről kifelé (és viszont) – ez maga a személyiség pszichodinamikus működése=élete, illetve ezeknek a megismerése, lehetőségei (és persze a módszerek sokasága – amiről itt és most egyáltalán nem szólok). Vizsgálódásaim szempontjából azonban nem annyira a „belső”, az intrapszichikus, hanem sokkal inkább a „külső”, az interpszichikus világ érdekel: ezt nevezem a *természetes interakciók* életvilágának. A természetes interakciók életvilága azért *természetes*, mert *organikus* – olyan személyközi viszonyra utal, ahol a személyek szemtől szembeni találkozása (érzékelés, észlelés, megismerés, érzelmek stb.) egy interaktív-kommunikatív erőteret hoz létre. Ez az erőter: mentális – közvetít a „belső” és „külső” életvilág között. Az interaktív partnerek egymásról folyamatos és dinamikusan változó, a *szociális én* mentális képét és képzetét alkotva, önmaguk személyiségét is alakítják: ezt az önképet és önismeretet nevezi a szakirodalom „selfnek” (Smith és Mackie 2001: 188–251).²

Ez az interaktív tér tehát *interpszichikus és mentális*, éppen ezért (még) *organikus* is. *A mediatisált interakció.* – Ha azonban ebbe az interaktív térbe *kívülről* behelyezzük a médiumokat, különösen az elektronikus technikai alapon működő *anorganikus eszközöket* (rádió, televízió, számítógép), a személyközi interakció *közvetetté/áttételessé* válik, s ezzel *megnyílik az a végtelen(ített) mesterséges tér, amelyben az eredendően organikus interakció végül is anorganikussá válik.* A hagyományos média (sajtó/fotó, rádió, televízió) a szociális énből *szociális arculatot* formál: olyan *artefaktumot*, ami technikai/mesterséges műtermék. Ilyen műtermék például és mindenekelőtt: a *közvélemény*. A média által létrehozott arculat, mint sajátos és technikai *kép-„más”* ugyan sokszor lehet nagyon is eltérő/különböző („más”) az eredeti, vagyis az organikus személyiségtől, de mivel még a *szociális én* mentális sajátosságaiból épül fel a *public relations* és a *marketing-kommunikációs* manipulációkkal: *az eredeti személy organikus identitása még átderenghet az arculati nyilvános szerepjátékokon és játszmákon.* A számítógépek által generált internetes interakciókban viszont az történik, hogy a szociális én organikus identitása virtuálissá válik: *az interakciók már csak a pszeudinimitásban „valóságosak”*.³

A lélek digitalizálása: növekedés, gyorsulás, dematerializálódás – és a szingularitás. – A pszeudonimitás „valósága” a digitalizáció által virtuális lesz: a végtelenbe fut(hat) – totálisan! Ez azt jelenti, hogy a virtuális tér/idő-reláció nem pusztán mennyiségi, hanem teljes *minőségi átváltozást tesz lehetővé.* Az adatok/információk növekedése („big data”) és

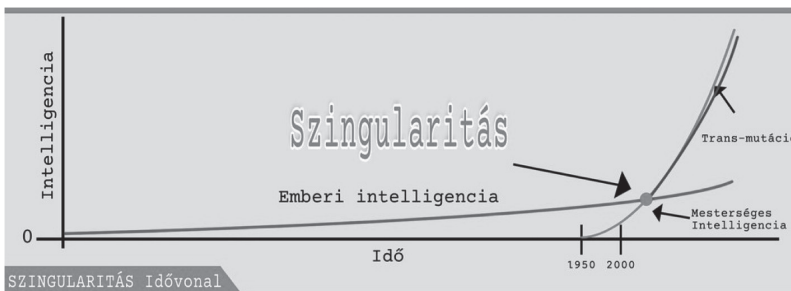
végtelen felgyorsulása/gyorsítása egyben az organikus életvilág dematerializálódáshoz is vezet(het): *ez a szingularitás!*⁴ Ennek a folyamatnak vázlatos és szemléletes összefoglalását az itt látható ábrák segítségével mutatom be.

1. ábra:
A felgyorsuló (végtelen) spirál – a szingularitás⁵

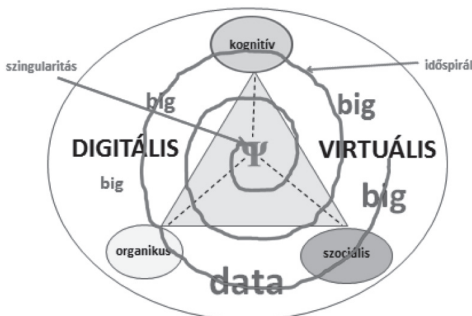

Paradigmaváltások egyre rövidebb idő alatt egy időspirálon ábrázolva.

2. ábra:
Szingularitás:
emberi intelligencia – mesterséges intelligencia – trans-mutáció⁶

3. ábra:
A lélek digitalizálása = az organikus lélek elvesztése:
növekedés, gyorsulás, dematerializálódás – és a szingularitás

(Pedagógiai összefüggések: eszközök és kontextusok – a palavesszőtől és -táblától a technikai szingularitásig) A pszichológiai összefüggések vázlatos bemutatása után arra teszek kísérletet, hogy az *organikus lélek elvesztésének* folyamatát a pedagógiai életvilág társas és történeti-társadalmi folyamataiban is kimutassam: diagnosztizálhassam.

A múlt: népoktatás – katedra és palatábla

A 19. században elkezdődött népoktatás pedagógiai világa még organikus volt. A pedagógiai alaphelyzet – a szereplők, a tan/eszközök és környezetük is – még a szerves építkezés anyagi/materiális, intellektuális és tárgyi/technikai lehetőségeivel egyfajta *tempós kiegyensúlyozottsággal* működött. A *népoktatás* persze már az állami/hatalmi rend és akarat szerint épült fel. Magyarországon az 1868-as népiskolai törvény óta a 6-12 éves kor közötti fiú és lány gyermekek egyaránt tankötelesek voltak. Ennek eredményeként sok száz falusi népiskola épült fel szerte az országban.⁷

Az átfogó pedagógia- és művelődéstörténeti panoráma bemutatása most nem lehet a feladatom, pusztán arra vállalkozom, hogy azt a közvetlen pedagógiai-pszichológiai életvilágot villantsam fel, ahol a tipikus népoktatás interaktív pszichológiai erőtere működött.

Kezdem a tanteremmel.

A tanterem. – A tanterem alapfelszereltségéhez tartozott a tábla, a kréta, a katedra. A katedra vagy dobogó fontos díszlet volt: rajta állt a tanári asztal, így együtt pedig a tanítói/tanári szereplő/szimbolikus dominanciáját, sőt hatalmi pozícióját jelezte. A tanári katedra előtt – és „lent” – a diákok ülőhelyei, a padok katonás sorban és rendben helyezkedtek el.

A padok közepén egy kis lyuk, itt volt a helye a tintatartónak.

A tanári segédeszközök a következők voltak: térkép (Trianon után: Nagy-Magyarország!⁸), abakusz (óriási golyós számológép), földgömb és a tanító/tanár úr elmaradhatatlan nádpálcája, amely gyakran csattant a padra fölfektetett rendetlenkedők fenekén vagy tenyerén. (A szülők ezt a fegyelmezési technikát helyeselték, hiszen ott-hon is gyakran alkalmazták.) A pedagógiai fegyelmezési alaphelyzet azonban nem büntetés-orientált volt, csak az otthoni apai/maszkulin, tekintélytartó és -követelő mintára hajazott. Ekkoriban egyébként is férfi-dominancia volt jórészel a társadalmi-intézményes élet egészében, így az iskolákban is. (Lásd az 1. képet.)

1. kép:

A kiskőrösi evangélikus népiskola pedagógusai (1936)⁹

A tanterem padlója általában olajjal fölkenet fapadló volt, és a terem végében volt található egy lavór, vödör víz a tisztálkodáshoz.

A tanterem falán kereszt, gyakran a magyar Hiszekegy, esetleg szorzótábla.

A terem fűtését fatüzelésű kályhákkal oldották meg.

Meglehetősen rusztikus volt ez a környezet. A korabeli tanító/tanár urak nem törték magukat azzal, hogy lakályossá és színessé tegyék a gyerekek (és maguk) számára a tantermet.

A tanterem és a pedagógiai autoritást megjelenítő valóságos/organikus és szimbolikus erőtervázlatos leírása után lépünk közelebb a pedagógiai-pszichológiai működés személyes életvilágához: az írástanulás és -tanítás eszközeihez.

Palatábla, palavessző. – Palatábla: egy viasszal bevont kisméretű táblácska volt, amelyre palavesszővel rajzolták az első betűket a betűvetéssel ismerkedő kezdő nebulók. A vessző végével ki lehetett radírozni a félre sikerült vonalakat/vonásokat.

A palatábla és palavessző igen drága íróeszköz volt, mert törekeny és így egyik-másik gyermeknek évente 2-3 táblát és 5-10 vesszőt is kellett vennie. Ha olcsó puhafakerettel volt a tábla ellátva, már az első héten széjjelesett és a gyermek darabokban vihette haza. Ha szerencsés volt a tanuló, akkor a palatáblája csak össze-visszarepedezett.

A „*haladó pedagógia*” eszköze és szimbóluma: az *írka és a toll.* – Az írkanak ezért felbecsülhetetlenül több előnye volt az iskolában, mint a palatáblának. Az írkába azonban nem lehetett a palavesszővel írni – az írkába csak grafitceruzával és/vagy tintába mártogatós tollal lehetett írni.¹⁰

A tintába mártogatós toll használata azonban sok nehézséggel járt: „mozgáskoordinációs” feladvány elé állította az írástanulással bajlódó kis- és nagyobb diákokat. A toll hegyéről könnyen elcsöppent a tinta, s ez változatos méretű pacnikat eredményezett az írka lapjain, ami viszont a tanító úr morcos rosszallását válthatta ki: a gyakori pacázás, azaz a „szépírás” szigorú követelményén mérve a tanulói teljesítményt, szekundát is eredményezhetett. A töltőtollnak viszont már az a nagy előnye volt, hogy nem kellett a tollat gyakran mártogatni a tintatartóba. Ám a pacázás, a tinta szétfolyása/elkenése továbbra is kellemetlenül veszélyes lehetőség maradt, némi gyakorlással azonban a veszély minimalizálható volt, noha teljes mértékben nem volt megszüntethető.

Az anyag (a tinta) még mindig ellenállt!

Mert (még) jelen volt – nem tűnt el.

A golyóstoll ebből a keserves csapdahelyzetből mentette ki az írástanulás és -tanítás (egyáltalán a kéz/írást használó) emberek egyre gyarapodó sokaságát.¹¹

A golyóstoll ugyanis szinte *láthatatlanná* tette – *be- és letörte* – a szeszélyesen szétfolyni akaró tintát: ezután már nem folyhatott rakoncátlanul összevissza az írkan!

Az írka és a golyóstoll tehát joggal volt ekkoriban a „*pedagógiai haladás*” eszköze – sőt szimbóluma is.¹²

A félmúlt: pedagógiai pszichológia és „tudományos-technikai forradalom”

Behaviorista pszichológia és kibernetika: a programozott oktatás. – Az 1920-as és 30-as évektől kezdődően, de még inkább a második világháborút követő években a 19. századi tempós népoktatási pedagógiai tevékenység kezdett átalakulni: nőtt a tanulólétszám, differenciálódtak a pedagógiai tartalmak (igények, elvárások, követelmények), a munkaerőpiac szükségletei explicit módon kezdték meghatározni az oktatás tartalmi kérdéseit is, a tudományok elméleti és gyakorlati alkalmazásainak lehetőségei is erőteljesen motíváltak a pedagógiai hatékonyság/eredményesség „fejlesztésének” ügyét.

Az egyik leglátványosabb és átfogó hatással jellemezhető tudományos expanzió a behaviorista pszichológia és a kibernetika alkalmazásával ment végbe. Ennek eredményeként terjedt el és vált a „haladó pedagógia” gyakorlati és szimbolikus jelentésű – és jelentőségű – eszközévé = módszerévé a *programozott oktatás*.

A programozott oktatás, mint alkalmazott pedagógiai pszichológia, a *lélekvesztés* egyik leghatékonyabb korabeli technikája volt, mert a tanulási tevékenység olyan sajátos szervezési módját fejlesztette ki, amely – paradox módon – a *fokozatos közelítés* elvén alapult. Ez a „közelítés” azért volt paradox, mert eleve *megbontotta* = *technizálta* a természetes/organikus pedagógiai személyközi viszonyt. Így teremtette meg azt a mediátizált/mesterséges teret/távolságot, amelyben kiépít(h)ette a „fokozatos közelítés” lépéseit, eközben pedig az állandó visszajelzések felhasználásával „*P (a pedagógus-operátor)*” eredményesen alkalmazhatta az „irányítás művészetét” – természetesen a vágyott hatékonyság érdekében. (Rot 1967: 111. – idézi Jandácsik 2014: 23.)¹³

Felhívom a figyelmet az idézett szövegben a legfontosabb (és a korabeli viszonyokra utaló és paradigmatikusan *kórszerű*) szóhasználatra: a pedagógus = *P: pedagógus-operátor!*

A pedagógus-operátor legfontosabb oktatástechnikai eszköze az *oktatógép* volt. *Behaviorista pszichológia és az oktatógépek: szabadon fogva.* – A programozott oktatás gondolatának, de lendületes gyakorlati kezdetének is születési éve 1954, és a pszichológus Burrhus Frederic *Skinner* nevéhez fűződik.

A Skinner által javasolt oktatógép olyan programokat használt, amelyek a behaviorista tanítás elmélete, az operatív kondicionálás által definiált elvek szerint készültek:

„A tanulónak önállóan kell megalkotnia válaszát, nem pedig megadott alternatívák közül kiválasztania, mint a felelet-választásos önértékelő gép esetében. Ennek az egyik indoka, hogy inkább felidézést, mint felismerést kívánunk meg tőle; alkossa meg a választ, de azt is lássa, hogy válasza helyes-e. Egy másik indok az, hogy a hatékony feleletválasztásos anyagnak elhíhető (valószínűnek látszó) téves válaszokat kell tartalmaznia.” (Skinner 1973)

Ez a szakszerű technikai leírás pontosan jelzi a „haladás” irányát és tartalmát: a *szabadon fogva*-konceptiót – a társadalomtervezői ész viselkedéstechnológiai filozófiáját és gyakorlati (ez esetben pedagógiai/pszichológiai) alkalmazását.¹⁴

Az oktatógépek nem lényegtelen *pszichotechnikai fejlődésének/fejlesztésének* részletezését most mellőzve,¹⁵ röviden bemutatom a korabeli magyar helyzetet is.

Kognitív (reform) pedagógia és pszichológia Magyarországon (1950-es, 60-as, 70-es évek). – Az 1950-es években Magyarországon mind a pedagógiában, mind a pszichológiában a szovjet-bolsevik eszme nyomása alatt a leegyszerűsített reflexológia (Pavlov) és a pártállami „közösségi ideológia” (Makarenko) mesterséges/hamis fölénye miatt a *valódi szaktudás* háttérbe szorult.¹⁶ Éppen ezért az 1960-as évek közepétől igazi megújulást jelentett a pszichológiai és a pedagógiai szaktudás fontosságának újra-fölfedezése: „Nagy súlyt kell fektetnünk a tanulás során annak módszereire, technikájára, az alapelvek tudatosítására, az ismeret elsajátításának stratégiájára.” (Barkóczy és Putnoky 1967) – „A tanulás megtanulása alapkövetelmény. Megfelelő tanulási minták, szokások, rendszerek birtokában hamar tudunk dönteni arról, hogyan kell a leggazdaságosabban tanulni egy adott helyzetben.” (Kiss Á. 1973)

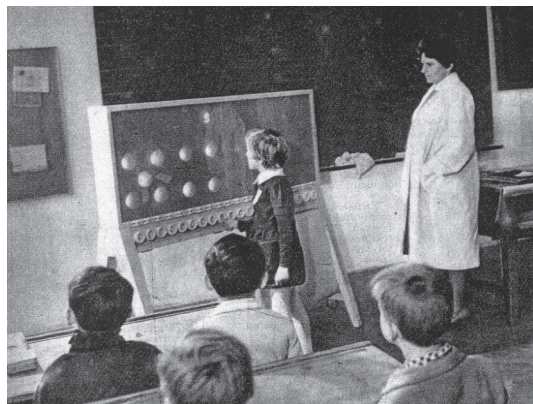
Az újra-fölfedezett szaktudás azonban – az éppen akkor paradigmátikus „tudományos-technikai forradalom” jegyében – a nyugati *kognitív tudomány(ok)* beszivárgását,¹⁷ majd hódító behatolását/elterjedését jelentette mind a pszichológiában, mind a pedagógiában.

A nem lényegtelen részletek mellőzésével most azonban csak arra utalok: az itt emlegetett (nem annyira behaviorista, sokkal inkább) kognitív¹⁸ (reform-, tehát akkor valóban haladó) tudományosság segítségével nálunk is az történt, hogy a *pedagógia organikus folyamatait technikai operacionalizálással kognitív műveletekre szelelték* – a *büvös hatékonyságra törekedve*. Ezt a műveletet vagy úgy hajtották végre, hogy

pusztán a mérnöki/technikai műveletekre redukálták a pedagógiai-pszichológiai folyamatokat *vagy/és* a pedagógiai-pszichológiai tényezők *sajátos önállóságát* is igyekeztek figyelembe venni. Az így konstruált *oktatástechnológiai eszközök* azonban így is, úgy is az *organikus lélek elvesztésének* újabb (immár inkább nyugatosan „haladó”) produktumai voltak. Ennek a folyamatnak kezdeti, afféle bájosan bumfordi látványát őrizte meg a 2. képen látható pedagógiai jelenet:

2. kép:

Számképgép – Magyarországon, 1963

A képen a következőket látjuk:

- A matematikaóra („számtan”) keretében alkalmazott elektronikus *számképgép* segítségével az első osztályos gyerekek a kilences számképpel ismerkednek.
- Az elvont matematikai fogalmak megjelenítése segítheti az absztrakciós gondolkodás elsajátítását. (Ezt *Piaget* alapján a tanítónő megtanulhatta a Tanító-és/vagy Tanárképző Főiskolán/Egyetemen.¹⁹)
- A pedagógus a háttérbe vonulva várja a géphez kihívott gyerek választát.
- Az egész osztály a jelenetre (feltehetően érdeklődve) figyel.²⁰

A jelen: tömegoktatás – digitális tábla

Az *organikus lélekvesztés* múltbeli pedagógiai-pszichológiai folyamatainak vázlatos áttekintése után rátérek a jelen és a jövő, témánk szempontjából releváns *pedagógiai modernizációs* jelenségeinek/összefüggéseinek leírására és rövid értelmezésére.

Tömegoktatás és a pedagógiai hatékonyság kényszere. – A kötelező iskolai oktatás (18./16. évig) az adott populáció „egészét” az iskolába terelte/kényszerítette (Golnhofer 2004, Kollega Tarsoly 1996–2000, Pukánszky és Németh 1996).

A „népoktatás” a felnőtt munka életvilágát nem számolta fel, inkább annak szerves kiegészítője volt.

A „tömegoktatás” az iskola fokozatos, de következetesen végigvitt teljes/totális uralmához vezetett az életvilág más szféráival szemben is.²¹

Ennek az oktatási/nevelési folyamatnak technikai optimalizálása az oktatástechnikai eszközök „fejlődése” (= az organikus lélek elvesztés) révén is vizsgálható: *palavessző és -tábla – tintába mártogatós toll – töltőtoll – golyóstoll – mechanikus és elektronikus írógép – PC: digitális tábla!*

Ha pedagógiai jelenünk csúcstechnológiai „fejlődésének” eredményeit veszem figyelembe, akkor ebben az esetben is találhatunk egy szimbolikus jelentésű – és jelentőségű – eszközt/tárgyat: *a digitális táblát*.

A digitális tábla: interaktív és technikailag „tökéletes”. – A digitális tábla interaktív; egy olyan prezentációs, oktatási eszköz, amely egyesíti magában a tábla, vászon, számítógép és az érintőképernyő funkcióit. Segítségével hatékonyabbá tehetőek a tanórák és jelentős méretben növelhető a tanulók aktív részvétele.

3. kép:

*A digitális tábla*²²

Ez a tábla nem bájosan bumfordi, sokkal inkább: *lélektelenül virtuóz*.²³

A pedagógiai marketing-akciós szöveget idézve: az interaktív tábla egy teljes interaktivitással rendelkező eszköz. A számítógép monitorát, billentyűzetét, az egeret és a vetítő vásznat egyetlen egységbe foglalja. A számítógép így közvetlenül a tábla érintésérzékeny felületéről vezérelhető. Az egeret a saját kezünk, a billentyűzetet pedig egy virtuális felület helyettesíti.

Az óra teljes egésze a tábláról irányítható. A szükséges tartalom, illetve a gyakorlatok idővesztéseség nélkül, a multimédia előnyeit is biztosítva jeleníthetők meg úgy, hogy mindeközben a tanárnak nem kell a számítógéphez mennie. Az óra anyaga, az aktuális kiegészítésekkel, jegyzetekkel elmenthető, követhető, illetve az óra során, valamint azt követően is bármikor visszakereshető, újra felhasználható. Az interaktív tábla hagyományos táblaként is használható azzal a különbséggel, hogy a felhasználható eszközkészlet formákban, ábrákban, színekben gyakorlatilag korlátlan és az így felrajzolt elemek is rögzíthetőek, visszajátszhatóak.

A múlt és a jövő. – A digitális tábla tehát joggal tekinthető a „haladó pedagógia” jelenkori (jelenkóros?²⁴) szimbólumának (is). És valóban szimbólum: magába sűríti a „múlt” (halványuló) emlékeit, mert a formája olyan, mint minden hajdan volt egykori iskolai tábla; ugyanakkor ez a digitális tábla a diadalmas jelen szimbóluma is. A digitális tábla ugyanis valóban egy virtuális felület: *dematerializálta* a krétát, a krétaport, a lassú táblatörlés tornamutatvány-szerű kötelességét és kényszerét. Ám vannak még olyan pedagógusok, akik (tévesen? – nosztalgizálva?) úgy vélekednek: „Ha ezen a táblán keresztül dolgozunk, akkor megszűnik az oktatásnak az a fajta bája, szépsége, ami abból fakad, hogy egy krétaporos hangulatban ülhattünk végig egy órát.”²⁵

Kooperáció(m) a virtuális térben: Coospace. – Mielőtt folytatom személytelen okoskodásomat, néhány szubjektív élményemet itt és most közzé teszem. Egyetemi oktatóként²⁶ én is igyekeztem kiaknázni az oktatástechnikai „vívmányok” adta lehetőségeket.

Nem vagyok eszköz-centrikus, de egyfelől az egyetemi/intézményes lehetőségek célszerű használata, másfelől (és még inkább) a hallgatók elvárásainak, készségeinek pedagógiai-pszichológiai (azaz technikai) motiválása számomra is izgalmas kihívás volt. Arra törekedtem tehát, hogy hallgatóimat ne csak a valóságos, a szemtől szemben létrejövő pedagógiai interakciós térben, hanem a digitális tér segítségével is cselekvő tanulásra ösztökéljem. Az volt a célom, hogy ne csak hallgassanak (engem), hanem hogy egymással beszéljünk és egymásnak írjunk is. Az organikus/személyközi és a digitális/virtuális pedagógiai interakció kooperatív közelítésére tettünk együtt kísérletet: én, a tanárunk, aki nem vagyok, még *kószpész*kedve sem, a pedagógus-operátorunk, és ők, a hallgatóim, akiket arra is ösztökéltem, hogy egymásnak is írjanak, egymással is beszéljessenek: ne hallgassanak, „kommunikáljanak” – így alkotva (velem együtt) egy tanulócsoportot.

Egyfelől azt tapasztaltam, hogy a kibertér valóban pozitív módon képes alakítani a tanulási stílust, motiváló hatása is jelentős: például elősegítheti a rugalmasabb gondolkodást, nyitottabbá teheti a személyiséget, kreatív szerepjátékokra is lehetőséget nyújt. Ám másfelől számos negatív hatását is kénytelen voltam diagnosztizálni: például a regressziót, álarcok, maszkok felvételét, mindközönséges szöveg-lopások, plagizálások is előfordultak (könnyebben és gyorsabban, mint a hagyományosan nyomtatott *nehézs*kes szövegek esetében).

Legfőbb tapasztalatom azonban ez volt: *aki a személyes találkozásokat elhanyagolta, az online aktivitását is előbb-utóbb abbahagyta.*

A technika tehát önmagában – az organikus/személyes találkozás nélkül – nem eredményez(het) igazi és elmélyült tanulást és tudást.

Jó kódok vagy jó órák? – Ugyanakkor az oktatás adminisztrálásának szinte mindent behálózó online burjánzása jószerivel ellehetetlenítette/ellehetetleníti a valódi tanár-diák kapcsolatfelvételt. A természetes kapcsolatot és kommunikációt is sokszor helyettesíti a virtuális világ: „arra figyeltem, hogy jó kódokat vegyek fel, nem pedig arra, hogy jó órákat, ismét megfogalmazódott bennem, hogy nem az az érdekes, hogy mi érdekel, hanem hogy a számok egyezzenek.” (Egy egyetemi hallgató véleményét idéztem.)²⁷

A tudás valóban határtalan szabadsága valójában tehát mit is jelent?

Elemzésem vége felé közeledve azt a kérdést teszem föl: *mit hoz(hat) a jövő?*²⁸

A jövő: Virtuális oktatás és tudás – a technikai szingularitás

Tudás = Kommunikáció? – Az organikus eredetű társas beszéd („beszélgetés”) és az anorganikus információtovábbítás mintegy szétvált/szétválík – a további „fejlődés” eredményeként viszont *az anorganikus szétmarja/szétszaggatja és mindennek végén felszámolja/megszünteti („dematerializálja”) az organikust.*

Valóban?

Nem pusztán ahhoz hasonló folyamatról lenne szó, mint amikor a szóbeli elbeszélés hagyományát felváltotta az írásbeliség, majd a könnynyomtatás? (Várkonyi 2001)²⁹

En ebben az elemzésben amellet érvelek: *nem!* – Ez a *törés* már nem az organikus életvilágon belüli esemény/folyamat. Kurzweil ezért is használja a *szakadás* szót.

Ezért tehát én azt kérdezem: az egyre gyorsabban örvénylő időspirálban a *szakadás*sba zuhanva a *tudást* felvált(hat)ja a technikai *kompetencia* – és végül: *a szingularitás?*³⁰

A személyes találkozások/beszélgetések révén *élő tudás* az elfelejtett „múlt”, esetleg nosztalgikus képzeteket felkeltő és homályba vesztett emléke marad: például (csak) Raffaello festményén átlátható/felidézhető „emlék”?

4. kép:
Az archetípus: a peripatetikus beszélgetés

A Raffaello-kép leírása/értelmezése:

- Raffaello festményén Platón és Arisztotelész beszélget.
- A két főalak több ember gyűrűjében halad lassan – meg-megállva – előre.
- A körülállók figyelik a beszélgetőket, mert szavaikból, viselkedésükből és hozzáállásukból – ahogyan „ezt az egészet” megközelítik – ők is tanulnak!

(Van-e megoldás: kiút?)

5. kép:
Szingularitás Egyetem

ITT NINCS KATEDRA ÉS KRÉTA ÉS KRÉTAPOR...

Van azonban egy ilyen hitvallás:

„Hisszük, hogy világunkban vannak emberek, technológiák és erőforrások bármilyen probléma megoldására, még az emberiség legsürgetőbb, tartós kihívásaira is.

A globális változás katalizátoraként segítünk másoknak az egyre jobban felgyorsuló technológiák – köztük a mesterséges intelligencia, a nanotechnológia, a robotika és a digitális biológia – kiaknázásában innovatív módon, olyan megoldások felszabadítása érdekében, amelyek több milliárd életre pozitív hatással lehetnek.”³¹

A gyorsuló eredmények törvénye. – A Szingularitás Egyetem koncepciója (hitvallása: hite és vallása? – science fiction-szerű jövővíziója? – netán apokaliptikus rémlátomása?) Raymond Kurzweil „a gyorsuló eredmények törvénye” alapján fogalmazódott meg. Kurzweil ugyanis azt gondolja: *pár évtizeden belül a gépi intelligencia meg fogja haladni az emberi intelligenciát, és ez a szingularitáshoz fog vezetni: olyan gyors és alapvető technológiai változásokhoz, amely szakadást fog létrehozni az emberi történelemben. Az esemény következményei olyan, jelenleg elképzelhetetlen jelenségek lesznek, mint a biológiai és nem-biológiai intelligencia keveredése, halhatatlan, szoftver alapú emberek, végül pedig egy hihetetlenül magas szintű intelligencia, amely fénysebességgel terjed az univerzumban.* (Kurzweil 2001)

Valóban?

A pedagógiai interakció (is) a pszeudonimitásban – és végül a szingularitásban – teljesedik ki? – A tanár-diák kapcsolat a technikai optimalizálásra redukálódik? Az oktatás folyamatában nem annyira a tudás átadása (a tanár részéről) és a tudás megszerzése/elsajátítása (a diák részéről) lesz a fontos, hanem a kompetenciák fel- és kiépítése, biztosítása (és „mérése”)? A mester-tanítvány peripatetikus sétálgatásai helyett a mesterséges intelligenciák végtelen digitális óceánjában az „egyre hatékonyabb” virtuális úszástechnikák elsajátítása lesz a pedagógiai fejlődés?

(Utószó) 2020. márciustól egy nem várt, hatalmas, világméretű „oktatási kísérlet” vette kezdetét Magyarországon is: a koronavírus-világjárvány miatt az oktatási intézmények is bezártak, az általános iskoláktól az egyetemekig távoktatásban, digitálisan folytatódott a pedagógiai munka. Ennek a nem tervezett „kísérletnek” az átfogó tapasztalatait nyilvánvalóan csak később, a járvány elmúltával lehet majd igazán összegezni és értékelni. Erre tehát most én sem vállalkozhatom. Ám ezt az utószóba illesztett rövid jegyzetet azért írom, hogy jelezzem: tanulmányom koncepciója egy gigantikus „oktatási kísérletben” – szándékomtól függetlenül és természetesen előre nem tervezett módon – egyfajta hipotetikus összefüggés verifikálására is alkalmat ad(hat). Tanulmányomban ugyanis amellet érveltem, hogy az organikus pedagógia és a digitális oktatástechnikai eszközök optimalizálása lehet(ne) – az egyre inkább gyorsuló sebességgel és győztes lendülettel közelítő – technikai szingularitás alternatívája. A koronavírus-járvány által kikényszerített radikális váltás a személyközi/organikus pedagógiáról a digitális távoktatásra azt jelezte, hogy (1) még messze vagyunk a technikai szingularitástól (vagy netán mégis „közel” lennénk?), (2) az organikus pedagógia és a digitális oktatástechnikai eszközök optimalizálása a szó szoros értelmében életmentő lehet. A kettő együtt képes a rugalmas alkalmazkodásra, miközben az is érzékletesen megmutatkozott: a jelenleg adott technikai és organikus feltételek közepette az organikus pedagógia nélkül nem lehetséges a digitális tanulás sem.

A gyakorló pedagógus szerint azért, mert: „Annak az online oktatásnak, ami ugyanolyan, mintha offline lenne, semmi értelme nincs. De ahhoz, hogy Pilinszky költészetét vagy Afrika földrajzát érdekesen elmagyarázzuk, ahhoz egymás szemébe kell nézni. Az erdőbe nem lehet autóval kirándulni, friss levegőt nem lehet autóban szívni.

Az oktatás mentortevékenység, kísérés. Ha a digitális oktatás időszakából azt tanuljuk meg, hogy a tanár nem a lexikális tudás automatája, hanem a nevelés és az oktatás a görögöktől fogva a katedrális iskolákon keresztül máig tanár-diák partnertevékenység, ahol a tanár nem minden titkok tudója, hanem kísérője és segítője a diák fejlődésének, akkor járunk el jól.⁷³²

A tudós kutató, a kognitív pszichológus pedig így érvel: „A kulturális tanulásméletek szerint elengedhetetlen, hogy a gyerekeket gazdag tárgyi világ vegye körül. Bölcsődei és óvodai nevelésnél különösen fontos az aktivitás lehetősége. *Az anyagokkal, gyurmával, festékekkel való kapcsolatot nem lehet multimédiával kiváltani, elengedhetetlen, hogy a gyerekek gyurmázzanak, maguk firkálhassák össze a papírt.* Digitális táblát legalább 3–4. osztályig nem használnék. Tengernyi szó esik az általános iskolákban bevezetendő digitális tananyagról, miközben az egyetemi matematika kurzusokon a tanár a táblára írja a levezetéseket. Miért nem vetíti ki? Szándékosan lassítja a folyamatot, mert azt akarja, hogy a diák elsajátítsa az egyes lépéseket. Az eszköz nagyon csábító lehet a leegyszerűsítésre, a tempósabb haladásra, pedig az *együtt gondolkodás* fontosabb ennél. *A figyelem természetes irányítása* már 30 diáknál is problémás, olyankor *fontos a hűs-vér emberekkel való személyes kapcsolat.*”⁷³³

Magam pedig azt tapasztaltam – apaként, érettségiző lányom volt az egyik „kísérleti személy”: *nagyon hiányzott neki és osztálytársainak is a személyes találkozás. Ők már ugyanakkor mintegy otthonosan mozogtak/mozognak a virtuális-digitális világban is – tanáraik (még) nem annyira.*

*

Az organikus lélekvesztés azonban most valóban és érzékelhető módon előgomolygott a koronavírus világvárvány civilizációs és humánológiai vészjelzéseiből...

IRODALOM

- Áttekintés. 2003, Az agy megértése: útban egy új tanulástudomány felé. OECD – <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264174986-sum-hu.pdf?expires=1578690501&id=id&accname=guest&checksum=B2A9B1BF99CBE51553516E3B0185835F>
- Balogh Gergő 2017, Gondolkodás és beszéd, írás és olvasás kultúrtechnikái a magyar népiskolai oktatásban 1869–1925. *Irodalomtörténet*, 2: 252–276.
- Barkóczi Ilona és Putnoky Jenő 1967, *Tanulás és motiváció*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Buda András és Kiss Endre (szerk.) 2018, *Interdiszciplináris pedagógia és a taneszközök változó regiszterei*. Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet, Debrecen
- Cole, M 2005, *Kulturális pszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Czékmán Balázs 2018, Tabletek és módszerek: a mobiltechnológia tanórai alkalmazása a pedagógia szemszögéből. In: Buda és Kiss (szerk.): i. m. 95–105.
- Dávid Mária, Dörner László, Hatvani Andrea, Soltész Péter, Taskó Tünde, Soltész-Várhelyi Klára 2016a, Az IKT hatása a kognitív működésre iskoláskorban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 165–195.
- Dávid Mária, Taskó Tünde, Héjja-Nagy Katalin, Mester Doli, Dörner László, Estefánné Varga Magdolna 2016b, Az önszabályozó tanulás fejlettségének összefüggései a tanulási eredményességgel és az IKT-használat gyakoriságával. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 197–226.
- Durden, T. 2015, The singularity is already here – it’s name is Big Data. – <https://www.zerohedge.com/news/2015-02-08/singularity-already-here-its-name-big-data>
- Elias, N. 1987, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Golnhofer Erzsébet 2004, *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Iskolakultúra, Pécs
- Gyana Dániel 2019, Egy mindennapi eszköz nem mindennapi története – A golyóstoll útja Magyarországtól Argentínáig. – <https://roadster.hu/a-golyostoll-tortenete/>

- Jandácsik Pál 2014, Kiss Árpádné és a programozott oktatás. In: Buda András és Kiss Endre (szerk.): Interdiszciplináris pedagógia és a fenntartható fejlődés. A VIII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata. Debrecen, 23–29.
- Karácsony Sándor 1928, *A csucsai front. Egy tanár és egy osztály története*. Az Erő kiadása, Budapest (2. kiadás: Exodus Kiadó, Budapest, 1943.)
- Karácsony Sándor 1939, *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Exodus Kiadó, Budapest. (2. kiadás: Magvető Kiadó, Budapest, 1985. – 3. kiadás: Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2009.)
- Kardos Lajos 1957, *A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kelemen Elemér 2002, A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Balogh László (szerk.), *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban*. OPKM, Budapest: 45–60.
- Kelemen Elemér 2007, *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítósg 19–20. századi történetéből*. Iskolakultúra, Pécs
- Kiss Árpád, 1973, *A tanulás programozása*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kiss Tihámér 1993, *Jean Piaget – A pszichológus*. Alex-Typo Kiadó, Budapest
- Kiszely János 1935, A palatábla iskoláinkban. *Evangelikus Népiszkola*, 9. sz. 243. – https://library.hungaricana.hu/hu/collection/edt_eok_evangelikus_nepiskola/
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai 1916–1926. 1927, Athenaeum, Budapest – http://mtdaportal.extra.hu/books/klebelsberg_kuno_beszedekek_es_cikkek.pdf
- Klebelsberg Kuno 1928, *Neonacionalizmus. Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei*. Athenaeum, Budapest – <http://mek.oszk.hu/09800/09852/09852.htm>
- Kollega Tarsoly István (szerk.) 1996–2000, *Magyarország a XX. században. V. köt. Tudomány 2. Társadalomtudományok* (Kultúrpolitika és közoktatásügy 1945–1989 között. – A rendszerváltás utáni évek útkeresése, 1989–1999.). Babits Kiadó, Szekszárd. – <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1369.html>
- Kornis Gyula 1932, *Neveléstörténet és szellemi történet*. MTA, Budapest
- Kozák Csaba 2016, Klebelsberg Kuno oktatáspolitikai reformjai. *Képzés és Gyakorlat*, 1–2: 31–48. – http://real-j.mtak.hu/10870/1/kepzes_es_gyakorlat-2016-1-2-teljes_szam.pdf
- Kurzweil, R. 2001, The Law of Accelerating Return. – <https://web.archive.org/web/20100619033859/http://www.kurzweilai.net/articles/art0134.html?printable=1#> – https://hu.wikipedia.org/wiki/Technol%C3%B3giai_szingularit%C3%A1s#cite_note-TLAR-6
- Kurzweil, R. 2013, *A szingularitás küszöbén. Amikor az emberiség meghaladja a biológiát*. Ad Astra
- Lányi Gusztáv 1999, Rejtőzködés és (ön)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat évétől (1948/49) 1956-ig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2: 195–203.
- Lányi Gusztáv 2017, Egyetemi élet: világnk. In: Garaczi Imre és Hudra Árpád (szerk.): *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2017: 215–230.
- Magyar Miklós 2016, A történet folytatódik? Gondolatok a multimédia ürügyén. In: *XII. „Multimédia az oktatásban” nemzetközi konferencia*. Balatoni Múzeum, Keszthely, június 3–4., 102–111. – http://www.mmo.njszt.hu/Kiadvanyok/2016/MMO2016_Proceedings.pdf
- Mátyásné Nagy Éva é. n. (2016), [Az] Oktatástechnológia fejlesztése a köznevelésben. *Opus et Educatio*, 3: 109–122. – http://opuseteducatio.hu/public/oepp/OpEE_201503.pdf
- Meskó Sándor (szerk.) 1989, *Kiskörös helytörténeti monográfiája*. Kiskörös
- Móricz Zsigmond 1920, *Légy jó mindhalálig*. Atheneum Kiadó, Budapest – És sok-sok újrakiadás!
- Nádasi András 2013, *Pedagógiai technológiai rendszertervezési és humán teljesítménytechnológiai modellek*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger
- Nádasi András é. n., *Oktatáselmélet és technológia*. Eszterházy Károly Főiskola Oktatás- és Kommunikációtechnológiai Tanszék – <http://okt.ektf.hu/data/nadasia/file/tananyag/oktataselemelet/index.html>
- Népoktatási törvények, tantervek és vizsgálati szabályrendeletek*. 1884, Kiadja az Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest – http://misc.bibl.u-szeged.hu/22791/1/02468_001-304.pdf
- Nyíri Kristóf, 1999, Identitáskérdések az elektronikus hálózottság korában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 19–23.
- Ollé János, Soltész Erika, Kovács Cintia 2018, Online tananyag- és kritikai gondolkodásfejlesztés. In: Buda és Kiss (szerk.): i. m. 192–199.
- Otlík Géza 1959, *Iskola a határon*. Magvető Könyvkiadó, Budapest – Később több újrakiadás!
- Pataki Ferenc 1966, *Makarenko élete és pedagógiája*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Második, átdolgozott kiadás: 1988, Tankönyvkiadó.)
- Piaget, J. és Inhelder, B. 1967, *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig: A formális műveleti struktúrák kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Piaget, J. 1970, *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Pléh Csaba és Lányi Gusztáv 1984, A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. *Valóság*, 7: 13–28.

- Pléh Csaba 2015, *A tanulás és a gondolkodás keretei. A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig*. Typotex Kiadó, Budapest
- Pornói Imre 2018, A szemléltetés lehetőségei az 1930-as évek magyar népiskolaiban. In: Buda és Kiss (szerk.): i. m. 216–223.
- Pukánszky Béla és Németh András 1996, *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó – <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/>
- Ramirez, F. O. – Bali, J. – Mayers, P. V. 1989, *Állam, népoktatás, tanítói hivatás*. Oktatókutató Intézet, Budapest
- Rot, A. M. 1967, Kibernetika – programozás – gondolkodási tevékenység. *Köznevelés*, 3: 109–112.
- Skinner, B. F. 1973, *A tanulás technológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Skinner, B. F. 2004, *Szabadon fogva*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Smith, E. R. és Mackie, D. M. 2001, *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- T. Kiss Tamás 1999, *Klebsberg Kunó*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- T. Molnár Gizella 1997, *Klebsberg az iskolaépítő*. Szent Gellért Kiadó, Szeged
- Várkonyi Nándor 2001, *Az írás és a könyv története*. Széphalom Könyvműhely, Budapest

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom a XI. Kiss Árpád Emlékkonferencián elhangzott előadásom alapján készült. A konferencia témája: „Interdiszciplináris pedagógia múlt és jövő között”. Időpont: 2019. szeptember 20–21. Hely: Debrecen – DAB-székház. – A konferencia részletes programja itt olvasható: <http://www.kissarpadkonf.unideb.hu/2019/?pid=program>
- 2 A magyar nyelvű, illetve fordítással magyarított szakszövegek – így például az itt idézett tankönyv is – megőrzi/megőrizte az angol „self”-et. Ez tehát nem egyszerűen az „én”, mint egyes szám első személyű névmás, nem a grammatikai, hanem a pszichológiai jelentésének különös összefüggéseire utal. Ezt a pszichológiai jelentést hangsúlyozva, magam is ezért használok/írom a „self”-et.
- 3 A pszeudonimitásról, mint sajátos identitáskonstruáló pszichológiai képződményről, lásd Nyíri Kristóf (1999) kiváló tanulmányát.
- 4 A szingularitással kapcsolatos összefüggéseket, folyamatokat a maga könyörtelen logikájában legkövetkezetesebben Raymond Kurzweil (2013) fejti ki. https://hu.wikipedia.org/wiki/Technol%C3%B3giai_szingularit%C3%A1s
- 5 Az ábra forrása: https://asztahuha.blog.hu/2018/07/06/tanulam_egy_csunya_szot
- 6 Lásd ehhez: *Népoktatási törtények...* 1884. – A nevelés- és oktatástörténeti összefüggésekhez lásd: Balogh 2017, Kelemen 2002, 2007, Kornis 1932. – A nemzetközi összefüggésekhez lásd Ramirez és mtsai 1989.
- 8 Ezzel az utalással azt jelzem, hogy a Klebsberg-féle kultúrpolitika, oktatáspolitikája az első világháború utáni veszteségből/összeomlásból mindenekelőtt a népoktatás újjászervezésével és fejlesztésével igyekezett kitörni és fölemelkedni. Lásd ehhez: Klebsberg 1927, 1928. – Lásd még: Karácsony 1928, 1939, Kozák 2016, T. Kiss 1999, T. Molnár 1997, Pornói 2018.
- 9 Forrás: Meskó 1989: 257.
- 10 Az írásra használt „toll”, miként a szó is erre utal, eredetileg valódi madártoll volt: például *lúdtoll*. A „toll” mint íróeszköz története sem más, mint fejlődés. Az eredeti = organikus „test” egyre kevésbé maradt az, ami volt: élő anyag = test(rész). Vagy növényi testrész: *nád/toll*. – Az eszközkészítés, az eszköz-közvetítés, a *műtermék* kulturális pszichológiai kérdéseire lásd Cole 2005: 108–115. – A kultúra-, civilizáció- és mentalitástörténeti összefüggésekhez lásd Elias 1987.
- 11 A golyóstoll kalandos történetének és kitalálójának, megalkotójának, Bíró Lajosnak nem kevésbé kalandos élettörténetét lásd: Gyana 2019.
- 12 A palatábla és az írka pedagógiai alkalmasságának/alkalmatlanságának korabeli vitairataiból egy jellemző példa: lásd Kiszely 1935.
- 13 Az idézőjelek között megőrzött szakkifejezéseket kivéve a mondat egésze nem az idézett írás szövegét tartalmazza, hanem az én (saját koncepciómat erősítő) interpretációm.
- 14 Lásd ezzel kapcsolatban Skinner 2004. – A mű eredeti címénél („Beyond Freedom and Dignity” = „Túl a szabadságon és a méltóságon”) szerint találóbba a könyv magyar fordítójának, Kemenes Ineznek nem tükörfordítás-szerű nyelvi leleménye: SZABADON FOGVA.
- 15 Olyan, igazán fontos, sőt érdekes, ám ma már csak muzeális oktatástechnikai eszközök/gépek leírására/bemutatására utalok itt, mint Pressey : *Egy tanításra, tesztlésre és a tanulás kutatására szolgáló egyszerű eszközökre* (1926), a Skinner-féle *lineáris oktatóprogrammal működő mechanikus oktatógépre* (1954), vagy éppen a Crowder-féle *Autotutorra* (1960). Vö.: Nádasi é. n.
- 16 Lásd ehhez: Kardos 1957 és Pataki 1966. – Ezek a művek immár tudománytörténeti kordokumentumok: a taktikus alkalmazkodás, a virtuóz

- ideológiai maszkirozás iskolapéldái a pszichológiai és a pedagógiai szaktudás „megmentése” érdekében. – Lásd még: Lányi 1999.
- 17 A „beszívárgással” arra a korabeli politikai-ideológiai körülményre utalok, hogy a hivatalos tudományos doktrína természetesen a marxizmus volt (lényegében az 1989/90-es rendszerváltásig): így mind a pedagógia, mind a pszichológia csak „marxista” volt/lehetett.
- 18 Tehát az ortodox, Skinner-féle behaviorizmus helyett inkább a különböző neobehaviorista, de még inkább a kognitív pszichológiák képezték a korabeli hazai pszichológiai progressió tudományos megalapozottságát. Lásd ehhez: Pléh és Lányi 1984.
- 19 A későbbi években aztán elkészültek Piaget és munkatársai műveinek magyar nyelvű fordításai is, többek között Kiss Árpád hatékony közreműködése révén is. Lásd például: Piaget 1967, 1970. – Lásd még Kiss Tihamér 1993.
- 20 Megjelenés helye, ideje: *A Tanító Munkája*, 1963/4, 26. – Forrás: http://epa.oszk.hu/00900/00997/00029/pdf/EPA00997_Letunk-2014_1_068-091.pdf
- 21 Az itt jelzett problémának szimptomatikum megjelenése: *egész napos iskola, vagy egész nap az iskolában?* (<http://folyoiratok.ofi.hu/uj-koznevelas/ontsunk-tiszta-vizet-a-poharba-egesz-napos-iskola-vagy-egesz-nap-az-iskolaban>) – Az 1989/90 utáni, a „rendszervált(oz)ásnak” nevezett tektonikus események részeként a különböző oktatás- és neveléspolitikai „cikkakkok”, kalandos és éles fordulatok bemutatása és elemzése ugyan tanulságos lenne, de ettől most kénytelen vagyok elállni.
- 22 A kép forrása: <http://www.taneszkozbolto.hu/legamaster-professional-interaktiv-tabla-e-board-touch-93-4-kameras-11225>
- 23 A kép azért is önleplező, mert a pedagógus, mint afféle igazi „P” = „pedagógus-operátor” *háttal* áll az osztálynak. Ez a megállapítás(om) persze elfogult, sőt rosszindulatú feltételezés(em), az állóképbe merevült pillanatnyi látvány által sugallt és túláltalánosított feltételezés.
- 24 Egy OECD-jelentésben ezt olvasom: Több mint száz év óta minden hatodik fiatalember (valamint gyermekkorára visszaemlékező felnőtt) úgy nyilatkozik, hogy „gyűlöli (vagy gyűlölte) az iskolát”. Ez még hagyján, ha legalább az oly nagyon vágyott „eredmények” és a „siker” igazolná a pedagógiai gyötrelmeket. A jelentésben azonban ezt is olvasom: azoknak is hasonló az aránya, akik még a munkahelyszerzéshez szükséges mértékben sem tudták elsajátítani az írás-olvasás és a számolás alapjait; emellett az iskolakerülők, a tanítást zavarók vagy a csupán nem figyelők aránya is nagyjából ugyanilyen. (Áttekintés 2003: 3.) – A szerteágazó és szövevényes probléma kifejtése helyett itt most csak utalok az iskolai gyötrelmek hazai szépirodalmi dokumentálása két klasszikus alkotására: Móricz 1920, Ottlik 1959. – És még ideidézem Ady Endrét is: „pusztuljatok bilincses iskolák”! (Üzenet egykori iskolámba)
- 25 Pontyos Tamást, a Dunabogdányi Általános Iskola igazgatóját idéztem: <https://rtl.hu/rtklub/hirek/hatter/cikkek/106951>
- 26 Elsősorban most az ELTE TÁTK-n szerzett e-learninges oktatási tapasztalataimra hagyatkozom, de persze afféle háttér-tapasztalatként más egyetemi/felsőoktatási intézményekben szerzett benyomásaim alapján is bőséges élménybeszámolókat tudnék tartani, lásd ehhez Lányi 2017.
- 27 Az idézet az internetes múlt szinte archeológiai rétegéből szól – 2009-ből: <http://ped2.hu/2009/08/felsőoktatasi-expanzo/>. – A helyzet az éppen aktuális jelenünk felé közeledve csak tovább fejlődött („romlott”?): az egyetemi/akadémiai szféra *átdigitalizálása* kiteljesedett a *doktori képzésben*, a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT). az *impakt faktor*-gyűjtésben/vadászatban. Stb., stb. – Ennek az egyetemi/akadémiai digitális/virtuális birodalomnak a csúcán egy különös lény trónol: a „*citation classic*”.
- 28 *A történet folytatódik? Ha (tegyük fel) igen: hogyan?* – A főáramot képező oktatástechnológiai „pedagógiai haladás” szinte végtelen mennyiségű apologetikus hazai szakirodalmából lásd például: Mátyásné é. n. (2016), Nádasi 2013. – A kevés kivételek egyike, amely azonban nem valamiféle science fiction-szerűen, de nem is apokaliptikus rémlátomásokba bonyolódva, hanem nagyon is szaktudományos elemzéssel, a „haladás”-probléma konfliktusos összefüggéseit is fészegeti: lásd Magyar Miklós (2016) kiváló írását. – A gyakorlat-orientált és empirikus pedagógiai és pszichológiai vizsgálatok viszont inkább az IKT-eszközök adaptációinak differenciált lehetőségeit jelzik, de persze nem vonják kétségbe az IKT-eszközök szerepét a „pedagógiai haladás” szép új világában, lásd például ezeket a kiváló tanulmányokat: Dávid és mtsai 2016a, 2016b, Czékman 2018, Ollé és mtsai 2018.
- 29 A pszichológiai összefüggésekhez lásd Pléh Csaba (2015) enciklopédikusan átfogó és szaktudományosan is szofisztikált elemzéseit a *népi* pszichológiától a *gépi* pszichológiáig. Pléh Csaba a kognitív pszichológián *belül* marad, a Kurzweil-féle *szakadás*-problémával nem foglalkozik.
- 30 Van, aki úgy gondolja, hogy a szingularitás már itt van. A neve: Big Data. (Durden 2015)
- 31 <https://su.org/> – Lásd még: Megalakult a Szingularitás Egyetem debreceni kirendeltsége – <https://www.debrecenianap.hu/egyetem/2016/04/30/megalakult-a-szingularitas-egyeteme-debreceni-kirendeltsége/>
- 32 https://mandiner.hu/cikk/20200506_rubovszky_rita_patrona_oktatas_interjuu – Kiemelések: LG.
- 33 <https://qubit.hu/2019/04/26/pleh-csaba-a-gyurmat-es-a-festeket-nem-lehet-multimedialkivaltani> – Kiemelések: LG.

Befogadói terhek Erkel Bánk bánja esetében

Angi István (1933–2020) emlékének

(*A Bánk bán hatástörténeti terheiről*) Tanulmányom¹ a *Bánk bán* opera 1990 utáni értelmezéseit mutatja be. Az elmúlt három évtized talán legfontosabb fejleménye az volt, hogy Fodor Géza és Tallián Tibor közösen küzdöttek az eredeti változat bemutatásáért, miközben annak kanonizációjáról és értelmezéséről korábban ki nem mondott szakmai kérdéseket tettek fel. Szabolcsi Bence egykori megállapításaira támaszkodó okfejtésükben nagyközönség számára is ismert három befogadói terhet nevesítenek. Összevetették a kedveltségét a nemzetközi operarepertoár darabjaival, elemezték az opera stílárís teljesítményét, és kimutatták a műre nehezedő nemzeti eszmetörténeti elvárásokat. Más kutatók, (elsősorban Bónis Ferenc) a felvetett kérdésekre eltérő jellegű válaszokat adtak a később idézendő cikkeikben, és kiálltak a darab jelentős – a nemzetközi összevetést is kiálló – színvonalá mellett. Mivel a jelen esszé a befogadói terhek kifejtését és az azokra adott válaszokat ismerteti, ezért több esetben is hosszabb szövegeket idéz. Viszont az opera beható vizsgálatának széttartó szálai közül minden más kutatási eredményről tudatosan mondom le, így sem a *Bánk bán*, sem a szerzői életmű más jellegű, fontos és aktuális kérdéséről nem ejtek szót.

(*Az erkeli ősváltozat története*) Erkel Ferenc hosszú, belső küzdelem után 1860. október 30-án fejezte be a *Bánk bán*t. Az 1861-es bemutatót követő előadások tapasztalatai alapján változtatott a mű szerkezetén, ének- és zenekari hangszerelésén. A letisztított partitúrát 1866-ban küldte el Kolozsvárra, ma az utóbbit tekinthetjük a szerzői változatnak.² Csekély különbséggel (például az I. felvonásbeli balett többletével és néhány ismétlőjel hiányával) ez olvasható a Rózsavölgyi, ma is több helyen elérhető, 1902-ben kiadott zongorakivonatában. A művet – amelyet minden karmester aktualizált a jelenlevő énekes- és hangszeres muzsikusok számától, képességeitől és próbaidejétől függően – 1939–40-ben lényegében írta újra Rékai Nándor, Nádasdy Kálmán és Oláh Gusztáv, a Magyar Királyi Operaház három vezetője. Az átírat korszerűsítette a hangzást, Katona József színművéhez közelítette a cselekményt és számot vetett a megváltozott zenei ízléssel. Az átíratot a kor nemzetközi operai gyakorlata alapján végezték, a lehető legnagyobb szakértelemmel, noha azt 1990 után egybehangzóan téves iránynak tartja a szakirodalom.³ A legfontosabb változás, hogy a nagyúr szerepét tenor helyett baritonra bízta; megnövelték Petúr szerepét az első felvonásban, de a király súlyát csökkentették. Áriákat és kórusokat rövidítettek le és helyeztek át, új szöveget alakítottak ki, de az érdemi dramaturgiai gyengeségeket (például a királyné hiányzó belépőjét) nem tudták kijavítani. A két „végzetmotívum” is áldozatul esett az átírásnak: a Melindához köthető zenei kísérletből kikerült a három felvonáson átvonuló „nyíl”-motívum és súlytalaná vált a Bánk bán végzetét előrevetítő „a tető mindjárt reám szakad” több különböző frázisa. Az eredeti változatot (vagyis az 1866-os erkeli átdolgozást) annak 2008-as debreceni bemutatója óta mérvadónak tekintjük. Ennek ellenére jelenleg Magyarországon az 1940-es átíratot játsszák, szemben a százötven éves kolozsvári hagyománnyal, ahol az erkeli koncepció él.⁴

(*Az egyetemes zenei történet remekműveinek terhe*) A *Bánk bán* hazai operatörténeti jelentőségét máig az adja, hogy a magyar dalszínházi társulatok rendszeresen műsoron tartják. 2020 decemberével bezárólag Budapesten (tehát a 1885 előtt a Nemzeti Színházban,

majd az Operaházban és az Erkel Színházban) összesen 1131 alkalommal csendült fel, illetve öt lemezfelvétel is készült belőle.⁵ Bár ez gyakorlatilag kanonizált szerepet jelent, valójában hiányzik hozzá az elméleti háttér, hiszen főleg az évfordulókhoz kötődően jelent meg néhány Erkel-dolgozat 1945 és 1990 között, alapkutatás csak a rendszerváltást követően indult meg.⁶ A magyar romantikáról Szabolcsi Bence első ízben 1933-ban írt nagyesszét és már ott felvetette a hazai zenekultúra megkésetttségét, illetve túl gyors kialakulását.⁷ Itt az 1947-es kiadásból idézünk: „Az a gondolat, hogy a magyarság az opera műfajával lényegében elébe vágott a természetes fejlődés útjának, még Erkel fellépését megelőzően, Fáy Andrásban fogalmazódik meg [...], de ha a század második felének »elégedetlenkedőit« sorra vesszük, bennük is változatlanul ott találjuk ezt a sajtóságot történeti önvádat [...]. Erkel és a korabeli operairodalom mindenesetre bizonyosságát adta, hogy a magyar színpadi muzsika, ha nem is mint véglegesmegoldás, de mint jelentős előkészület, már kézzelfogható valóságok birodalmába tartozik, – s kétségkívül nem véletlen, hogy ez az előkészület épp a romantikus nemzeti eszmények jegyében vált valósággá.”⁸ Az idézetben két klasszikus történetírói toposz jelenik meg: az említett megkésetttség, valamint az, hogy Erkel és a romantikusokat csak Bartók fellépésének előjátékaként tekinti. Ugyanakkor Erkel – a szabadságharcos értelmezése következtében – eszményi hősként jelent meg, de aki a *Bánk bán* után szükségszerűen bukik el, mert „maga a nép sem volt [a] szemében központi éltető erő”, illetve, mivel nem találta meg azt a kifejezőmódot, amellyel az operáit megtölthette volna korszerű tartalommal.⁹ Így válik a zeneszerző a historiográfiában az opera harmadik felvonásában látható meggyötört nádor hasonmásává.

Ez a szemlélet érhető tetten Keleti Márton nagyszabású zenetörténeti filmjében, az *Erkelben* (1952). A főszereplő a végletekig jószándékú, de a társasági életben esetlen és a saját zenéjét is csak félszegen vállalja, 1849 után pedig a látomásaiba menekül. A cselekvésképtelen, vívódó Bánkhoz hasonlóan lép színre, akit barátai hosszú esti beszélgetés során győzködnek, hogy „Az ő kezében is hatalmas fegyver van: a dal, a muzsika. Ekkor határozza el, hogy zenével szolgálja népét: dalt ad a néma nemzetnek, magyar zenét, nemzeti operát ír.”¹⁰ Bár a feladatot megértette: megszólaltatni az alárendeltet, de félszége miatt kizárólag a dallamokban válik forradalmárrá. A tragikus hőst alakító Pécsi Sándor a következő instrukciót kapta Keletitől: „Egy kicsit leszeded a fejed, összehúzod a szemed s így nézel! Tekintetedben visszaszorított düh, lefojtott lángolás, keserű indulat: az egész nemzet lelkét fejezed ki.”¹¹ Amit Szabolcsi a zenetörténészek között, azt Keleti a mozikközönségben hintette el: a magányos Erkel alkatilag nem volt alkalmas arra, hogy megalkossa a német, olasz és francia zenei stílus mellett a negyediket, a magyart.¹² Innentől kezdve „hivatalosan” is helyi komponistának számított Verdi és Wagner mellett. Az életmű érdemi újraértékelésére 1990-ig a politikai elvárások ismeretében senki sem vállalkozott. Az Operaház és a vidéki színházak azonban kitartottak és időről időre színre vitték a *Hunyadi Lászlót* és a *Bánk bánt* – nagy sikerrel. (Budapesten 1953-ban, 1969-ben és 1980-ban.)

A közönség ízlése alapján először Fodor Géza és Tallián Tibor vetette össze nyilvánosan az Erkel-darabot a nemzetközi operarepertoáron szereplő remekművekkel. Fodor így vallott erről: „Képmutatás volna úgy tenni, mintha nem tudnók, hogy ezeknek a daraboknak [ti. az Erkel-operáknak] a presztízse az operaközönség körében egyáltalán nem problémamentes. Az operakedvelő elit, amely rajong a Mozart-operákért, Verditől a *Don Carlos*ért, az *Aiddé*ért, az *Otelló*ért és a *Falstafé*rt, *Wagnertől a Tetralógiá*ért, a *Trisztán*ért, a *Mesterdalnokok*ért és a *Parsifalé*rt, s a magyar repertoárból a *Kékszakállú*ért, az operairodalom populáris műveinek terén nem fog ugyanolyan mér-

tétkben osztozni a nagyközönség szeretetében a *Hunyadi László* és a *Bánk bán*, mint mondjuk a *Rigoletto*, a *Trubadúr*, a *Traviata*, a *Bohémélet*, a *Tosca*, a *Pillangókisasszony* vagy a *Carmen* iránt.⁷¹³ Később immáron ugyanezt egyes szám első személyben is megírja. „Kilencéves koromban, 1952-ben az *Erkel* című film jegyzett el az opera műfajával. Az első opera, melyet láttam, a *Hunyadi László* volt az Erkel Színházban, 1954-ben, tizenegy éves koromban. Még ugyanabban az évben eljutottam az Operaházba, a *Bánk bánra*. Az akkor klasszikus szereposztással láttam: [...] Nagy egyéniségek nagy együttese volt ez; akkor még nem tudhattam, hogy későbbi korokban az Opera soha többé nem fog tudni kiállítani ezzel felérő Bánk bán-szereposztást. Az előadás óriási hatást tett rám, néhány mozzanatára ma is élesen emlékezni vélek. De aztán megismertem az operairodalom akkor nálunk játszott szeptetét, s Mozart, Verdi és Wagner darabjaiba beleszeretve eltávolodtam Erkelétől, szimplának és triviálisnak éreztem őket. ... Legközelebb 1959-ben láttam a Bánk bánt, azon az ünnepi héten, amellyel az Operaház fennállásának hetvenötödik évfordulóját ünnepelte, de akkor már ironikus távolságból, kicsit le is nézve követtem az előadást. Utána huszonöt évig nem láttam a darabot.”⁷¹⁴

Fodor Géza 1982-től haláláig (2008) az ország egyik legbefolyásosabb operakritikusa volt. Írásai a *Muzsikában*, a *Színházban*, a *Holmiban*, továbbá az *Élet és Irodalomban* jelentek meg rendszeresen. Fentebb idézett vallomása éppen a zenei életben betöltött szerepe miatt válik súlyossá: miként ő maga, úgy a közönség is elfordult Erkelétől, mert az egyetemes zenetörténeti remekművek mellett azt egyszerűbbnek érezték. Fodor mindkét írásában hangsúlyos a jelenhez közeledvén az egyre erőteljesebb értékvesztés. A gondolatmenete így foglalható össze: Verdi mellett ármékba kerül Erkel életműve, de ha már választani kell, akkor is az ósváltozat szólaljon meg, ha mégsem az, akkor pedig az 1953-es *Bánk*. A konkrét előadás iránti dühének köszönhetjük őszinte megnyilatkozását, amelyben sokan ráismerhettek saját véleményükre.

Erkel Ferenc *Dózsa György* című operájának 1994-es bemutatása kapcsán ismét meg-rázóan őszintén ír a darabhoz fűződő ellentmondásos viszonyáról. Ott említi meg azt a folyamatot is, ahogy a nemzeti művek iránti érdeklődés visszaesett úgy a közönség, mint az előadók körében: „A nemzeti érzület utolsó virágzása a magyar operakultúrában tudni-illik éppen a proletár internacionalizmus erőltetésének éveire esett, s nemcsak azért, mert ezeknek az éveknél a meghatározó operaházi tagsága még zömében a ,30-as évek neveltje volt, hanem azért is, mert 1945 után a kodályi-bartóki népi-nemzeti irány vezető szerep-hez jutott a magyar zenekultúrában, továbbá ami a nemzeti kultúrkincsből úgynevezett »haladó hagyománynak« volt tekinthető vagy azzá volt stilizálható, az igenis támogatást élvezett. Ezzel szemben a nemzeti érzület elhalványulása operajátszásunkban éppen arra az időszakra esik, amikor a politikában, az ideológiában és az esztétikában lassan végbement a nemzettudat rehabilitációja. Biztos vagyok benne, hogy a magyar társadalom megkésett, de végre mégiscsak bekövetkező modernizációja, a tétova újrapolgárosodás, az Európához való visszatérés igyekezete voltak azok a legfontosabb okok, amelyek szinte tektonikus átalakulásokhoz vezettek a lelkekben, az érzelmi kultúrában, s olyan szociál- és individuál-pszichológiai változásokat idéztek elő, amelyek a művésztípusok szelekciójában is éreztették és éreztetik a hatásukat, s a par excellence nemzeti művek adekvát előadá-sának szubjektív feltételei ellen hatnak.”⁷¹⁵ Fodor tehát éppen a rendszerváltást előkészítő, majd az azt követő közéleti folyamatok következményének látja az operaízlésben a nemzetközi jelleg – nemzeti rovására történő – meghatározóvá válását.

Bónis Ferenc a fenti szempontokat ismerve veszélyben látta szeretett hőse életművét a saját korában: „[A] XIX. század utolsó harmadában egyre gyötrőbbben mutatkozott a magyar zenei műveltség alapvető (napjainkban újra s minden korábnál gyötrőbb)

ellentmondása: az, hogy a műveltség és magyarság külön utakon jár. Az európai műveltség hívei Wagnerért lelkesedtek, számukra Erkel provinciális jelenség volt. A nemzeti zene hívei ugyanakkor gyanakvással fogadtak minden olyan művet, melynek formájatartalma bonyolultabb volt egy magyar nótáénál.⁷¹⁶

(*A hiányzó nemzetközi recepció terhe*) A *Bánk* nemzetközi repertoárbeli lehetőségeit gyakorlati módon első ízben Németh Amadé karmester bizonyította be. Az ő vezényletével Gentben három éven keresztül műsoron maradt az opera, Ferencsik János pedig Helsinkiben vitte diadalra.¹⁷ Tapasztalatukhoz hasonlóan fogalmazott a Zenetudományi Intézet kutatója, Németh G. István is: „A *Bánk bán* a XIX. század legnagyobb formátumú magyar operadramaturgjának mutatja Erkelt, akinek harmadik operája korábban hallatlan intenzitással ötvözi a nemzeti jelleget a drámai tartalommal, ugyanakkor a korszak európai repertoárját tekintve is jelentős alkotásnak számít.”¹⁸ A kérdéshez napjainkban szól hozzá Ókovács Szilveszter, az Operaház főigazgatója, aki azt nyilatkozta, hogy a nemzetközi recepció hiányában érthették szakmai kifogások a *Bánkot*, de ha azt olasz nyelven játsszák külföldön, akkor elindulhat a nemzetközi porondokon. A mondatok ellenére a nagy sikert hozó New York-i előadáson (2018. október 30.) magyarul énekelték a darabot. Számos pozitív kritika kiemelte az opera nemzetközi alkotóelemeit, így a cselekmény shakespeare-i vonulatát és a stílus *bel canto* jellegét, valamint a hasonlóságokat Verdihez és Meyerbeerhez. David Salazar kritikájában a világirodalom klasszikusai közé emelte következő mondatával: „A *Bánk bán* egy Shakespeare-tragédia *bel canto* stílusban a franciai grand opera hangszerelésével.”¹⁹

Míndegyik kritikus egyértelműen szépnek és hatásosnak tartotta a zenét. Edward Sava-Segal előbb bemutatta Erkelt, akinek jelentőségét Glinkához, Smetanához és Moniuszkóhoz hasonlítja, majd kitért a rendezés kérdéseire, összegzésében így fogalmazott: „Annak ellenére, hogy a merész rendezés nem volt mindig sikeres, és hogy a magyar prózodiához alkalmas énekesek kiválasztása nehéz, az előadás erős érv amellelt, hogy a *Bánk bán*t a világ bármely operaháza a repertoárján tartsa.”²⁰

A *Financial Times* tudósítója is elismeréssel írt a darabról, ami esetében azért is kiemelendő, mert cikkének kezdetén és összegzésében is a jelenlegi magyar kormányfőt kritizálja. Kiemeli a bevezető után, hogy az opera dramaturgiája szerény, ám ezt ellensúlyozza, hogy Erkel a magyar népi dallamokat ötvöztötte a nyugati operamoddal. Utal arra, hogy többeket egyes részletek Verdire és Meyerbeerre emlékeztettek. Az előadás szereplőit viszont egyértelműen dicséri: „Melinda örületéhez, amely két felvonáson át tart, Szemere Zita tiszta hangja megható kifejezőerővel járult hozzá. Hasonlóan lekötötte a figyelmet *Bánk* szerepében Molnár Levente, aki erőteljesen énekelt, miközben *Bánk* kétségbeesését vetítette ki. Németh Judit és Gertrúd volt, ám Haja Zsolt telibe talált Petur bordalával. Vidnyánszky Attila rendezése Olekszandr Bilozub díszletével – amely egy átlátszó elemet is tartalmazott, ami mögött a merániaiak vigadoztak – jól működött, Kocsár Balázs pedig anyanyelvi ösztönösséggel vezényelt.”²¹

David Salazart az opera elbűvölte, a rendezéssel viszont vitakozott. A zenéről a következőket írta: „Bár tragikus a mű, Erkel gyönyörűen végigvezet bennünket az operai zenei világán. A nyitó prelude repetitív jellege ellenére olyan elveszettség- és magányérzetet kelt, ahogy a címszereplő érzi magát végig az egész cselekményben. Melinda zenéje angyali és tiszta a nyitójelenetben, majd egyre szeszélyesebbé válik a dallamvezetése. Azt kérni egy szoprántól, hogy a mélységből a magasba ugorják, igencsak nagy kihívás, néhány koloratúrja pedig egyenesen hangszalag-gyilkos. *Bánk* eredetileg tenor volt, de a bariton változata vált népszerűvé. A sötétebb színárnyalat jól illeszkedik kiemelkedő

személyiséghez, de az előadót Erkel szintén nagy feladat elé állítja, mert igen gyakran kell a felső légében énekelnie. Összegezve, a Bánk bán olyan magával ragadó mű, amelynek meg kellene találnia tagadhatatlanul szilárd helyét az operakánonban, ha már ez a lehetősége adott.”²²

A *Bánk bán* tehát érdemi feltűnést keltett külföldön, de az is igaz, hogy a vendégjáték során a *Sába királynője* nagyobb sikert aratott. Az elismerések ugyanakkor mégis lehetővé teszik érdemi nemzetközi megmértetését és a magyar művelődéstől független sikerét.

(*A korszerűtlenség terhe*) Fodor Géza a kritikájában Dobszay Lászlóra hivatkozik a nemzetközi összevetés során, aki így összegezte kutatásait: „Bár a következő években egymást érik az új bemutatók [...], ezeket Erkel egyre több belső kétkedéssel, bizonytalankodó útkereséssel írja, s valójában egyre inkább csak az ő vázlataiból fiai által készített (habár apjuk nevében bemutatott) művekről beszélhetünk. [...] [A] meglehetősen heterogén stílus elemeket korszerű és magasrendű szintézisben egyesíteni csak egy elmélyült zeneszerzői analízis útján lehetett volna. [...] A »magyaros« tételek ugyanis zárt, sokszor már-már szaggatottnak ható ritmusaikkal, rövid formai szakaszaikkal, harmóniai szűkkörűségükkel nehezen összeegyeztethetők a romantika nagyobb lélegzetű zenei gondolkodásával. Minél inkább távolodott a zene a bécsi klasszicizmus világától, s főleg annak népszerű színpadi adaptációjától, annál inkább fenyegetett a veszély, hogy a magyaros tételek voltaképpen színműbetétek sorozatává változtatják az opera-dramát.”²³

Dobszay két kritikai pontja: a korszerűtlen nyelvezet és a társszerzők alkalmazása közül az utóbbi, Erkel – első alkalommal Szabolcsi által megfogalmazott – kifáradásának (elbukásának) a vádja. A „műhely” létéről a kortársak is pletykáltak, de először bizonyítania Somfai Lászlónak sikerült.²⁴ A kottákat lejegyző kézírások alapján arra a következtetésre jutott, hogy Erkel fiai jelentős mértékben működtek közre az egyes operák írásában. Ez a felfedezés bizonytalanságot eredményezett a művek szerzőségével, értékével és kanonizálásukkal kapcsolatban. Legány Dezső erősen vitatta a társszerzők szerepét, de végül másirányú vizsgálatokat végzett.²⁵ A kérdést napjainkban oldotta meg két kutató. Szacsvai Kim Katalin azt mutatta ki, hogy Erkel a hangszerelést bízta másokra, de azt előre felvázolta és utóbb ellenőrizte, s ha kellett, jelentősen korrigálta.²⁶ Dolinszky pedig éppen a *Bánk bán* kapcsán tárta fel, hogy az 1861-es bemutaton még mások által lejegyzett részeket utólag a mester átírta, és így az 1866-os változat teljes egészében az övé.²⁷

Dobszay másik megjegyzése szerint Erkel nem ismerte fel a zenetörténet következő lépését, azaz a haladás pozitívista elve alapján itéli meg az erkeli életművet. Noha zeneelméleti megállapításai – értékítéletüktől függetlenül – érvényesek, az életműre vonatkoztatni azokat kritikaként mégis utólagos elvárásnak tűnnek. Ugyanezt az érvet fejti ki bővebben Tallián Tibor zenetörténész, az Erkel-összkiadás vezetője és a *Muzsika* másik meghatározó kritikusa.²⁸ 1993-ban így írt: „Hogy a *Bánk bán* – a maga mértékével mérve – arra a fokra fejlődjék, amelyen a két Verdi-opera [ti. a *Macbeth* és a *Simon Boccanegra*] végső alakja áll, ahhoz a kinos másodszeri harcot meg kellett volna vívnia valakinek az ígéretes alpanyaggal. A valaki pedig nem lehetett volna más, mint Erkel Ferenc. [...] Erkel esetében azonban nem csupán a közönségnek a zenedramai műhely megújulásával szemben tanúsított ellenállása, nem csupán külső tényezők állítottak gátat a siker útjába. Ő maga egyre kisebb odaadással követte az 1850-es évek végére, éppen a *Bánk bán*-ban elért – véleményünk szerint távolról sem lekicsinylendő – fejlődési fokon túlvezető zenedramai irányt. A későbbi operák kidolgozásából nagy hányadot engedett át műhelyének, az utolsóhoz, az István királyhoz jóformán már csak ötleteket vázolt fel.”²⁹

A zenetörténész világossá teszi, hogy Erkel nem vállalta a korszerűséget, nem küzdött meg az anyaggal, mert elkedvtelenedett. Ezzel szemben az lett volna a dolga, hogy Wagner zenedrámái útját kövesse. Ebből az előfeltételezésből érthető meg az Erkel-kutatásban kiemelkedő szerző ironiája a *Bánk* értékére vonatkozó megjegyzésében. Kocsár Balázs karmester és Szabó László tubaművész vele szemben azonban síkra szállnak az erkeli *bel canto* koncepcióért, amely jól játszható, világos szerkezetű, a történelmi díszleteket jól elhordó személyes operadramát tesz lehetővé.³⁰

Tallán egy másik írásában még keményebben bírálja a művet: „A nagy dráma állványzatára helyezve, tisztos, bár nem nagyon eredeti operadramaturgiai eszközökkel kidolgozva, a *Bánk bán* apróbb csiszolatlanságaival együtt is mindenképp életerős, játszható 19. századi operának minősülhetne; ami páratlanná avatja, az a – bocsánat a körülményes fogalmazásért – benne megvalósuló nemzeti zenedramaturgiai transzfiguráció. A 19. század magyar dal- és tánczenei stílusa (melynek önértéke vitatott és vitatható) itt valamely csoda folytán, mely tán a szerzőt is meglepetésként érte, bensőséges és kifejező, hősi és lírai értékekben játszó zenedrámái nyelvvé alakul át, olyan előadásmóddá, mely kifogástalan lelki és drámai ritmusban alkalmazkodik a karakterekhez és helyzetekhez, anélkül, hogy lényegesen eltávolodnék eredeti nemzeti formáitól és hangvételeitől.”³¹ Az elemzés megkérdőjelezi a *Bánk bán*hoz kapcsolódó valamennyi stiláris attribútumot, bár elismeri a második felvonás stílusösszegzését.

A zenei színvonal kérdését Beischer-Matyó Tamás zeneszerző máshonnan közelíti meg, és a *Bánk bánt* kiemelkedőnek látja. Ő a Lendvai Ernő által leírt tengelyrendszert fedezte fel a nagy előd munkájában. Tézisét így védte meg: „[A *Bánk bán* harmóniai rendező elve, azért] nevezhető tengelyrendszernek az egyszerűség és az egyértelműség kedvéért, annál is inkább, mivel következetesen vonul végig az egész művön. A különböző tengelyekhez tartozó hangnemek különböző eszmei tartalmakat és érzelmeket jelképeznek, illetve jelenítenek meg.”³² Az elemző mind a szereplőket el tudja helyezni a tengelyrendszerben, mind az egyes jeleneteket, anélkül, hogy akár az operán, akár a hangnemi elven erőszakot tenne. Emellett a kifogásolt formai építkezést is vizsgálja, és kimutatja, hogy Erkel milyen rugalmasan alkalmazta a periódust, kettősperiódust, valódi strófaelvést és a Gegenbarform különböző változatait.³³ A tézis–antitézis–szintézis hármását szimbolizáló romantikus nagyformaként, Barform-ként olvassa a három felvonás egységét.³⁴ Újszerű elemzési szempontjai feltárják az erkeli stílus eddig rejtett oldalát, amely árnyalja a korábban idézett korszerűtlenséget megállapító értelmezéseket. Erkel ugyanis jól működő rendszert használt, amelyet tengelyérzékenységének köszönhetően modern harmóniai és formai modellre épített fel. Újszerű olvasatát nemcsak jeles DLA-értékelése támasztja alá, hanem hogy témavezetője a *Bánk*-kiadás vezetője, Dolinszky Miklós volt.

(*A Bánk bán eszmetörténeti terhe*) A *Bánk* megannyi más műhöz hasonlóan áldozatául esik annak a feltételezésnek, hogy valamit kifejez. Főként az utókor értelmezte úgy, hogy olyan társadalmi, sőt politikai tartalmat hordoz, amelyet az adott körülmények között zenével kellett kimondani. Így tett Szabolcsi Bence is, aki 1953-ban hosszú távra megalapozta az Erkel-értelmezést: „[M]inden zenedrámájának magva egy-egy égetően aktuális kérdés, amelynek időszerűségét az akkori közönség nem mindig és nem mindenben értette meg vagy tudta végigkövetni.”³⁵ A belekódolt értelem toposza azonban Erkel gyakorlatias színpadi érzékétől, konkrét zsánerben gondolkodózeneírásától távolállt. Kivételes módon tudjuk, hogy a zeneszerző mit gondolt műve tartalmáról, az egyes szereplőkről és jelenekekről.³⁶ Különböző stílusokat említ (például „igazi magyar Stylus”, „behízelt olasz”,

„Garibaldi styl”³⁷, konkrét jellemvonásokat (például „Biberach, egy másik Jágó”) és egyes jelenetknél az érzelmi hőfokot („Hollósi ebben a jelenetben classicus, és aki nem fog sírni, annak nincs érzése”).³⁸ Mivel egy újságíró számára készítette a feljegyzést, a rejtett kódra utalhatott volna. De nem tette. Operát írt, magas hőfokú tragédiát, amelyben egy házaspárt csalárd módon törbe csalják, miközben a békétlenek és az udvar is szembekerül egymással. A zenei motívumrendszer egyértelműen Bánkhoz és Melindához kötődik, akár az előjátékokat, akár a finálékat, vagy éppen a visszatérő dallamokat vizsgáljuk. A zeneszerző számára tehát a magánéleti szál meghatározó volt, amelyet a politikai szféra megrontott.

Az egyes elemzők rendszerint saját koruk valamelyik hangsúlyos közéleti szövegét vélik kihallani belőle. Szabolcsinál erre is találunk példát, így 1947-es írásában az erkeli koncepció eszmei megkötöttségét bírálja: „Operazeneje romantikus nemzeti koncepció, mely nem a tömegereket akar felszabadítani vagy megszólaltatni, hanem egy nemzet dicsőségét koszorúzza meg regényes történelmi glóriával.”³⁹ A modern magyar zenetudomány atyja elmarasztalja Erkel, hogy nem azokat szólaltatja meg, akiket kell, hanem egy – az akkori ideológiai értelmezés szerint szűk – emlékeztető-zösség ügyét.

A rendszerváltást követően először Tallián látja úgy, hogy a nemzeti ügy szolgálata az opera esetében nagy, sőt, túlon túl nagy tehertétel volt. „[A] Kelet-Európában született művek [...] töredezettségét fokozza, hogy céljuk primitívebb, egyben nagyobb szabású a Verdiénél. Nem egyszerűen politikai-történelmi tárgyú operák akarnak lenni, hanem nemzeti-zenei eposzok. Elkerülhetetlen, hogy e vállalkozás maga is epikus színeződjék: nemzeti zenei eposzt, nemzeti zenei nyelvet kell teremteni, vagyis egy kultúrhérosz feladatát végrehajtani. Kultúrhéroszok pedig csak eposzokban élnek.”⁴⁰ Ismét a nyugati operakultúrához képesti megkésetttség bélyege kerül elő, amely szerint Erkel iparkodik megalkotni egy operát és az Operát (tehát a magyar operatílust), amelyekkel még az elnémitott közéleti szerepvállalást is pótolnia kellene. Ez, egyetértve a kritikussal, valóban eposzi cél. A kérdés az, hogy valóban volt-e ilyen korabeli elvárás Erkel irányában, s hogy ő maga mit tekintett feladatának. Az, hogy Erkel tényleg eposzt akart-e írni, itt nem kap érdemi alátámasztást. A 2007-es győri színrevitel kapcsán Tallián szűk terjedelemben kifejti, miképpen működik a „nemzeti zenei eposz” modellje: „A Bánk bán második felvonása nem opera, hanem a nemzet tragikus önarcképe négy alak jelmezében, négy végletes pillanatban.”⁴¹

Fodor Talliánnál is határozottabban fogalmazza meg állítását, szerinte a XIX. századi nemzetivonulat nem csupán – legyőzhetetlen – terhet jelentett, hanem önmagában gátolta meg, hogy a darab nagyszabású lehessen. „A nemzeti alapokon nyugvó, világhódító magyar műzene áhított terve nyilvánvalóan többet célzott, de az is bizonyos, hogy Erkel két sikerült és sikeres operája a maga idiomatikus zenedrámái gátoltságával, korlátozottságával együtt megfelelt egy egyszerű, naiv, de hatékony nemzeti történelmi mitológiának, önképnek és érzületnek. Ennek a mitológiának az alapszerkezete végtelenen bipoláris: a negatív póluson ott a betolakodó idegen, míg a pozitívon az ártatlan, tiszta, a naivitásig becsületes és kikezdzhetetlen jellemű magyar hős áll, aki áldozatává válik az előbbi zsarnokságának vagy intrikájának. Ezt az alapképletet legfeljebb az árnyalja, hogy a negatív póluson a zsarnoki erő mellett a gyengeség fokozata is megjelenik, a pozitív póluson pedig a belső megosztottságnak az idealizálást némileg problematizáló motívuma. Ebben a mitologikus szerkezetben és érzületben annyira leegyszerűsödnek a dolgok. [...] Tehát nem egyszerűen a nemzeti alapokon nyugvó magyar műzene korlátozottsága korlátozta az opera-dramát, hanem ennek az

opera-drámának az elsődleges mondanivalója és az egész koncepciója eleve egy olyan nemzeti mitológia jegyében állt, amely nem igényelte a romantika bonyolultabb és nagyobb lélegzetű zenei gondolkodását.⁷⁴²

Fodor Erkelnek tulajdonított fekete–fehér ellentétképe alapvetően több okból is vitatható. A hazai és a külhoni éles megkülönböztetése alapvetően – főként háborús időkben alkalmazott – politikai retorika, amely megjelent ugyan a XIX. századi magyar közgondolkodásban, de uralkodóvá nem vált. A nemzeti érzés megjelenése, a magyar emlékezetközösséggel való azonosulás ezzel nem azonos. Az említett politikai retorikai modellt ugyanakkor az életmű több darabja is cáfolja. A *Bánk bán* királynéja ugyan hatalmaskodó és léhaságot enged az udvarában, de nem eleve ellenfele a nádornak. Személyét nemcsak negatív elemekkel jellemzi a szerző, ugyanis az 1857-ben írt *Erzsébet* opera második felvonását írva közelkerült hozzá a szent királyné és annak családja. Így Gertrudist démoni zsarnok helyett emberi mivoltában tudta ábrázolni. A *Dózsa*ban (1867) a halálos ellenségek – a nemzet meghasonlása következtében – a magyar urak: Dózsa György és Zápolya János. A darab éppen nem az idegengyűlöletről szól, hanem az önmagát felemészítő testvérküzdtelemről és a nemzeti önsorsrontásról. A *Brankovics Györgyben* (1874) szintén egy meghasonlott ország (Szerbia) tragédiája látható. Az operacselekmény helyszínén külhonnak a törökök és a magyarok számítanak, és egyikük sem tud jó alternatívát nyújtani a gyötrődő öreg despotának. Ha tehát a külföldi a rossz – ahogy Fodor feltételezi –, akkor itt Erkel éppen a magyarságot állítja be annak. A *Névtelen hősök* (1880) – amely nyilvánvalóan utal a szabadságharcra – cselekménye szerint a főkonfliktus nem a honvédek és a cserkesz (sic!) támadók között bontakozik ki, hanem a fiatalok és az idősök között. A kérdés az, hogy ki veheti el Sáskáne gyönyörű lányát, Ilonkát. Mivel a fiatal hajadon Andorfí Eleket, a szegény segédlelkészt szereti, az anyja gyorsan férjhez akarja adni a tehetősebb Csipkés Tamáshoz. Az utolsó műben, az *István királyban* (1885) a külföldi származású Orseolo Péter valóban intrikus, de ő nem lézengő ritler, hanem a Szentkirály unokaöccse. A bonyodalom másik szálán a pártütésben azonban a sértett Sebő, a hatalomra jogosan igényt tartó Vazul és a többi pogány magyar vesz részt. Fodor „naiv nemzeti mitológiájának bipoláris alapszerkezete” tehát az erkeli életmű alapján is cáfolható.

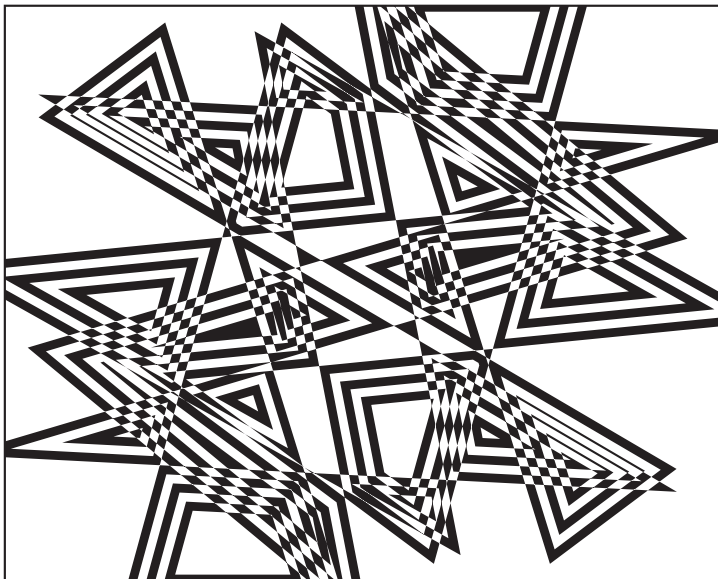
(*A nyilvánosságban lezajló személyes tragédiák*) Erkel operáiban, ha van is külső ellenség, a cselekmény a magán- és közélet összeütközésére épül. E két szféra meghatározása azonban koronként máshogy történik: volt, amikor „a nemzeti drámában [kibontakozó] »polgári« életkonfliktusok”⁷⁴³-nak, máskor „(a) politikai cselekvés és a magánélet – nevezzük nevén: az erotika – konfliktusai”⁷⁴⁴-nak. A nemzeti szférát tehát az értelmezői hagyomány magától értetődőnek tartja Erkelnél, ám a fenti példák jól mutatják, hogy ő a legtöbbször az udvar nyilvánosságában lejátszódó tragédiában gondolkodott. Másképpen fogalmazva: nála mindig a főszereplők állnak a középpontban, és nem egy eszme vagy közéleti probléma. Más kérdés, de az életművet közvetlenül érinti, hogy a fogadtatást ugyanakkor erősen befolyásolta a mindenkori közélet.

Azt láthatjuk az eddigiek alapján, hogy a felvetett kérdéseket, tehát a *Bánk bán* – népszerűség alapján történő – összevetését a nemzetközi repertoárdarabokkal, a stílus korszerűségét és a műre nehezedő nemzeti eszmetörténeti értelmezést több irányból lehet érvényesen megválaszolni. Fodor, Tallián és Bónis kutatásainak következtében a *Bánk bán* úgy értékelődött újra, hogy sikerült végre a befogadói terheket nevesíteni és egyben visszanyerni a szerzői változatot.

JEGYZETEK

- 1 A Nemzeti Színház *Bánk bán-maraton* című rendezvényének harmadik napján, 2020. október 22-én elhangzott előadás szerkesztett változata.
- 2 DOLINSZKY Miklós: *Bánk bán = Szikrát dobott a nemzet szívébe. Erkel Ferenc három operája*. Bátor Mária – Hunyadi László – Bánk bán. *Szövegkönyvek – tanulmányok*. Szerk. GUPCSÓ Ágnes, Bp., Rózsavölgyi, 2011, 345–400., 393.
- 3 DOLINSZKY Miklós: *Két Bánk bán-tanulmány = Magyar Zene*, 2003, 3. sz., 259–286., 262.
- 4 A *Bánk bán* 1866 óta töretlen kolozsvári hagyományáról NÉMETH G. István: *Erkel Ferenc és nemzeti operáinak története = Honismeret*, 2010, 6. sz., 71–77., 76. A kolozsvári adatot Dolinszky vitatja, csak annyit fogad el, hogy az 1940-es átoldozás előtti változatot játsszák. DOLINSZKY: *i. m.* (2011), 394.
- 5 Az adatokét köszönetet mondok Oláh Andrásnak, a Magyar Állami Operaház sajtómunkatársának.
- 6 A legjelentősebb hazai zenetudományi folyóiratban, a *Magyar Zenében* 1950 és 1990 között mindössze öt közleményt jelent meg Erkelről: kettő Bónis Ferenc, egy-egy Legány Dénes, Maróthy János és Szabolcsi Bence tollából, valamint négy forrásközlés. 1990 és 2020 között nyolc tanulmány jelent meg: három Kassai Istvántól, kettő Legány Dénestől, és egy-egy pedig Bónis Ferentől, Szacsvai Kim Katalintól és Dolinszky Miklóstól, valamint három recenzió.
- 7 SZABOLCSI Bence: *A magyar zenei romantika eszmévilága = Budapesti Szemle*, 1933, 231. kötet, 673. szám, 298–334, 322.
- 8 SZABOLCSI Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1979, 77.
- 9 Uo.
- 10 BARABÁS Tamás – GÁCH Marianne: *Erkel = Béke és Szabadság*, 1952, 46. sz., 15.
- 11 [NÉVTELEN]: *Nemzeti kultúránk nagy alakjai filmen. Semmelweis és Erkel = Béke és Szabadság*, 1952, 13. sz., 15.
- 12 *Erkel*. Rendezte KELETI Márton, Bp., Magyar Filmgyártó Állami Vállalat, 1952. <http://mandarchiv.hu/tart/jatekfilm?name=jatekfilm&action=film&id=70000247>
- 13 FODOR Géza: *Az opera-drámától a mítoszig – vissza és előre = Muzsika*, 1993, 7. sz., 19–26., 19.
- 14 FODOR Géza: *Keserű pohár. Erkel Ferenc: Bánk bán = Színház*, 2005, 5. sz., 2–7., 2.
- 15 FODOR Géza: *Az ismeretlenségből a félreismertségbe, avagy a Dózsa György útja Erkel színházától az Erkel Színházig = Muzsika*, 1994, 7. sz., 33–38., 35.
- 16 BÓNIS: *i. m.* (2010), 54.
- 17 NÉMETH Amadé: *A magyar opera története*. Bp., Anno, 2000, 82.
- 18 NÉMETH G.: *i. m.* (2010), 74.
- 19 SALAZAR, David: *Hungarian State Opera New York Tour 2018. Review: Bánk Bán. Levente Molnár's Brilliance Makes Case For Hungary's Beloved Masterpiece = Operawire*, 2018. november 4. (Saját fordításom – W. A.) <https://operawire.com/hungarian-state-opera-new-york-tour-2018-review-bank-ban/>
- 20 SAVA-SEGAL, Edward: *A worthy rarity: Erkel's Bánk bán has its belated American premiere = Bachtrack*, 2018. november 2. (Saját fordításom – W. A.) <https://bachtrack.com/review-erkel-bank-ban-hungarian-state-opera-koch-theater-new-york-october-2018>
- 21 LOOMIS, George: *An impressive performance of Bank Ban at the David H. Koch Theater, New York Hungary's state company is touring the country's 'national opera' = Financial Times* (online), 2018. november 1. <https://www.ft.com/content/7f4ce992-ddc7-11e8-b173-ebef6ab1374a>
Magyar fordítás OLÁH András. Uő: *Recenziók a nagyvilágból = Opera Műsorok 2019/2020 – Frissített kiadás*. Szerk. MONA Dániel, Bp., Magyar Állami Operaház, 2019, 346–351., 348.
- 22 SALAZAR: *i. m.* (2018)
- 23 DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*. Bp., Mezőgazda, 1998, 145.
- 24 SOMFAI László: „Az Erkel-kéziratok problémái” = *Az opera történetéből. (Zenetudományi Tanulmányok, 9.)* Szerk.: SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes, Akadémiai Kiadó, Bp., 1961, 81–158.
- 25 LEGÁNY Dezső: *Örökségünk Erkel Ferentől I–II. = Muzsika* 1993, 7. sz., 13–18.; 1993, 8. sz., 12–17.
- 26 SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857). PhD-értekezés*. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Doktori Iskola, 2012, 216–221. <http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf>
- 27 DOLINSZKY: *i. m.* (2011), 394.
- 28 TALLIÁN Tibor: *Erkel: Dózsa György – A nemzeti operától a politikai operáig. Székfoglaló előadás*. MTA, 2017. március 13. https://mta.hu/akademiai_szekfogalok/erkel-dozsa-gyorgy-a-nemzeti-operatol-a-politikai-operaiig-tallian-tibor-levelezo-tag-szekfoglalo-eloadasa-107658
- 29 TALLIÁN Tibor: *Meghalt Erkel – Éljen Rékai? Plaidoyer az eredetiért. I. = Muzsika*, 1993, 7. sz., 5–12., 8.

- 30 KOCSÁR Balázs: *Erkel operái – avagy miért jobb az igazi gulyás a hamis gulyásnál*. Akadémiai székfoglaló előadás. MMA, Bp., 2015. március 6., 1–8. Az előadás leirata az MMA Titkárságának tulajdona.
SZABÓ László: *A basszustuba alkalmazási területeinek magyar vonatkozásai*. DLA-értekezés. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Doktori Iskola, 2010, 52–64.
https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/szabo_laszlo/disszertacio.pdf
- 31 TALLIÁN Tibor: *Melinda a haza*. *Erkel Ferenc: Bánk bán – Magyar Állami Operaház = Muzsika*, 2002, 7. sz., 16–21., 18.
- 32 BEISCHER-MATYÓ Tamás: *Hangásdramaturgiai eszközök Erkel Ferenc Bánk Bán című operájában*. DLA-értekezés. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2009, 11.
https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/beischer-matyo_tamas/disszertacio.pdf
- 33 Uo., 45–49.
- 34 Uo., 50–51.
- 35 SZABOLCSI Bence: *A Zenetudományi Tanulmányok Erkel-kötete elé [1953] = Erkel Ferencről és koráról*. *Magyar zenei történeti tanulmányok*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 1995, 24–26., 25.
- 36 BÓNIS Ferenc: *Erkel Ferenc a Bánk bánról = Mozarttól Bartókiig*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 2000, 78–94.
- 37 Uo., 81.
- 38 Uo., 82., 86.
- 39 SZABOLCSI: *i. m.* (1979), 77.
- 40 TALLIÁN: *i. m.* (1993), 6.
- 41 TALLIÁN Tibor: *Arbitrium elegantiarum*. *Erkel Ferenc: Bánk bán – Győri Nemzeti Színház = Muzsika*, 2007, 4. sz., 24–27., 25.
- 42 FODOR: *i. m.* (1993), 19–20.
- 43 TALLIÁN Tibor: *Meghalt Erkel – Éljen Rékai? Plaidoyer az eredetiért*. II. rész = *Muzsika*, 1993, 8. sz., 6–11., 7.
- 44 TALLIÁN Tibor: *Bancbanus redivivus*. *Bemutató a Debreceni Csokonai Színházban = Muzsika*, 2008, 12. sz., 17–20., 18.

A romániai magyar nyelvű történelemkönyvek Erdély képe

2020-ban, a trianoni békediktátum 100. évfordulóján különös jelentőséggel bírnak azok a tanulmányok, amelyek az elszakított területek magyarságának lehetőségeiről, mindennapjairól vagy jelen esetben oktatásáról írnak. Fontos megértenünk, hogy amíg nekünk az anyaországban az anyanyelvünkön zajló tanítás megszokott, bevett velejárója az oktatási rendszernek, addig keleti szomszédunknál ez még egy évszázad elteltével sem ilyen magától értetődő, habár a román alkotmány is biztosítja a Románia területén élő kisebbségeknek az egyenlő minőségű, saját nemzeti anyanyelvükön történő oktatás jogát, ez a gyakorlatban mégis sok esetben csorbulhat. Ugyanakkor a romániai közoktatásban tanulók jelentős mértékű számbeli csökkenésével párhuzamosan a magyar nyelven tanulók arányainak változásában részben pozitív trendek figyelhetők meg. A magyar oktatásban részt vevők aránya a teljes romániai iskolai populációra vetítve az 1996-os, 4,6%-os mélypont után szinte folyamatos növekedést mutatott a 2010-es évek elejéig. Ezt követően egy stagnálási periódus következik, a magyarul tanulók aránya a közoktatásban az elmúlt években 5,1–5,2% között ingadozik, ami továbbra is elmarad a népeségen belüli 6%-os magyar anyanyelvi aránytól.¹

Az utóbbi években a magyar nyelvű tankönyvek hiánya jelentette a romániai magyar oktatás legegyszerűbb problémáját. 2019-ben a hetedikes évfolyamnak változtattak a tantervén, az új tankönyvek – a nyomtatás mennyisége vagy a fordítás hiánya miatt – az évkezdés után két hónappal sem érkeztek meg az iskolákhoz.² Ez nem egyedülálló eset a román oktatási rendszer történetében, 2017-ben ugyancsak a fordítási munkálatok elmaradása miatt az ötödikeseknek nem jutott időben a magyar nyelvű tankönyvekből, ők a tanév első két hónapjában csupán a magyar nyelvű útmutatókra hagyatkozhattak.³ A romániai magyar gyerekek többsége eddig többféle tankönyv közül is válogathatott, azonban 2018-tól magyarországi mintára a Román Oktatási Minisztérium is áttért az egységes állami kiadó által nyomtatott tankönyvek rendszerére. A magyar gyermekek így az olyan korábbi, a 2000-es évek elején induló, majd 2006-ban megtorpanó tanügyi reformok következtében létrejövő kiadók, mint a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének gyámsága alatt működő Erdélyi Tankönyvtanács⁴ által létrehozott Ábel Kiadó⁵ által kiadott tankönyvek helyett ezentúl a Román Állam által kiadott tankönyvekből tanulhatnak, amelyek minősége egyáltalán nem tükrözi a korábban vegyesen összeválogatható román és magyar nyelvű tankönyveket. A román oktatási rendszerben tanulók jórészt még mindig külön évfolyamokon tanulnak egyetemes és román történelmet. Románia történelmével rendszerint egy-egy ciklus lezáró évében, így negyedikben, nyolcadikban és végül tizenkettedik osztályban foglalkoznak. Munkámhoz a 2018 óta központosított rendszerben a Romániai Oktatási Minisztérium által kiadott általános iskolai romániai magyar történelemkönyveket szeretném megvizsgálni. Írásomban arra keresem a választ, hogy hogyan látják a Romániában kiadott magyar nyelvű általános iskolai történelemkönyvek Erdélyt, milyen képet alkotnak történelméről és kulturális berendezkedéséről, illetve, hogyan látják mindebben a magyar kisebbség szerepét. A magyarok megjelenésével és a róluk alkotott magyarságképpel a romániai magyar nyelvű tankönyvekben 2018-as cikkében már a transindex.ro is foglalkozott.⁶ A téma kiterjedtsége miatt írásomnak nem célja a tankönyvek általános történelemszemléletének értékelése. Ezzel kapcsolatban

érdemes felhívni a figyelmet Zahorán Csaba 2009-ben a pécsi Kutatási Füzetekben megjelent *Rivális nemzeti narratívák* című tanulmányára, amelyben a szerző a központosítás előtti román tankönyvpiacra fellelhető tankönyvek történelemszemléletét hasonlítja össze a magyar tankönyvpiac hasonló könyveivel.⁷ Munkámban három tankönyvet elemzek majd, ezek a tankönyvek a Román Oktatási Minisztérium által kötelezően előírt tankönyvek közé tartoznak és az általános iskolai történelemoktatáshoz használják fel őket. Habár a tankönyvek egymás után következnek, hiszen negyedik, ötödik, és hatodik osztályos könyvekről van szó, szemléletmódjuk, módszertanuk és minőségük mégis jelentősen eltér egymástól.

(*A tankönyvekről*) A negyedik osztályos, Cleopatra Mihăilescu és Tudor Pițilă által szerkesztett, az Aramis Kiadónál megjelent tankönyv⁸ összességében egy a történelemtudományba bevezető jellegű munka, amely inkább a források diákokkal való megismertetésére koncentrál, azonban az általa felhasznált források nem állják meg önmagukban a helyüket, hiszen sokszor pontatlanul jelennek meg az idézetek között, továbbá a hozzájuk rendelt forráskritika objektív jellegű vagy egyszerűen nem kap helyet a könyvben. A vizsgált tankönyvek közül talán ez a legrosszabb minőségű, a magyar fordítások hibásak, a könyvet nyomtatási hibák és elírások tarkítják. Különösen problematikusak a könyv térképes ábrázolásai, melyeken Erdélyt a Magyar Királyságtól különálló, a vajda uralma alatt álló román területnek mutatják be. Az 1918-as gyulafehérvári gyűlés utáni térképvázlat egyenesen úgy mutatja be Erdélyt, mintha a gyűlés határozata után egyből módosultak volna határai. A tankönyv teljes egészében Románia történetére fókuszál, narratívája a nemzeti román történetírás szemléletmódját tükrözi (géta–dák származás, három román fejedelemség, nagy egyesülés). A tankönyv négy nagyobb egységben, kisebb leckékre bontva, az őskortól kezdve a jelenkorig, az európai uniós csatlakozásig tárgyalja Románia történelmét: *I. Múlt és jelen, ami körbevesz, 2. Történelmi korszakok. Tettek, emberek, történelmi helyszínek, 3. Történelmi korok. Történelmi események, személyiségek, helyek, 4. Kultúra és örökség.*

Az ötödik osztályos tankönyv Stan Stoica és Dragoș Sebastian Becheru szerkesztésében a CD Press kiadónál jelent meg.⁹ A tankönyv lényegében az egyetemes történelemmel foglalkozik, a negyedik osztályos könyvből ismerős példákat a bevezető fejezetben, ismétlés jelleggel, de kiegészítve közli, és a 16. századig jut el az egyetemes világtörténelem tárgyalásában. A tankönyv már nyolc fejezetben, az őskortól a középkorig tárgyalja az egyetemes történelmet: *I. fejezet: A történelem abc-je. (sic!) A múlt rekonstruálása, II. fejezet: Őskor, III. fejezet: Ókori Kelet, IV. fejezet: A görög civilizáció és a hellenizmus, V. fejezet: A római világ, VI. fejezet: A géta–dákok, VII. fejezet: Az iszlám civilizáció, VIII. fejezet: A középkori Európa.* A román történelem, itt beleértve Erdély történetét is, csak helyenként, kiegészítő jelleggel jelenik meg benne, az utolsó fejezet rész Kulturális sokszínűség a román világban címmel tárgyalja a középkor végi Kolozsvár és Brassó történetét. Ebben a részben a román fejedelemségek, román országok kifejezést már felváltja a román világ fogalom, ebben a román etnikai népesség kulturális kiterjedése és ráhatása alapján beszél Erdélyről, mint a magyar uralom alatt élő, de románok lakta régió kiemelkedő államalakulatáról.

A hatodik osztályos tankönyv Magda Stan szerkesztésében a Didactica si Pedagogica, azaz a Román Oktatási Minisztériumi sajtó kiadásában jelent meg.¹⁰ A tankönyv négy fejezetben folytatja az egyetemes, és érintőlegesen a román történelem tárgyalását a földrajzi felfedezések korától a 19. századi nemzeti ébredés koráig: *I. fejezet: Utazók és utazások – Európa és az Újvilág, II. fejezet: A modern gondolkodás születése, III. fejezet:*

Egy új társadalom irányába, IV. fejezet: A nemzetiségek évszázada. Habár a hatodik osztályos tankönyv is hűen követi a román nemzeti történelemszemlélet narratíváját, a könyv Erdély esetében a humanizmust és az itáliai reneszánsz beszivárgását emeli ki, majd az 1848-as forradalmakat tárgyalja, mindkét esetben a románok lakta területek fogalmat használja, amelybe román ajkú népessége folytán maga Erdély is beletartozik. Az 1848-as forradalmak esetén csupán a havasalföldi és moldvai eseményekre koncentrálnak.

(Erdély és a dákoromán kontinuitás elmélet) A román nép kialakulásával kapcsolatban a negyedik könyv a 44. oldalon ezt írja: „*A romanizáció folyamata több évszázadon át tartott a Kárpátok, a Duna és a Fekete-tenger térségében, a népvándorlások közepette. A dáko-római népesség beolvastotta a vándornépeket. A Kr.u. VIII. század végére [sic!] kialakult a román nép, mely román nyelven beszélt. Ez a nyelv római eredetű, de megőrzött dák szavakat. Ugyanakkor bekerültek a beolvastott vándornépek szavai is a román nyelvbe... Kr. u. a IV. században a Római Birodalomban államvallássá nyilvánították a kereszténységet. Ezt követően hittérítők terjesztették a keresztény tanokat Dacia provinciában is. Elmondhatjuk tehát, hogy a román nép kereszténynek született. A román nép és nyelv kialakulásának folyamatát etnogenézisnek nevezzük.*”¹¹ A kereszténynek született román nép egyértelműen túlzó megállapításától eltekintve a dákoromán kontinuitást először a 15. századi itáliai humanista történétíró neves alakja, Gian Francesco Poggio Bracciolini veti fel, majd ebben követi őt Antonio Bonfini is, aki a románokban Traianus legionáriusainak leszármazottait látta.¹² Az erről szóló vita a 19. század román nemzetépítése során kerül újból előtérbe, hívei azt vallják, hogy Dacia romanizált lakossága az áttelepülés helyett a hegyek közé menekülve vészeltte át a népvándorlást, magába olvasztotta a vándornépeket és a 9–10. században egyesült a Balkánról beáramló vlahokkal. Az elméletet Robert Rösler 1872-ben tételelesen is cáfolta, Rösler szerint a Római Birodalom alatt felületesen romanizált dák eredetű falusi lakosság a betörő dákok bosszújától tartva, az ősi szokásnak megfelelően a sűrű erdőségekbe menekült és hamarosan nyelviileg is beolvadt a visszatérő szabad, és nem romanizált dákok tömegébe.

Az ötödikes tankönyvben a szerzők beemelve a géta–dák rokonságot már bővebben kifejtik a dákoromán elméletet és annak az Erdély történetéhez való kapcsolódását: „*A géta-dákok a románok legrégebbi ősei, akik a trákok hatalmas népéhez tartoztak. A Duna északi részén éltek, a Kárpátok környékén, Románia mai területén. Annak ellenére, hogy a géták és a dákok különböző törzsekhez tartoztak, hasonló nyelvet beszéltek és az anyagi kultúrájukban is sok volt a hasonlóság (hasonló módon készítették eszközeiket, fegyvereiket, edényeiket). A dákok Erdély és a Bánság környékén éltek, míg a géták a Román-alföldön és Dobrudzsában*”¹³ A géták és dákok azonos nyelvűségét először Strabon görög történétíró és földrajztudós jegyzi le, ugyanakkor úgy tartja, a dákok és a géták ettől függetlenül nem egyazon néphez tartoznak, és határozottan elkülöníti őket lakóhelyük szerint: a géták az Istros (Duna) alsó szakaszán, a dákok a felsőn élnek. A géták nyelve Strabon szerint a trákokéval is azonos volt.¹⁴

A román történétírók változásáról a géta–dák és római leszármazást illetően Lucian Boia írt *Romania Borderland of Europe* (Románia, Európa határszaja) című könyvében.¹⁵ Boia szerint a románok római származását, azaz a latinista irányvonalat az Erdélyi iskola erősítette fel, egy olyan kulturális és nemzeti mozgalom, amelynek célja a magyarok és németek történelmi státuszára reagáló sajátos nemzetépítés volt. A 18. század végétől kezdve Samuil Micu, Gheorghe Șincai és Petru Maior a román nép tiszta latin származását hangoztatta, mindent elkövettek azért, hogy a dákokat kiiktassák a román történelemből és a románok latin tisztaságát domborítsák ki. Az Erdélyi iskola nemcsak

a 19. századi Erdély területén, hanem az összes románok lakta területen hatott az 1870 utánig domináns helyzetben lévő latinista irányvonalon keresztül. Boia úgy véli, a latinizmust a nemzeti ideológia 19. századi megjelenése táplálta. A románok addig nem érezték szükségét, hogy egyértelműen elhatárolják magukat a körülöttük lévő szlávoktól. Ortodoxok voltak, akárcsak ők, a vallás és az annak megfelelő kultúra pedig többet számított, mint az etnikai eredet. A románok Boia szerint felfedezik, hogy „*latin szigetet képeznek egy szláv tengerben*”. A latinizmust a 19. század közepe táján kezdik megkérdőjelezni. „*Románia megalapításával (1859), a függetlenség (1877) és a királyság (1881) kikiáltásával a románok azt tapasztalták, hogy egyedül is boldogulnak, önmagukban is képviselnek valamit, nemcsak a rómaiakra támaszkodva. Elismerik, hogy túl kevés tiszta római telepedhetett le akkoriban Dáciában. A telepések vegyes népesség voltak, akiket az egész római világból hoztak. [...] Különösen Hérodotosz gétákat dicsérő szavait idézgetik: »legbátrabbak és legderekabbak a trákok között« (ezt azonban kiemelték a szövegkörnyezetből; Hérodotosz valójában a géták görögökkel szembeni másságát hangsúlyozta ki, egyfajta primitív beütést náluk és reakcióik sokkal inkább érzelmi, mint racionális jellegét)*” – mutat rá Lucian Boia. Amíg a latinisták a nemzeti történelmet a dák–római háborúkkal és Dácia rómaiak általi meghódításával, a legszélsőségesebb esetben is csak Róma alapításával kezdik, addig Boia szerint a 19. század végétől immár a dákoké az első fejezet. Még 1900 környékén is a domináns diskurzus a rómaiakat helyezte előtérbe. Romániában ekkor javában zajlott a modernizálódás és nyugatiasodás. Róma ennek a jelképe is volt, azonban Mircea Eliade nemzedéke, és a 30-as évek fiatal értelmisége a dákokat már közelebb érezte magához, mint a rómaiakat. Ehhez Nicolae Densușianu fantazmagórikus műve, a *Dacia preistorică* (Őstörténeti Dácia) adta meg a hangot. Densușianu tézise szerint Kr. e. 6000 évvel Dácia volt az európai civilizáció bölcsője és a rómaiak ősei is innen indultak el az Appennini-félsziget felé. Boia úgy véli, a dák örökség túlzott hangsúlyozásának kísérletei a Nyugattal való szakítást és az autokráciába való süllyedést jelentették Románia számára, hiszen a két világháború között erre az értelmezésre támaszkodott a szélsőjobboldal. Majd ugyanezt néhány évtizeddel később, a 70-es, 80-as években a nacionalista kommunizmus élesztette újra. A latin sziget dák szigetté konvertálódott. A Ceaușescu-éra a nacionalizmus fokozódásának szakaszában, 1980 környékén hozta be ismét a dákokat. A Kommunista Párt Történelmi Intézetében, amely addig a munkásosztály és az osztályharc történetével foglalkozott, radikálisan előtérbe kerültek Densușianu tézisei, eltörölve a romanizálódást, ettől kezdve a rómaiak már csak ideiglenes hódítói voltak Dáciának. Mértéktelenül felerősítve a dák civilizáció értékét. Boia szerint a mai általános román történelemszemlélet is itt jutott el végső szakaszába: „*A románok először rómaiaknak tartották magukat, aztán keresztülmentek a dáko-római szakaszon, hogy aztán eljussanak az elrómaiásodott dákokig. A románok ma inkább dáknak tartják magukat, mint rómainak.*”¹⁶ A tankönyvekben egyébiránt mindhárom leszármazástudat egyaránt és egyszerre érvényesül, az ötödikes tankönyv külön fejezetet szentel a románság etnogenezésének, amelyben e három, egymásra épülő származástudatot fejt ki az előbbi tankönyvektől eltérő részletességgel. Eszerint a román nép géta–dák alaprétegből, egy latin/római középrétegből (Kr. u. 1–2. század) és végül egy szláv felsőréteg (Kr. u. 6–7. század) összeolvadásából alakult ki az évszázadok folyamán.¹⁷

(*Erdély és a magyar honfoglalás*) A negyedik tankönyv a 27. oldalon tárgyalja a magyar honfoglalás leírását: „*A magyarok Erdély nyugati részén és a Pannon síkságon telepedtek le a IX. században, és államot alapítottak. Földműveléssel, állattenyésztéssel,*

kézművességgel foglalkoztak. A magyarok a XI. század folyamán Erdélyben is megtelepedtek, ezáltal átalakult a románok életmódja, társadalmi, politikai és vallási szerveződése (sokan felvették a katolikus vallást).”¹⁸ Habár az idézett szöveg első része nem részletezi különösebben a honfoglalás eseményeit, mégis helytállóan közli annak idejét és a letelepedett magyarok életmódjáról is hűen számol be, azonban a szöveg második része egyértelműen úgy ír Erdély román lakosságáról, mintha már évszázadok óta a területen élő népcsoport lett volna.

Ezzel szemben, ahogy arra Schütz István is rámutatott, a balkáni vlahokról, más néven románokról az írott forrásokban először Attaleiatész és Anna Komnéné (Alexiosz Komnénosz császár leánya) bizánci krónikások számolnak be a 11. században. A vlahok jelenlétére utaló legkorábbi adatot azonban Jóannész Szkülitzész (1050 – 12. sz. eleje) bizánci történetíró közli Történelmi áttekintés című könyvében, amelyben megemlíti, hogy 976-ban a Kastoria és Prespa közötti úton vlah „utazók” megölték a bolgár cárevicset. Schütz itt megjegyzi, hogy román szó eredeti jelentése egyébiránt (a cal ‘ló’ román szó származékából) ‘lovas’ lehetett, azaz olyan fegyveres lovat jelölt, aki lóháton kísérte és védte a karavánokat.¹⁹ Az ötödikes tankönyv 107. oldalán aztán ismétlődő jelleggel szerepel az alábbi részlet a magyar honfoglalásról és Erdély elfoglalásáról: „A magyarok Ázsiából érkeztek a IX. században, és letelepedtek a Kárpát-medencébe, ahol államot alapítottak. Kelet felé terjeszkedve, elfoglalták a románok által is lakott Erdélyt.”²⁰ Különösen annak fényében érdekes a „román őslakosság” feltételezése, hogy a modern régészet Erdélyben csupán a szlávok jelenlétét igazolja. Ezekről egyértelműen elválasztható román leletanyag a 10. századból nem került elő. Az erdélyi bulgárokról, mint az erdélyi sóbányák birtoklóiról a 892-es források mellett régészeti leletanyag is tanúskodik. Erdély honfoglalás előtti etnikai viszonyairól ennél többet a korai okleveles anyag hiányosságai miatt nem tudunk.²¹

Erdély honfoglalás kori történeténél a negyedik tankönyv a 4. század dokumentumaira hivatkozik, ami alapján három román vajdaságot ábrázol a Kárpát-medence területére: „A IV. században korszakunk dokumentumai megemlíti Menuromot (a Körösök vidékén), Gelu (a Szamosok vidékén) és Glad (a Bánságban) vajdaságát. Ezeket a vajdaságokat támadták meg a Pannóniában letelepedett magyarok. A X-XIII. századok folyamán a magyarok meghódítják Erdélyt, és megtartják a vajdaságot, mint kormányzási formát. Hatalmuk biztosítása érdekében a magyar királyok szászokat és székelyeket telepítenek a vidékre. Ilyenformán Erdély a sokféle kultúra és civilizáció találkozási helyévé válik.”²² A korszak dokumentumai alatt idézett részletek a történetíró Anonymus 13. századi művéből, a Gesta Hungarorumból származnak.

Az 1986-os Erdély története azonban így ír Anonymus Gestájáról és annak történeti hitelességéről: „A honfoglalást ténylegesen biztosító valóságos háborúhoz képest békaegér harcszerű csatákból egyetlenegy sem igazolható. Anonymus regényes figuráit és csetepatéit egyetlen őt megelőző írott forrás sem ismeri, elbeszélését senki sem támasztja alá: sem az egykorú, 10. századi külföldi források, sem a 11. századi magyar őskronika, az ősgeszta (Gesta Ungarorum) néhány jó hagyományt őrző adata. És megint csak ellentmondanak neki a régészeti források is.”²³ Anonymus művével, mint forrással az alapvető probléma az, hogy saját korának, a 13. század elejének Magyar Királyságával szomszédos államalakulatok hatalmát vélte kiterjeszhetőnek a honfoglalás korának Kárpát-medencéjére, mivel, mint kortárs élte meg, hogy 1185-ben a bulgárok a románokkal és a kunokkal szövetségbe léptek a bizánci uralmat, ezért e három népet egyszerre szerepelteti gestájában, a románokat blak néven Glad tartományban. Ugyan a Magyarországgal szomszédos államok közül helyesen csak a lengyelt és a Kijevi

Ruszt nevezi meg, azoknak nem tulajdonít a Kárpát-medencére is kiterjedő hatalmat. Anonymus koncepciója egyébként azért feltételez Erdélyben szláv (sclavus) népességet, amely szerinte római, blak, cseh és bulgár vezetés alatt élt a magyarok előtt, mert a Kárpát-medencét Attila birodalmának tekinti, amely így leszármazottjának, Álmosnak jogos öröksége. Az itt élő népek pedig Attila halála után gyakorolták a hatalmat, amelyeket a magyarok kiszorítottak, így azok szomszédai lettek, Anonymus pedig csak ezeknek a népeknek enged kontinuitást a Kárpát-medencében. Ezek nevét is a saját korában létező országok nevéből vezeti vissza. Továbbá e népek honfoglalás kori vezetőinek nevét Anonymus helynevekből konstruálta meg, mint ahogy azt Gyalu esetében is tette, ugyanis ezek közül egyetlen egy sem fordul elő személynévként az Anonymus által honfoglalás korára használt írott forrásokban, ezek tehát mind őáltala kitalált fantázianevek csupán.²⁴

A 48. oldalon a tankönyv szintén a dákoromán kontinuitás elméletnek megfelelően közli, hogy a románok (akik valójában dákok) a népvándorlás közepette is megmaradtak ugyanazon a területen, mint elődeik. Ugyanakkor romanizációjukat itt már nem említi meg: *„A románok ugyanazon területen éltek és fejlődtek a népvándorlások közepette is. Előbb kisebb egységekbe szerveződtek, ezeket kenézseknek, vajdaságoknak, megyéknek vagy országoknak nevezték. Ezeket a vajda, a kenéz, vagy a bíró vezette. Idővel ezek az alakulatok egyesültek, hogy megvédhessék magukat. Így jött létre Erdély, Havasalföld, Moldva és Dobruzsza.”*²⁵ Az valóban igaz, hogy a középkori románság megszervezése élén a kenézek és a vajdák álltak, azonban egységbe szerveződésük mögött ott állt a magyar királyi hatalom is, ugyanis az első ilyen alakulatot, mint ahogy Tamás Lajos is rámutatott, az Olténiának nevezett Szörényi-bánságot az Aldunától az Oltig terjedő nyugati területszakaszon a magyar királyok szervezték meg. Munténiát szintén magyar védelem alatt szervezte fejedelemséggé első vajdája: Basaráb, akinek neve Károly Róbert 1324. évi oklevelében jelenik meg először. A másik vajdaságot – Moldovát – is Nagy Lajos magyar király megbízásából szervezte tartományná 1346-ban Drágos vajda. Tehát a tankönyv állításával szemben a román vajdaságok nem a magyar államhatalom ellenében szerveződtek meg, hanem éppen a magyar királyok közreműködésével történt meg. Erdély esetében az „oláh” népesség még a Kárpátokon túli két vajdaság megalakulása előtt kezdett el beszivárogni az országrészbe, mégsem ők szervezték meg az államhatalmat, hiszen ekkor már a magyar vármegye rendszer készen várta őket. Tamás szerint ugyan lehetséges, hogy egyes pásztorcsoportok hosszabb-rövidebb időre már a 11. században is megjelentek a Kárpátok legelőin, de az oklevelek csak 1210-től kezdve említik meg őket. A román eredetű népesség betelepülésének üteme a 14. és 15. században gyorsul fel, ekkor valóban a kenéz és vajda néven említett telepesbíráik vezetésével történik vármegyei területre való telepítésük, ők szabad telepesek módjára beilleszkedtek a társadalom és közigazgatás szervezetébe, s a 14. század folyamán beolvadtak az egységes jobbágy-paraszti osztályba. Ugyanakkor a temesi és krassói románság a szörényi bán, majd meg a temesi főispán, a hunyad-, szeben-, fogaras-, brassóvidékiek az erdélyi vajda, a máramaros-ung-beregi telepesek a vármegyei főispánok hatósága alá kerültek. Az északkéleti határon megtelepedetteknek Nagy Lajos uralkodása idején magyar várnagyok helyett a vármegyében lakó románság által választott máramarosi, ungi, beregi vajdák álltak az önkormányzat élén. A román kerületekben a hatalom a kenézek (kenezii valachi) kezében volt, akik a pásztorok „oláhok” közösségeinek bírái, katonái, közigazgatási előljárói voltak, de már földműves gazdálkodást folytattak, s a magyar földesurak módjára adóztatták és dolgoztatták a pásztorok „oláh”-val

szemben rumunynak (rumun; rumân) is nevezett földmives elemeket. A kenézek a tankönyv megállapításaival ellentétben származásukat tekintve nem egyeznek meg ezen elemekkel, ők jobbára bolgár, délszláv, besenyő, kun eredetűek voltak, akiknek földje később örökbirtokká változott, amit nyomon követett a nemes-kenézi rang megszerzése. A kenézségnak hovatovább előfeltétele lett a nemesség és a katolikus vallás, ezek a nemesek azután beolvadtak a magyar nemességbe, a hatóságuk alá tartozó földműveseket és pásztorokat földesúri hatóságuk alá vetették s földjükre egyéni adományt szereztek. A korai településű kenéz családok ivadékaik közül igen kevesen maradtak meg, vagy tértek vissza környezetük hatása alatt „oláhnak”.²⁶ A negyedik tankönyv a 76. oldalon ír az erdélyi vajdaság magyarok által vélt elfoglalásáról: „*A XIII. században az erdélyi vajdaságot a magyarok foglalták el, akik hatalmuk megtartása céljából szászokat és székelyeket telepítettek le.*”²⁷ A tankönyv állításával szemben az Erdély területén élő magyaroknak 10. századból régészeti emlékei és 11. századból hiteles írásos emlékei maradtak fenn, az akár 10. századra visszavezethető helységnevekről nem is beszélve.²⁸ Habár az erdélyi közigazgatás megszervezése és fenntartása, egészen a 11. század végéig eltartott, a magyarok semmiképpen sem a 13. században foglalták el Erdély területét, mint ahogyan azt a könyv állítja.

Az ötödik tankönyv ugyanezt a gondolatmenetet részletekbe menően folytatja a 134. oldalon: „*Havasalföldiől és Moldvától eltérően, amelyek független román államok voltak, Erdély a magyarok fennhatósága alá került (IX-XI. század), és vajdaságként szervezték meg a magyar királyság keretén belül. Erdély vajdája a magyar király vazallusa volt. Erdély etnikai és kulturális szempontból nagyon sokszínűvé vált. Az őshonos románok mellé a magyar királyság betelepítette a székelyeket (a magyar néppel rokon törzseket) és a szászokat (német eredetű nép).*”²⁹

A székelyek betelepülése habár egyes vélemények szerint már a honfoglaló magyarok beáramlásával megtörténhetett (hiszen a sztyeppei nomád népek az újonnan csatlakozott törzseknek mindig az elővéd szerepet szánták), a mai magyar történetírás úgy véli, hogy a székelyek zöme valószínűleg Bihar megyében települt le, ahonnan a 11. század elején Erdélybe költöztek, hogy eleget tegyenek határon kötelezettségüknek.³⁰ A 12. század második felében uralkodó II. Gézának azonban a könnyű fegyverzetű lovas és gyalogos székelyekkel szemben már korszerű páncélos fegyveresekre volt szüksége az erdélyi határvonal megerősítésében. Géza ekkor eltelepítette Nagyszeben környékéről az ott lakó székelyeket, hogy német és kisebb részben vallon telepeseinek helyet biztosítson. II. András is a fegyveres erőt láthatta a Magyarországon átvonuló keresztiesekben, a túlnépesedett nyugat-európai régiókból érkező, vagyontalan lovagok és földnélküli parasztok a Rajna–Mosel-vidékéről települtek le Erdélyben az Olt mentén az 1224-ben kelt kiváltságlevélben foglalt feltételekkel. A lovagokban, akik magukat „gréf”-nek, más néven „geréb”-nek nevezték, páncélos katonákat és fejlettebb földművelési technikákat ismerő parasztokat nyert, akiknek adózásukért cserébe az otthoninál nagyobb szabadságot (szabad geréb- és papválasztást, adó- és vámkedvezményeket) adott.³¹ A betelepítésekkel kapcsolatban ugyan helytálló, hogy a magyar királyok erdélyi uralmuk megtartása érdekében mindig szívesen láttak betelepülő vendégeket országukban, azonban fő céljuk velük nem a helyi hatalom megtartása, hanem a határvédelem megszervezése, megerősítése volt a 12. század elején megsokszorozódott kun betörésekkel szemben. A később letelepített lovagok esetében ennek a határvédelemnek a korszerűsítése volt a cél a 12. század végi bizánci betörésekkel szemben. Tehát a betelepítések célja nem az akkor szórványosan már erdélyi területeken megjelenő román pásztornépesség feletti uralom fenntartása, hanem az ország külső betörések elleni védelmének ellátása volt.

(*Erdély és a Hunyadiak*) A negyedik tankönyv a 74. oldalán tárgyalja a törökellenes harcok történetét, ahol Hunyadi Jánost is megemlíti: „*Erdélyben a törökellenes harc élére Hunyadi János állt. Serbe fia Vajk, Hunyad környéki román kenéz fia. Tetteiért Magyarország királya Hunyad birtokával és várával ajándékozta meg.*”³² Hunyadi származásával kapcsolatban Thuróczi János krónikájából idéz, mi szerint „*Volt ekkor az országban egy nagyszívű vitéz, nemes, híres havaselvei nemzetségből eredt: Hunyadi János, harcias ember, fegyverforgatásra, hadak vezetésére termett.*” A Hunyadi család eredete körül máig viták folynak, ennek részletes ismertetésétől eltekintve csak a román tankönyvek esetleges forrásaira koncentrálok. Ezek eredői ebben az esetben a Hunyadi Mátyás korából származó történetírói források. Mátyás humanista történetírói ugyanis a Hunyadi család hírnevének öregbítése érdekében igyekeztek minél előkelőbb ősöket szerezni uralkodójuknak. Mint arra Lajtai L. László rámutat, annak ellenére, hogy a mai napig nem ismert Hunyadi pontos születési dátuma, okleveles források alapján tudjuk apai nagyapja, apja és apai ági férfirokonainak nevét (Serbe, Woyk, Magas, Radul-László), valamint nemesítésük idejét (1409). Ezen kívül a család felekezeti hovatartozását (katolikus) is. Számos egykorú és későbbi krónika fennmaradt felmenőiről, Thuróczi János krónikájában apja Havasalföldről került volna Magyarországra, Antonio Bonfininál és az ezt később tőle átvevő Heltai Gáspárnál pedig az, hogy maga Zsigmond király nemzette egy erdélyi bojár Morzsina (Erzsébet) nevű lányával. A közép-európai nemzetépítési stratégiák nevében a románok például Hunyadit Havasalföldről bevándorolt bojár, Hunyad környéki kenéznek is tekintették, ezzel szemben a magyarok hagyományosan magyarságát hangsúlyozták, így erdélyi magyar birtokos nemes szülők törvényes gyermekének titulálva Hunyadit. A különböző nemzeti megítélések mellett párhuzamosan megjelentek az olyan eredetmítoszok is, amelyekben Hunyadi rokonainak tekintették többek között Nagy Lajos és Zsigmond király feleségét (Erzsébet és Mária), a bizánci császári rokon Paleolog Erzsébetet is. Az ifjú, feltörekvő Hunyadit tartották Zsigmond király, Scaligeri veronai herceg vagy Lazarevics István szerb fejedelem törvénytelen fiának is. Ahogy mindezzel kapcsolatban Lajtai megjegyzi: „*Az apai ágon (havasalföldi vagy erdélyi) román, római, olasz, magyar (székely), lengyel, nem definiált balkáni, délszláv, szerb és bolgár; anyai ágon pedig román, görög, szerb és magyar eredet téziseihez a 20. században végül a kun felmenőké társult apai őseinek társadalmi státusa és személynevének etimológiája alapján.*”³³

(*Erdélyi humanizmus és az első „román egyesítési kísérlet”*) A hatodik tankönyv 2. fejezetében a 28. oldalon humanizmus a román államokban címmel szerepel az alábbi szöveg, ahol Erdélyt ugyancsak a román államokhoz sorolja a szerző: „*A humanizmus Erdélyben (Transilvania) a XV., Havasalföldön (Țara Românească) és Moldvában (Moldova) a XVI. századtól kezdődően terjedt el. Elsősorban történelmi vagy vallásos jellegű műveken keresztül nyilvánult meg: Nicolaus Olahus és Johannes Honterus tudósok alkotásaiban, Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce krónikások írásaiban, Dimitrie Cantemir fejedelem műveiben (Moldva uralkodója 1693, 1710-1711).*”³⁴ A humanisták között a könyv felsorolja Oláh Miklós anyai ágról magyar, apai ágról román származású történetíró, későbbi esztergomi érseket, Hont vármegye főispánját, királyi helytartót. Továbbá Honterus János erdélyi szász reformátort, természettudóst és könyvkiadót.

A román tankönyvekben Erdély többnyire a „*három román ország*” egyikeként jelenik meg, mintegy kiszakítva a történelmi Magyarország kontextusából. A negyedik tankönyv 58. oldalán emlékezik meg Mihai Viteazul havasalföldi vajdáról, a nagy egyesítőként ábrázolt Mihai 1600-ban Moldvába való bevonulásával és erdélyi hatalomátvételével

valósította meg a „román országok” egyesítését: „*Mihai Viteazul legnagyobb álma az volt, hogy az egész románságot egy erős és független államba egyesítse. 1599-ben átkelt a Kárpátokon, és a sellenberki ütközetben legyőzte Erdély fejedelmét. 1600-ban bevonult Moldvába, és elűzte Ieremia Movila-t, aki Lengyelországnak tett vazallusi esküt. Így valósította meg a román országok első politikai egyesítését. Az egyesítés csupán 1601-ig tartott, mivel Mihai Viteazul álnok módon meggyilkolták Torda mellett.*”³⁵ Ahogy arra Lucian Boia román történész is felhívja a figyelmet, Mihály vajdát a 19. század közepén kezdik el egyesítőként kezelni a román krónikaírásban. A román fejedelemségek (Moldva, Havasalföld) 17. századi krónikás történetírásából, de még az 1800-as évek eleji román történetírásból is teljesen hiányzik Mihai Viteazul effajta értelmezése. Mindaddig Mihai becsvágyó személyiségén kívül keresztény eszmeiségét és II. Rudolf császárral ápolt jó kapcsolatait emelték ki. A krónikairódalom képviselői, így Miron Costin és Radu Popescu is az erdélyiek és a moldvaiak meghódítóját látta Mihai-ban, továbbá mindketten kiemelik a vajda becsvágyó természetét. Samuil Micu a vajdában a törökök legyőzőjét látta, aki sikeres harcai után elfoglalta és Rudolf császárnak adta Erdélyt. Boia szerint Georghe Sincainál jelennek meg először Mihai életének mitikus elemei, aki történetírói vitái során először védelmezi meg a vajda személyiségét, ellenfeleihez képest kedvező, erkölcsös portrét festve le róla. A nemzeti eszme jelei azonban még az 1830-as években sem jelennek meg a vajdáról szóló történeti irodalomban. Lucian Boia az erdélyi Aaron Florian munkásságában látja a döntő fordulatot Mihai Viteazul történeti értelmezésében. Ezt azzal támasztja alá, hogy Aaron Florian munkájára jellemző először a Mihai történelmi szerepének felnagyítása és a vajda tetteinek beillesztése a román nemzeti történelembe. Ezzel szemben a moldvai Kogălniceanu egyazon évben megjelent munkájában Mihályt még a Miron Costin-i alapokon nagy hadvezérként és hősként jellemzi, de egyáltalán nem Románia nemzeti egyesítőjeként. Mihai Viteazul felemelkedése mindinkább 1840 után domborodik ki a román történelemben. Gheorghe Bibescu (1842–1848), aki a nagy vajda utódjaként szerette volna feltüntetni magát, politikai okokból kezdte el hangoztatni, hogy Mihály vajda a románok egyesítője és Havasalföld dicsőséges uralkodója. Mihály egyesítői szimbóluma Boia szerint Nicolae Bălcescu 1852-es befejezetlen művében nyeri el igazi funkcióját. Itt jelenik meg először a vajda célkitűzései között a nemzeti egység létrehozásának gondolata. Bălcescu művében először került Mihály szerepe a három ország történetében a román nemzeti történelem értelmezéseként. Ezzel kifejezve az óhajt a három fejedelemség egy uralkodó alatti egyesítésére. Mihai vajda népszerűségét Moldva és Havasalföld 1859-es egyesülése csak tovább fokozta, így Moldvában is egyre inkább a közös történelem részeként került előtérbe egyesítői szerepe. Lucian Boia szerint Mihai felemelése egyetlen román történetírói nemzedék sajátja, mégpedig az 1848-as forradalom nemzedékéé. Ez a nemzedék ugyanis amellet, hogy a modern Románia eszméjének megteremtője és letéteményese, először látta Mihai-ban az ókori Dacia feltámasztóját.³⁶ A hatodikos tankönyvben egy részletesebb, de kevésbé pontos leírást kapunk a „román államok” – beleértve Erdélyt – közigazgatási rendszeréről és a Mihai-féle egyesítési kísérletről: „*A román államok (Țările Române) sajátos belső felépítéssel és vezetéssel rendelkeztek. Erdély (Transilvania) élén fejedelem állt, míg Havasalföld (Țara Românească) és Moldva (Moldova) élén vajdák, uralkodók. Ezek az államok az Oszmán Birodalom fennhatósága (uralma) alatt álltak. A XVI. század végén Mihai Viteazul (1593-1601), Havasalföld (Țara Românească) vajdája, harcolt az Oszmán Birodalommal. Legfontosabb ütközeteit Călugăreni-nél és Gyurgyevónál (Giurgiu) vívta a török hadsereg ellen (1595). 1600-ban rövid ideig egyesítette a három román fejedelemséget.*”³⁷ Amíg az általam vizsgált

általános iskolai tankönyvekben román államokként nevezik meg az említett három fejedelemséget, addig az újabb szövegekben a leggyakrabban általában a „román térség” (spațiul românesc) elnevezés alatt taglalják a román vajdaságok és Erdély történetét.

(*Az 1848-as forradalom Erdélyben*) Az 1848–49-es események és az első világháború közötti időszak ábrázolása során a román tankönyvek elsősorban a formálódó független román államra koncentrálnak, de kitérnek a határon túli (benne a magyarországi) románság történetére is, ám meglehetősen mostohán bánnak az erdélyi történésekkel. A modern román állam létrejöttének folyamatát leíró fejezetben a szerzők annak egyik epizódjaként tesznek említést a forradalmi történésekről. Röviden ismertetik a negyvennyolcasok politikai programját, de szinte csak Havasalfölddel és Moldvával foglalkoznak: „*A románok lakta területeken a negyvennyolcas forradalomnak egyaránt voltak politikai, nemzeti és társadalmi okai. Vezetői közé tartoztak Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri Moldvában, Avram Iancu Erdélyben, illetve Nicolae Bălcescu, Ion és Dimitrie Brătianu Havasalföldön. Erdélyben, Bánságban (Banat), Bukovinában (Bucovina) a románok politikai, társadalmi, vallási és nemzeti jogokat kívántak.*”³⁸ A hatodikos tankönyv románok lakta területek alatt egyben tárgyalja a havasalföldi, moldvai és erdélyi történéseket, amelyek célja a Habsburg Birodalomban való függetlenség kivívása. „*A Habsburg Birodalomban az osztrákok, magyarok, csehek és románok harcoltak a politikai jogokért és a nemzeti egyenjogúságért. Viszont itt is a forradalmat leverték az osztrák és orosz ellenforradalmi erők.*”³⁹ A tankönyv az 1848-as események tárgyalásánál azonban nem ejt szót az erdélyi etnikai villongásokról, amely során Puchner császári tábornok oszd meg és uralkodj politikát gyakorolva osztotta meg a magyar és román forradalmárokat Erdélyben, helyette a két román fejedelemségre koncentrált. Továbbá az erdélyi románok balázsfalvi gyűlése is csupán említőlegesen szerepel benne.

(*Erdély és az első világháború*) A román tankönyvek az első világháborúban a román lakta területek egyesülésének lehetőségét, a nagy nemzeti egység kivívásának alkalmat látják. Az első világháború ismertetése során a román tankönyvek a román ajkú népesség idegen hatalom alóli felszabadításával indokolják meg Románia háborúba való belépését: „*Románia 1914-1916 között semleges maradt. 1916-ban Ferdinánd, I. Károly örököse, a kormánnyal együtt elhatározta, hogy belép a háborúba az Antant [sic!] oldalán, mert támogatta Erdély, a Bánság és Bukovina felszabadítását az osztrák-magyar uralom alól.*”⁴⁰ Arról azonban nem írnak, hogy a németbarát I. Károly után hatalomra kerülő I. Ferdinánd román király már a közvéleménnyel egyetértésben az antant hatalmakkal kötött kedvező kimenetelű szövetségi szerződés után döntött a háborúba való belépés lehetőségéről. A román nemzeti narratívának megfelelően szerepel a tankönyvekben, hogy Románia 1916 és 1918 között, az antant oldalán vett részt az első világháborúban, ezáltal „rég” területeket szerzett vissza. A tankönyvekben a gyulafehérvári gyűlés, mint a nagy egyesülés politikai megalapozása kerül bemutatásra, amely során kimondták Erdély egyesülését a Román Királysággal, ugyanakkor a nemzetiségek jogait is megerősítették: „*Erdély Romániával való egyesülése ünnepélyes keretek között zajlott Gyulafehérváron, amelyen az összes tartomány és társadalmi réteg képviselői vettek részt. Itt 1918. december 1-jén megszavazták az egyesülést.*” Az, hogy ezen valójában a szászok kivételével nem vettek részt a kisebbségek képviselői, és hogy Gyulafehérváron végül nem az odaérkező több tízezer demonstráló jelenléte dominált, hanem az a nemzetgyűlés, mely a 26 vármegyéből

érkező 600 képviselő mellett még ugyanennyi taggal gyarapodott a Regátból és a román hadseregből, nincs feltüntetve. Ahogy az sem, hogy a románok számára a magyar Károlyi-kormány a Magyar Államvasutakon keresztül ingyen vonatokkal támogatta a gyűlésen való részvételt.⁴¹ A gyulafehérvári gyűlésnél a tankönyvek kiemelik, hogy Erdély elszakadása mellett a gyűlés tagjai határozta a nemzeti kisebbségek egyenlő helyzetéről, azt azonban már nem említi meg, hogy ez a gyakorlatban az 1923-as kisebbségi törvényekig nem valósult meg.

(Összegzés) A romániai magyar nyelvű tankönyvekről elmondható, hogy a hetedikes, kifejezetten magyar kisebbségnek szánt, a magyar kisebbség történelmét bemutató tankönyvet leszámítva narratívájuk nem tér el a hagyományos román nemzeti kánonról, amely fő ismérve a nemzet- és nemzetállam-központúság. Ez a szemléletmód abban kulminálódik, hogy a román etnikai népesség előtt a kezdetektől fogva egy, végső cél lebeg: a román nemzetállam létrejötte. Ez négy állomásban fedezhető fel a román nemzeti történelemszemlélet narratívájában. Ennek első állomása a román etnogenezis, amely során a géta-dák népesség a romanizáció folytán válik antropológiailag egységessé, egy nyelvet beszél és egy közös kultúrát képvisel, ennek lezárása a balkáni szláv népekkel való egybeolvadás, amely egyértelműen a román-ság erdélyi elsőbbségét hivatott megalapozni. A nemzeti egység gondolat második állomása Mihai Viteazul és a „három román ország” rövid idejű egy uralkodó alatti egyesítése. Mindezt harmadikként a nemzeti ébredés korszakának lezárása, Moldva és Havasalföld 1859-es I. Cuza alatti egyesülése zárja le. Negyedik és egyben utolsó állomása pedig az 1918-as „Nagy Egyesítés” és nemzeti függetlenség elérése, amely a betetőzése s egyben a lezárása az eddig is meg lévő kulturális egységre építve a mai modern román nemzet kialakulásának.

A tankönyvek minősége eltérő, a fordítások és az ábrák, különösen a negyedik osztályos tankönyv esetén nem felelnek meg még a legalapvetőbb formai és tudományos követelményeknek sem. A tankönyvekben vegyesen szerepelnek a román országok/államok, román fejedelemségek/vajdaságok kifejezések a románok lakta területekkel, román régióval együtt. Ahogy a hasonló eredményre jutó Zahorán Csaba is megfogalmazta 2009-es tanulmányában, a román történetírás „nemzetállam-központúsága óhatatlanul ütközik a magyar tankönyvek látásmódjával, a két nézőpont közeledése előtt itt meglehetősen komoly akadályok tornyosulnak”, véleménye szerint „Erdély története és a román–magyar kapcsolatrendszer olyan párhuzamos narratívákba integrálódik, amelyek egymással »inkompatibilisek«, és még vitára sem nagyon adnak lehetőséget.”⁴² Habár Zahorán szerint az újabb tankönyvekben már aligha lehet fel ez a szemlélet, a 2018-as romániai kötelező állami tankönyvrendszer bevezetésével – amely nem kis részben a magyar rendszer mintájára készült el – ismét előtérbe kerültek a román történetírás hagyományos problémái, ezért úgy vélem, a Zahorán által több, mint egy évtizede felállított két különböző, ellentétes nemzeti narratíva továbbra is helytálló elképzelés. Sőt, egyre inkább úgy tűnik, hogy 2020-ra már az eddig létező közös történelem alapú oktatás irányába tett lépések is elhalványultak a román politikai frakcióharcok eredményeképp. Ugyanakkor pozitív eredményként kell megemlítenem a román állam által a 2010-es évek végén elindított, magyar szerzők közreműködésével működő kisebbségi tankönyvgyártási folyamatot, és az ennek köszönhetően létrejövő *A magyar kisebbség történelme és hagyományai* című tankönyvsorozatot, igaz ennek transzilvanista jellegű, békés együttélést hirdető szemléletmódja még mindig nem szivárgott át a román nyelvű, illetve a nem kisebbségi történelemkönyvekbe.

IRODALOMJEGYZÉK

- Barna, Gergő: *Közoktatási helyzetkép: a magyar nyelvű képzésben részt vevők számának és arányának alakulása 1990 és 2017 között*. Statisztikai elemzés <http://ezer100.ro/kozoktatasi-helyzetkep-a-magyar-nyelvu-kepzesben-reszt-vevok-szamanak-es-aranyanak-alakulasa-1990-es-2017-kozott/>
- Boia, Lucian: *Romania. Borderland of Europe*. Reaktion Books, 2001.
- Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Balassi Kiadó, 1995.
- Köpeczi, Béla: *Erdély története I*. Akadémiai Kiadó, 1986.
- Lajtai, L. László: Genealógia és nemzetépítés Hunyadi János származásának újraértelmezései a 19. század és a 20. század elejének magyarországi történetírásában és tankönyveiben. In. *Kommentár 2017/2, Idő és identitás Köztes-Európában*, 100–127.
- Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1999.
- Mihăilescu, Cleopatra – Pițilă, Tudora: *Történelem IV. osztály*. Aramis Kiadó, 2018.
- Schütz, István: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Balassi Kiadó, 2006.
- Stan, Magda: *Történelem VI*. Didactica si Pedagogica, 2018.
- Stoica, Stan – Becheru, Dragoș Sebastian: *Történelem 5, Tankönyv az V. osztály számára*, CD Press kiadó, 2018.
- Szász, Zoltán: *Erdély története III: 1830-tól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Sztrabón: *Geógraphika*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Tamás, Lajos: *Erdély*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940.
- Zahorán, Csaba: *Rivális nemzeti narratívák. A román és magyar középiskolai történelemtankönyvek összehasonlító elemzése*. Kutatási Füzetek 14, *A magyarsággép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009, 431–470.

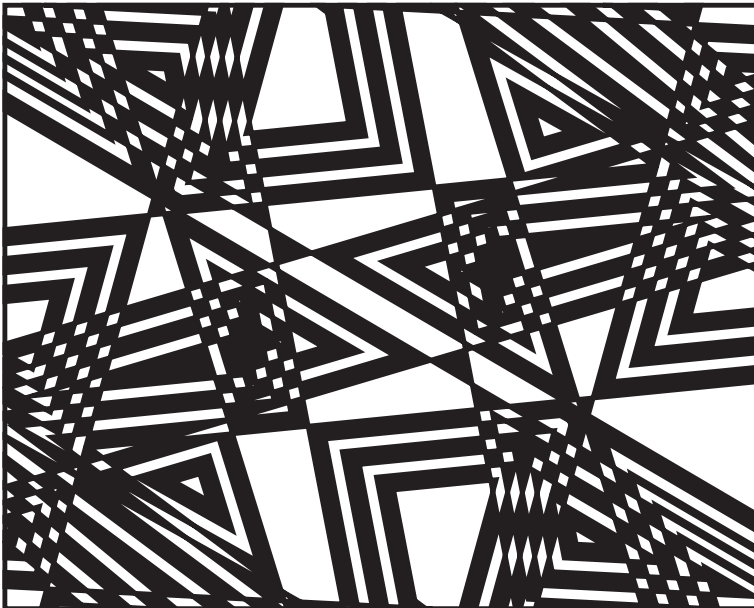
Hivatkozások:

- http://itthon.transindex.ro/?cikk=28115&miert_nincs_meg_mindig_roman_tankonyve_sem_a_hetedikes_magyar_diakoknak?
- <https://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/86097-tankonyvek-nelkul-kezdték-meg-az-iskolat-az-otodikesek-az-utmutatot-vizsont-magyarra-is-lefordítják>
- <http://rmpsz.ro/hu/h/35/erdelyi-tankonyvtanacs>
- <https://www.abelkiado.ro/hu/konyvek?q=tank%C3%B6nyv>
- http://itthon.transindex.ro/?cikk=27548&megneztuk_hogy_mit_tanulnak_tortenelem_oran_a_diakok_a_magyarokrol

JEGYZETEK

1 Barna, Gergő: Közoktatási helyzetkép: a magyar nyelvű képzésben részt vevők számának és arányának alakulása 1990 és 2017 között, Statisztikai elemzés http://ezer100.ro/kozoktatasi-helyzetkep-a-magyar-nyelvu-kepzesben-reszt-vevok-szamanak-es-aranyanak-alakulasa-1990-es-2017-kozott/ Közzététel: 2019. június 11. 2 http://itthon.transindex.ro/?cikk=28115&miert_nincs_meg_mindig_roman_tankonyve_sem_a_hetedikes_magyar_diakoknak? 3 https://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/86097-tankonyvek-nelkul-kezdték-meg-az-iskolat-az-otodikesek-az-utmutatot-vizsont-magyarra-is-lefordítják 4 http://rmpsz.ro/hu/h/35/erdelyi-tankonyvtanacs 5 https://www.abelkiado.ro/hu/konyvek?q=tank%C3%B6nyv 6 http://itthon.transindex.ro/?cikk=27548&megneztuk_hogy_mit_tanulnak_tortenelem_oran_a_diakok_a_magyarokrol 7 Zahorán, Csaba: <i>Rivális nemzeti narratívák. A ro-</i>	<i>mán és magyar középiskolai történelemtankönyvek összehasonlító elemzése</i>, Kutatási Füzetek 14, <i>A magyarsággép a közép-európai tankönyvekben a 20. században</i>, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009, 431–470. 8 Mihăilescu, Cleopatra – Pițilă, Tudora: <i>Történelem IV. osztály</i>, Aramis Kiadó, 2018. 9 Stoica, Stan – Becheru, Dragoș Sebastian: <i>Történelem 5, Tankönyv az V. osztály számára</i>, CD Press kiadó, 2018. 10 Stan, Magda: <i>Történelem VI.</i>, Didactica si Pedagogica, 2018. 11 Mihăilescu–Pițilă 2018, 44. 12 Bonfini, Antonio: <i>A magyar történelem tizedei</i>, ford. Kulcsár Péter, Balassi kiadó, 1995. 3. könyv 9. 280–285. 13 Stoica–Becheru 2018, 92. 14 Sztrabón: <i>Geógraphika</i>, Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 15 Boia, Lucian: <i>Romania. Borderland of Europe</i>, Reaktion Books, 2001.

- 16 „*An Island of Latinity*” In. Boia, Lucian: 32 Mihăilescu–Pițilă 2018, 74.
Romania. Borderland of Europe, Reaktion Books, 33 Lajtai, L. László: *Genealógia és nemzetépités*
2001, 28–58. Hunyadi János származásának újraértelmezései
17 Stoica–Becheru 2018, 108. a 19. század és a 20. század elejének magyar-
18 Mihăilescu–Pițilă 2018, 27. országi történetírásában és tankönyveiben In.
19 Schütz 2006, 105. Kommentár 2017/2, Idő és identitás Köztes-
20 Stoica–Becheru 2018, 107. Európában, 100–127.
21 Köpeczi 1986, 242. 34 Stan 2018, 28.
22 Mihăilescu–Pițilă 2018: 48. 35 Mihăilescu–Pițilă 2018, 58.
23 Köpeczi, Béla: *Erdély története I.*, Akadémiai 36 Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román*
Kiadó, 1986, 196. köztudatban, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1999,
24 Köpeczi 1986, 236–237. 23–28.
25 Mihăilescu–Pițilă 2018, 48. 37 Stan 2018, 48.
26 Tamás, Lajos: *Erdély*, Magyar Történelmi 38 Stan 2018, 90.
Társulat, Budapest, 1940, 61–71. 39 Stan 2018, 90–91.
27 Mihăilescu–Pițilă 2018, 76. 40 Mihăilescu–Pițilă 2018, 90.
28 Köpeczi 1986, 203. 41 Szász, Zoltán: *Erdély története III: 1830-tól*
29 Stoica–Becheru 2018, 134. *napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988,
30 Köpeczi 1986, 291. 1713–1715.
31 Köpeczi 1986, 295–296. 42 Zahorán 2009, 464–467.

A nyelvi kontinuitás illúziója?

Adalék a latin–román nyelvi folytonosság kritikájához egyres frazémák tükrében

Németh László (1901–1975) múlt században alkotó író és esszéista az általa szerkesztett *Tanú* kritikai folyóirat összevont, 1935. évi 3–4. számában *Magyarok Romániában* címmel megjelent útirajzában, beszámolván az al-dunai Giurgiu településen szerzett tapasztalatairól, a helyi vásári forgatag alkudozó, veszekedő közönségének társalgásával kapcsolatban megállapítja, hogy az „latin és szláv szavakkal” folyt, „melyek közül egyet-egyét én is megértettem” (1935: 119).

Az író által hallottak-lejegyzettek előrevetítik a címben és alcímben jelölt témánk konkrét, román nyelvi összefüggéseit. Mielőtt utóbbiakat a maguk részleteivel kibontanám, az irodalomtudós és nyelvész Tolnai Vilmos (1870–1937) következő megállapításai feltárják a frazémák alakzataiban is kikristályosodó nyelvhasználat általános társadalmi, történeti színtereit és művelődési körülményeit: „A szólások [...] valamely nép fejlődési korszakainak, más népekkel való érintkezésének ismertető jelei, melyek mint a föld rétegeinek vezérkagylói, megkövesedve szívósan ellenálltak a nyelvet másító hatások erejének” (Tolnai 1910: 7; Bárdosi 2015: 7).¹

A frazémák – vagyis a szólások, hasonlatok, szólásmondások, közmondások, szólólógék (Bárdosi 2015: 7) és egyéb, állandósult szókapcsolatok összessége – e szóban forgó funkciója kiemelt fontosságú e cikk szempontjából. Mit értünk szólások, közmondások és a velük gyakran egy napon emlegetett egyéb frazéma „rokonaik” alatt? Meghatározásuk milyen kiindulópontokkal, illetve tanulsággal szolgálhat e helyen akár a laikus érdeklődő, akár az avatott kutató számára?

A Magyar Értelmező Kéziszótár meghatározásában *szólás* alatt „közkeletű és a stílus szemléletesebbé, hangulatosabbá tevő állandósult szókapcsolat” értendő, míg a *szólásmondás* „közismert, rendszerint átvitt értelmű állandósult szókapcsolat”.

A közmondásokat illetően irányadó lehet Sirisaka Andor 1890-ben megjelent *Magyar közmondások* könyvében közzétett értelmezése: „A közmondás rövid és velős, könnyen érthető mondás, mely közönségesen a mindennapi élet valamely tapasztalati vagy gyakorlati szabályát, erkölcsi elveket, vagy bölcselmi szabályokat tartalmaz, mely a nép ajkáról szállván el, az irodalomban is megtartja népies formáját. Más szóval: a közmondások oly szólásmódok, melyek a józanész alapigazságait, az apák tapasztalatait a népnél örökölt formában, velős szavakban adják át az utókor fiainak s így szájról-szájra élnek és közkeletnek örvendenek”.

E fogalmak sajátos tulajdonságai a szókapcsolati jellegen túl a közismertség vagy közkeletűség és a hagyományozódás, továbbá az egyes nyelvi regisztereken való átvivő jelleg. Különösen érdekes lesz az alább áttekintett példák prizmáján át nézve Sirisaka definíciójának azon aspektusa fentebb, miszerint a közmondás „a nép *ajkáról* szállván el, az irodalomban is megtartja népies formáját”.

E tanulmány az alábbiak szerint összetett kérdésfeltevéssel kíván élni tíz, az európai nyelvekben széles körben elterjedt latin közmondás, szólásmondás és maxima – melyek javarésze egyébként, mint majd látni fogjuk, konkrét szerzőhöz (is) kötődik –, illetve román megfelelőik viszonyát vizsgálva. Vajon az egyes latin frazémák román megfelelőit

alkotó lexikonban miért ekkora a nem latin réteg kiterjedése? Más szóval, miként lehetséges ez egy olyan nyelv esetében, amelynek eredetét beszélői és intézményei a latinból eredeztetik az antikvitás óta tartó folytonosságot tételezve? Hogyan lehetséges mindez hovatovább akkor, ha abból indulunk ki a fenti meghatározások (Sirisaka 1890; Tolnai 1910; Bárdosi 2015) alapjain, hogy e kifejezések társadalmi szintű, több generációs nyelvhasználat termékei, illetve visszatükröződései?

A dákoromán (nyelvi) kontinuitás elmélete szerint a modern román a Dacia Traiana latin nyelvjárásának közvetlen leszármazottja, és elsősorban a jelenleg Romániát alkotó területeken fejlődött ki (pl. Stoica 1919; Dindelegan 2013). A konkurens „bevándorlási” elmélet ezzel szemben azt állítja, hogy a Dunától délre eső vidékek protoromán nyelvének beszélői a modern Románia jelentős részében csak jóval a Római Birodalom bukása utáni évszázadok során telepedtek le (Petrucci 1999: 4; Andreosi–Renzi 2013: 287).

Ivánka Endre (1902–1974) filológus és bizantológus a szóban forgó történelmi epizódot a következőképp mutatja be: Dacia a „Kr. u. II. évszázad első évtizedében kemény harcok árán – lett római tartomány; 250 óta kezdik visszavonni a határvédő római légiókat, 270-ben végleg feladják Dáciát, a légiókat és a romanizált lakosságot egy új, Moesiából Thráciából kihatított provinciába (a Dunától délre) telepítik át, amely a Dacia nevet elnyeri. Kerek másfél századon át volt római világ [...] ezután a népvándorlás germán, hun, gepida és avar hullámai söpörnek végig” (2004: 388).

A folytonossági, és részben a bevándorlási elmélet is alapvetésnek tekinti a nyelvi rokonságot. Az etnogenezis történelmi, illetve politikai vetületét illetően természetesen már jelentős eltérések jelentkeznek, melyeket „hagyjunk a tudósokra és politikusokra”, amint azt maga Németh László (1935: 118) is javasolja. (Mindenesetre eközben azt Németh is megjegyzi, hogy „Akárhogy áll a román eredet kérdése, még ha csakugyan a régi dák földművelők romanizált utóda volna a nép [...] nyelvéből én a pásztorkürt árva hördülését véltem kihallani” – 1935: 145).

Ami a nyelvi összefüggéseket illeti: fontos tudni, hogy a román nyelvtudományi fősodor sem tagadja a nem latin nyelvi befolyásokat. Amekkora hangsúlyt kapott a közvetlen leszármazás gondolata, sőt, akár a neolatin népekkel való etnikai rokonság is időnként (Stoica 1919: 8), annyira jelentős annak irodalma is, hogy a román szókészlet többrétgű a maga latin kapcsolódásai mellett. Eszerint annak egyötöde öröklődött (közvetlenül?) a vulgáris latinból, miközben 43% (újkori) neolatin átvétel (Dindelegan 2013: 3).

E helyen az már önmagában is érdekes, hogy olyan egyszerre jelentőségeltjes és hétköznapi fogalmak, illetve a mindennapi életben használt alapszavak, mint az örül, vígad jelentésű *bucura*, a remény (rom.: *nădejde*), a győzelem (*izbândă*), a szeret(et) (*iubi*, *dragoste*), a város (*oraș*), miért nem latin, hanem albán, szláv, vagy éppen magyar eredetű kölcsönzések?²

Noha mind e történelmi vitapontokat, mind e letisztult etimológiájú konkrét példákat felettébb érdekesnek tartom (vö. Iványi 2014), azokat ezúttal tegyük el egyelőre későbbi elmélkedésre, továbblépve a frazémák irányába annak érdekében, hogy kifejezetten abban a témában szolgálhassunk adalékkal a későbbi vizsgálódásokhoz.

Természetesen igen nehéz pár sor terjedelemben betekintést adni egy adott nyelvszerkezet többdimenziós labirintusaiba, amely egy „cseppfolyós” dinamika és a rétegtan statikájának vonásait (vö. Brincat 2011) egyaránt felmutathatja. Ami a tudomány módszereiben nem járta, de művelt érdeklődő számára a leginkább elgondolkodtató, az részint a hiteles fordítások és az analógiák tárgyilagos tekintetbe vétele, részint a történelmi tájolás az elemzés során.

Az alábbiakban görcső alá vett latin kifejezéseket részben Bárdos (2015) nyomdokain, részben saját kútfőből idézem, ezek román megfelelőit pedig a román nyelv jelenlegi legfontosabb és legnagyobb szakmai tekintélynek örvendő szótára, a *Dicționarul explicativ al*

limbii române, vagyis a Román Akadémia Nyelvészeti Intézete által hitelesített, az egyes szavak etimológiáját is feltüntető munkájának 2019-től elektronikusan is mintegy 180 ezer szócikkkel elérhető kiadása (a továbbiakban: DEX) birtokában vizsgáltam.

Első példám a vergiliusi „bátraké a szerencse” közmondás, amely eredetileg latinul: „*audentis fortuna iuvat*” románul így fest: *norocul (soarta) îi ajută pe cei îndrăzneți*. Elvonatkoztatva a névmástól, a determinánstól és az előljárótól, hallatlanul érdekes, hogy a román verzióban nemcsak a „szerencsét” jelentő *noroc* szó átvétel szlávból (нарокъ), hanem a „bátrakat” jelentő *îndrăzni* utótagja is (дъръ). Egy-egy maxima, mint ez is az *Aeneis*ből, egyaránt lehet papír(usz)ra is vetett lenyomata, pecsétje a korabeli közgondolkodásnak, erkölcsnek, egyúttal a közgondolkodást, társadalmi tudatot alakítani hivatott szépirói teljesítmény is. Sirisaka (1890) megállapítása, miszerint, emlékeztetőül, egy-egy közmondás „a nép ajkáról szállván el,” az irodalomban is megjelenik, fordítva is igaz, hiszen számos példa akad arra, hogy a köznyelvbe épül egy irodalmi sor. Akárhogyan is, a latin szólás jóval a román nyelvi genesis történelmi folyamatai előtt keletkezett, hiszen Vergilius (Kr. e. 70–19) az időszámításunk előtti első században alkotott, ám a román mégsem ebből merít, legalább is nem az adott névszók esetében.

Hasonló a helyzet a több európai nyelvből is ismert „ha békét akarsz, készülj a háborúra” közmondással (lat.: *si vis pacem, para bellum*; rom.: *dacă vrei pace, pregătește-te de război*). Ez nemcsak a Kr. u. 4. században alkotó *Flavius Vegetius Renatus* hadtudományi író *Epitoma rei militaris* című munkájában bukkan fel, hanem közel megegyező formában, illetve hasonló tartalommal az egyaránt a Kr. e. 1. században munkálkodó Titus Livius *Ab Urbe condita*, Horatius *Sermonum liber alter* műveiben is (Bárdosi 2015: 69). Ez esetben, míg a *pre + găti* „felkészül” jelentésű összetétel utótagja esetében nem zárható ki akár az albánnal való rokonság sem, a „háború” jelentésű *război* etimológiája félreérthetetlenül az ószláv развой szóra mutat.

A szintén közismert „nyugodj békében” szólásmondás (lat.: *requiescat in pace*; rom.: *să se odihnească în pace*) „pihen” jelentésű alapigei eleme a románban *odihni*, amely egy általánosabb, tágabb szláv kategórián belül is kifejezetten a bolgár *отдыхна* szó „leszámazottja”. E keresztény liturgikus és hitéleti frázis ismételt szociális rítusokat, ismétlődést és közösségeket feltételez. Tegyük hozzá, hogy egyéb, neolatin nyelvek (pl. fr. *reposer*, olasz: *riposare*, spanyol: *descansar* – Bárdosi 2015: 69) is az eredetitől eltérő igeet használnak (kontra), igaz, éppenséggel nem szláv eredetűt (rekontra).

Továbbmenve, a „bajban ismerszik meg az igazi barát” közmondással tartalmilag rokon *amicus certus in re incerta cernitur* román megfelelője *prietenul la nevoie se cunoaște*. A „baj” (illetve szó szerint: „szükség”) román megfelelője itt a *nevoie* szó, melynek DEX-ben jelölt etimológiai forrása a tágabb szláv *неволю* főnév, míg a szótár azt is tudni véli, hogy a *prieten* kifejezetten a bolgár *приятен* névszóból ered. E latin kifejezés alap gondolatát megtaláljuk Cicero (Kr. e. 106–43), Ovidius (Kr. e. 43 – Kr. u. 17/18) vagy akár az ifjabb Seneca műveiben is (Kr. e. 4 – Kr. u. 65) (Bárdosi 2015: 60). Legyen szó ez utóbbi munkák bármelyikéről is, az a fentiekhez hasonlóan jóval Dacia római uralom alá kerülésének történelmi epizódja előtt keletkezett. Vagyis Dacia telepeseinek az eredeti latin szólás szavait feltétlenül ismerniük kellett volna, ha magát ezt a szólást nem is feltétlenül. Máskülönben amellet, hogy a román verzió mindkét névszója szláv eredetű, arra is kiváló példa, hogy bizonyos esetekben csalóka összevetni az inkább csak tartalmilag rokon szólásokat.

Az „oszd meg és uralkodj” szállóige, illetve politikai elv (lat.: *divide et impera*; rom.: *dezbînă și stăpânește*) esetében, még ha az *prima facie* igen mesterkéltnek is tűnik, *bona fide* fogadjuk el a DEX értelmezését az első ige kapcsán, miszerint a latin *disglut(i)*

nare ige lenne az előzmény. Annál is inkább elgondolkodtató a második ige: noha a *stǎpǎn* vonatkozásában e szótár ugyan ismeretlen eredetet állapít meg, valószínűsíti ugyanakkor a szláv átvételt a *stopanŭ* alakból. A hol II. Philipposz makedón királynak, hol Julius Caesar államférfinek tulajdonított sor is régóta létezik, mégis, a román verzióban (legalább) egy szláv szó köszön vissza.

Haladva tovább, az „élj boldogul” (illetve kb. viseld gondodat) szójárás eredeti latin előzménye a *cura ut valeas*, amely románul: *ai grijă de tine*. Ez esetben a román felszólítás tárgyát képező „óvatosság” jelentésű *grijă* szó a bolgár грижа átvétele. Ennek a Cicerónak tulajdonított jókívánságnak a használata aligha korlátozódik kizárólag a Kr. e. 1. században tevékenykedő szónokra. Mégis, a román kifejezés a szlávból való kölcsönzés tényszerűségét mutatja fel.

A „nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk” latin közmondás *edere oportet, ut vivas, non vivere ut edas* román megfelelője roppant érdekes: *trebuie să mănânci ca să trăiești, nu să trăiești ca să mănânci*. Itt a három érintett ige közül kettő is szláv.³ A „kell, szükséges” jelentésű *trebuie* az ószláv *triebovati* átvételének eredménye, ami egyébként már messze túlmutat a névszók, sőt, vitathatóan a szókészlettan tárgykörén is, szintaktikai összefüggéseket jelezve, hiszen a személytelen és intranszitiv segédige, noha előfordul a (neo)latin nyelvekben, ám elsődlegesen a szláv nyelvekre jellemző. Ennek kifejtése meghaladná e tanulmány kereteit. Fontosabb ezúttal egyfelől az, hogy az „él” jelentésű *trǎi* etimológiai pályafutása az ószláv *трати* szög nyúlik vissza, másfelől az is, hogy e frazéma már a Kr. u. 1. században élt Fabius Quintilianus római retorikus *Institutio oratoria* című művében (is) szerepel (Bárdosi 2015: 132). Tehát igen beágyazottnak mutatkozik a latin nyelvbe a római hódítás időszakára.

A „pénznek nincsen szaga” jelentésű *pecunia non olet*, románul *banii nu au miros*, szintén e szekvenciához illeszkedik. A Suetonius által a Kr. u. 1. században uralkodó Vespasianus császárnak tulajdonított (Bárdosi 2015: 424) közmondás román verziójában a „pénzre” utaló *ban* ismeretlen eredetű, míg a „szaglik” jelentésű *mirosi* szláv jövevényszó (мироцати).

Talán az egyik legérdekesebb frazéma nyelvészeti szempontból a Kr. e. 1. évszázadban Vergilius által szerzett Georgica I. könyvében szereplő „a szívós munka minden akadályt legyőz” (lat.: *labor omnia vincit improbus*)⁴. Ennek román ekvivalense *muncă stăruitoare biruie toate*. A magyar „munka” szó „rokona” áll a román verzió elején, amelyről bizonyosan tudjuk, hogy szláv eredetű (мака). A magyar vonatkozásokkal összefüggésben a vizsgálódásom egyik legnagyobb meglepetését a *biruie* szó okozta, amelyet a román etimológiai szótár nem másból, mint a magyar bírni igéből eredeztet! E szólás román változatában szerepel a *stăruitoare* „kitartó, állhatatos” is jelzőként, a „küzd, erőfeszítést tesz” jelentésű bolgár старая се igének örökségként.

Utolsó példám a „Micsoda idők, micsoda erkölcsök!” (lat.: *o tempora, o mores*; rom.: *ce vremuri, ce moravuri*), amely egy, az erkölcsi törvények változékonyságát kimondó, néhány korábbi esetünkhöz hasonlóan Ciceró által (is) használt közmondás. Az „idő” jelentésű *vreme* főnév egyértelműen a szláv *vrěmen* szóból ered. A szokások összességére utaló *moravuri* többes számú névszó forrása pedig lehet a „szokás, habitus” jelentésű ószláv *нравъ* szó csakúgy mint a *mos, moris* latin lexéma, amely utóbbiból egyébiránt levezethető egy híres magyar frazéma „mores” szava is. Nemcsak ez utóbbi szemantikája tekintetében tűnnek magától értetődőnek a közérkölc társadalmi összefüggései a konvenciók és a viselkedési normák alakzataiban,

hanem az ószláv szóforrás esetében is. Érdekes mindenesetre mind az idő, mind a szokás sláv etimológiai vetülete e frazéma esetében, amelyet Cicero vitairataiban előszeretettel és több ízben használt már a Kr. e. 1. évszázad során (Bárdosi 2015: 238).

A sláv versus latin tisztázatlanság, ellentmondásosság problematikus pontjánál nyílik tér arra, hogy a senecai *audiatur et altera pars* elv szellemében egy ellenpéldát is adjak e fentiekhez. Az író-államférfi Boethius *De consolatiuone philophae* c. művében jegyezte le a „ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna” (lat.: *si tacuisses, philosophus mansisses*, rom.: *dacă tăceai, filozof rămâneai*) értelmű szólásmondással tartalmilag megegyező bölcsességet (Bárdosi 2015: 83), amely reményeim szerint nem szerez érvényt e tanulmány esetében. Ennek összefüggésében mind a *rămâneai*, mind a *tăceai* igék kétségtelenül latin eredetűeknek tűnnek.

Eme objektívítási igényt jelző kiegészítés mellett is adódik egy nyelvészeti, illetve szociolingvisztikai talány az áttekintett példák tükrében. Hogyan lehetséges az, hogy a nem latin – zömükben sláv – „jövényszavak” egyebek mellett éppen egyes frazémák körében is több-kevesebb teret nyertek a románban, illetve nem vagy nem feltétlenül a latin szavak hagyományozódtak közvetlenül e kifejezések román származékaiba?

A szólásmondások, közmondások mögött – következnek a fenti definíciókból (Tolnai 1910; Sirisaka 1890; Bárdosi 2015) – beszélőket, nyelvhasználó aktorokat, a háttérükben álló műveltséget hálóként összefogó társadalmi rítusokat, intézményeket találunk. Más szóval emberi közösségeket, akik, hipotetikusán legalábbis, minden valószínűség szerint ismerhették, ha nem is feltétlenül magukat e szólásokat, ám azok társadalmi tapasztalatait, fogalmi apparátusát és alighanem szókészletét is.

Márpedig ha azt feltételezzük, hogy egy frazéma, illetve egy később szállóigeként szárba szökkenő alkotói maxima esetében adott egy összefüggő társadalmi szövet, amely mindezeket magába foglalja, összetartja, rendszerezi és egy sor módon, különösen szájhagyomány útján átörökíti, akkor az a dákoromán kontinuitás elmélet által tételezett nyelvi, illetve kulturális folytonossággal nehezen összeegyeztethető. Hiszen a feltételezett és állítólagosan töretlen nyelvfejlődési ívből az következne, hogy a latin eredetihez legalább megközelítőleg hasonló szavak bukkannak fel. Ellenkező esetben, variációként Ivánka (2004: 389) okfejtésére, miszerint „... a románosság nem a római városi kultúra folytatója”, felmerül, hogy a római műveltség – ellentétben például Franciaország vagy Spanyolország tapasztalataival – csorbát szenvedett a népvándorlás időszakának egykori római tartományai helyszínén, ahogy a latin helységnevek is idővel kikoptak a helyi nyelvhasználatból (Köpeczi 1994: 144; Chohnoky 1929: 500).

Lehetséges-e, hogy ennek a nyelvnek a folytonossági teóriában foglaltakból fakadó átgűrűzése úgy menjen végbe, hogy eközben latin szólásainak, illetve az ezeket felépítő latin lexikon jelentős részét elveszíti? Más szóval nem arról van-e szó e frazémák tükrében, újrafogalmazva Gárdonyi Géza (1902: 169) *A láthatatlan ember* c. regényének szavait, hogyha a történelmi Dacia latin közösségei ittak is „a római műveltség poharából”, annak tartalma javarészt kiömlhetett a balkáni évszázadok során?

Bárdosi (2015) gyűjteményét lapozgatva, számtalan példa láttán gondolkodik el az ember, hogy amíg az ógörög nyelv, vagy a hellenizmus jelentős hatást gyakorolt a római latin kultúrára a szóban forgó évszázadokban, sőt, azt megelőzően is, akár általában is a szellemi tartalmak (pl. mitológiai folytonosság) és a szókészlet egyes alakzatainak átörökítése⁵ tekintetében, ilyen tendencia miért nem vagy nem feltétlenül rajzolódik ki a (proto)román esetében?

Bármely ellenérvelés, amely a klasszikus és a vulgáris latinság vélt különbözőségeiből kiindulva kívánná magyarázni a latin–román frazémák nyelvi röppályájának szaggatottságát, igen különösen hatna annak fényében, hogy a latin e két főbb kategóriájának az

alapvető, rendszerszintű szétválása legkorábban a gyakorlatilag a harmadik század derekára véget érő dáciai epizódok időszakában indul és jócskán az évezred második felében, nagyjából a nyolcadik századra zárul le Európa-szerte (vö. Herman 1967: 114–126)⁶.

Érdekfeszítő felidézni, amint Babits Mihály (1984: 564) *Halálfiái* című regényében erdélyi élményeiről beszámolva utal arra, hogy „idegen nyelven köszöntötték az utcán: amiben elkorcsosult latin szavak csengtek vissza”. A tanulmány bevezetőjében is idézett Németh László (1935: 118) pedig azt állapítja meg, hogy a román nyelv „valami zsigeri, a szó jó értelemben vett állati mélységet, homályt s melegséget” hordoz, „szinte mérő ellentétékép[pen] a latin férfias és intellektuális határozottságának” (Németh 1935: 118).

Utóbbi kiválóság azt is megjegyzi útirajzában ugyanitt, hogy „a román nyelvben rengeteg a szláv szó, de a jelleg egyáltalán nem szlávos”.

A fenti példaim javarésze a lexikon, a szókincs tárgykörét illeti, nem a nyelv grammatikai, szintaktikai és egyéb szféráit, ezáltal nem vagy nem feltétlenül érintve a román nyelv nukleuszát. Az is evidens, hogy (neo)latin szinonimákkal bőven helyettesíthetők a vizsgált szavak a románban. Sőt, az is lehet, hogy e fenti tíz példámra száz ellenpélda akad. Amennyire a szájhagyomány tekintetbe vétele indokolt az elemzés során (Sirisaka 1890; Tolnai 1910; Bárdosi 2015), ugyanannyira bizonytalan az, hogy számon lehet-e kérni a frazémák közvetlen átöröklődését az ókori „tömegkommunikáció” társadalmi és technikai keretei között.

E tanulmány nem a dákoromán kontinuitás cáfolata. A több évtizede a román állami apparátus rendszerszerű ráhatásával is keletkező politikai-ideológiai színezetű konstrukcióval eleve legfeljebb az egyenlőtlen küzdelem felemelő, ám hálátlan voltát vállalva szállhatna harcba bárki is. A tanulmányban foglalt problémamegfogalmazást – amely látómezejének valószínűsíthető korlátai mellett is érvényes megállapításokat kívánt közölni – összetett kérdésfelvetésnek szánom csupán.

E kérdés kiegészítéseként, egyúttal zárásképp Németh László egyik kortársát, Kosztolányi Dezsőt (1885–1936) idézném: „mi a nyelvünket, melyet úkapáinktól örököltünk, úgy beszéljük, mint a kisgyerekek. Sok mindenre nem emlékszünk. De a nyelv, rejtetten, mindenre emlékszik” (1971: 51). Vajon a nyelv részéről ez az emlékezés, amely a román esetében igen szelektív, e vizsgált frazémák tükrében mit sugall?

BIBLIOGRÁFIA

- Academia Romana (2019 [1998]) *Dicționarul explicativ al limbii române*. Academia Română, Institutul de Lingvistică, sz.: Iorgu Iordan – Al. Rosetti. Bukarest: Editura Univers Enciclopedic. Elérhető online: <https://dexonline.ro/>
- Andreose, Alvise – Renzi, Lorenzo (2013) Geography and distribution of the Romance languages in Europe. In Maiden, Martin; Smith, John Charles; Ledgeway, Adam (eds.). *The Cambridge History of the Romance Languages, Volume II: Contexts*. Cambridge University Press. pp. 283–334.
- Babits, Mihály (1984 [1922]) *Halálfiái*. Debrecen: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bárdosi, Vilmos (2015) *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest: Tinta.
- Brincat, Joseph (2011) *Maltese and other languages*. Santa Venera: Midea Books.
- Cholnoky, Jenő (1929) *Magyarország földrajza*. Budapest: Franklin.
- Gárdonyi, Géza (1902) *A láthatatlan ember*. Budapest: Magyar Almanach Kiadó.
- Györkösy, Alajos (1996) *Latin–Magyar Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Herman, József (1967) *Le latin vulgaire*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ivánka, Endre (2004) A dáko-román kontinuitás az ókori történet megvilágításában. In: *Heidegger filozófiája és az ókori metafizika*. Összegyűjtött tanulmányok. Paidion.

- Iványi, Márton Pál (2014) „Ébredj halotti álmodból...” Román himnusz és nacionalizmus. *Valóság*, 57 (12): 85–91.
- Kosztolányi, Dezső (1971) Szokásmondások. In: *Nyelv és lélek*; (sz.) Réz Pál. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Köpeczi, Béla (1994) *The History of Transylvania*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh, László (1935) Magyarok Romániában. In: *Tanú* 3 (3–4): 113–182.
- Pană Dindelegan, Gabriela, ed. (2013). *The Grammar of Romanian*. Oxford University Press.
- Petrucci, Peter R. (1999). *Slavic Features in the History of Rumanian*. Lincom Europa.
- Sirisaka, Andor (1890) *Magyar közmondások könyve, válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Pécs: Engel. Elérhető online: <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0004/15690.html>
- Stoica, Vasile (1919) *The Roumanian Question: The Roumanians and their Lands*. Pittsburgh: Pittsburgh Printing Company.
- Tolnai, Vilmos (1910) A szólásokról: Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez. In: *Magyar Nyelvtudományi Közlemények*, 12: 3–57.

JEGYZETEK

- 1 Tolnai e soraival, melyek egy 1910-ben megjelent publikációjából származnak, abból a Bárdosi Vilmos (2015: 7) által alkotott *Szólások, közmondások eredete – Frazéológiai etimológiai szótár*nak a bevezetőjéből származnak, mely műnek e tanulmány nagyon sokat köszönhet, mind témaválasztása, mind empiriája szempontjából.
- 2 Nincs itt terem kibontani e szavak részletes etimológiai röppályáját, pedig érdekes lenne azokat olyan terjedelemben vizsgálni, ahogyan a földrajztudós Cholnoky Jenő (1929: 499–500) tette a „halastó” jelentésű halasteu (a DEX román etimológiai szótárban egyébként: *heleşteu* alakban szerepel) esetében.
- 3 A harmadik ige az „eszik” jelentésű *mânca* a szótár szerint a *manducare* latin igéből vezethető le.
- 4 Ennek az eredendően eredeti szövegösszefüggésétől megfosztott szállóigének az esetében az *improbus* „mértéktelen, túlhajtott (munkát)” jelent (Györkösy 1996: 270).
- 5 Hogy ezúttal csak néhány példát hozunk: (Héraklész → Herkules), (akadēmía → acadēmīa; agorā → agora; órganon → organum; pápurós → papýrus stb.)
- 6 Amint ezt a néhai kiváló, életét egyebek mellett a latin–újlatin átmenet kérdéseivel való foglalkozásnak is szentelő Herman József Széchenyi-díjas nyelvész megállapítja, az újlatin nyelvek a Kr. u. I. évezred második felében, annak főként az utolsó évszázadaiban jöttek létre, a latin nyelv történeti változásainak, valamint területenkénti széttagozódásának eredményeként. A „leglátványosabb” változás a szerző szerint a latin nyelvben a 7. században következett be (1967: 114–126). Bővebben l.: Herman, József: *Le latin vulgaire*. Paris: Presses Universitaires de France. 1967.

Tudománypolitika és régészet a két világháború közötti Magyarországon

A kolozsvári régészeti iskola a „visszatért Észak-Erdély” alatti időszakban (1940–1944)

Az I. világháborút lezáró trianoni békediktátum 1920 júniusától alapjaiban változtatta meg Magyarország földrajzi és politikai helyzetét: területének $\frac{2}{3}$ -át elvesztette, lakosságának pedig több mint 50%-a idegen uralom alá került.¹ A területi veszteségek és a tanácsköztársaság kommunista terrorja egészséges védekezési ösztönt váltott ki hazánkban: a baloldali és liberális világnézettel szemben újra a nemzeti szempontok kerültek előtérbe, és ez nemcsak a politikában, hanem a tudományban is éreztette hatását. Horthy Miklós kormányzó hatalomra jutása után a „csonka ország”² lassan talpra állt, főként a keresztény-konzervatív államberendezkedést megszilárdító Bethlen István miniszterelnök gazdasági konszolidációjának és Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájának köszönhetően.³ Az 1922-től 1931-ig kultuszminiszterként tevékenykedő Klebelsberg az oktatásra, a művelődés megerősítésére helyezte a hangsúlyt,⁴ meghonosítva a „kultúrfölényt”, a „kultúrnemzet” és a „szellemi honvédelem” fogalmát.⁵ Nézete szerint „*a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá*”.⁶ A *kultúrfölényt* a leghatékonyabbnak tartott európai szervezeti minták átvételével kívánták biztosítani,⁷ amelyre a legalkalmasabbnak a német modell kínálkozott.⁸ A tudománypolitikai rendszer legfontosabb elemeit az egyetemek alkották. A Klebelsberg által kidolgozott új kulturális és oktatáspolitikai fő célja a békeszerződés revíziója, a keresztény-nemzeti identitás megerősítése volt. Az oktatás megreformálásában különösen nagy hangsúlyt kapott a nemzeti múlt értelmezése és a történelmi kutatások felerősítése.⁹ A történettudományban főként Szekfű Gyula történelemszemlélete jelentette az igazodási pontot, aki az 1920-as és 1934-es könyvében a liberalizmussal és a „nagy forradalmakkal” szemben fogalmazta meg kritikáját és hangsúlyozta Magyarországnak a nyugati keresztény kultúrközösségbe való tartozását, illetve kultúrfölényét a szomszédos (főként szláv) népekkel szemben.¹⁰ Az egyetemi oktatók és kutatók többsége hazánkban a nemzeti-keresztény világnézet szellemében tevékenykedett, működésüket többnyire a revíziós politikával való teljes azonosulás jellemezte.¹¹ A magyar szellemi életben termékeny vita kezdődött, annak meghatározására, hogy „*ki a magyar?*”, valamint ebből adódóan, hogy „*mi a magyar?*”.¹² Klebelsberg 1932-ben Hóman Bálint követte a kultuszminiszteri tárca élén, akinek működése a II. világháború alatt is meghatározta Magyarország szellemi életét. Hóman oktatáspolitikája szerint „*egyetlen magyar iskolának sem lehet célja a pusztá szakismeretközlés. Valamennyiünknek elsőrendű feladata a magyar életre való céltudatos előkészítés, az ifjúság erkölcsi nevelése, jellemének szilárdítása, kötelességtudatának fejlesztése, vallás-erkölcsi és nemzeti alapon nyugvó egészséges magyar világszemléletének kialakítása*.”¹³ A korszak másik meghatározó politikusa az erdélyi származású gróf Teleki Pál volt.¹⁴ Klebelsberghez és Hómanhoz hasonlóan Teleki is a kultúra megtartó erejében látta a felemelkedés útját, nevéhez több tudományos intézet alapítása is fűződik.¹⁵ Miniszterelnökként nagy szerepe volt abban is, hogy a második bécsi döntés során, 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és a Székelyföld

nagyobb részét visszacsatolták Magyarországhoz. A folyamatok ekkor azonban már megállíthatatlanok voltak, és a trianoni diktátum egyenes következménye lett, hogy Magyarország 1941 nyarán, Németország oldalán belépett a II. világháborúba.

Erdély kulturális és gazdasági központját, Kolozsvárt, már a trianoni döntés előtt, 1918 végén megszállta a román hadsereg.¹⁶ Az 1872-ben alapított Ferenc József Tudományegyetem épülete és felszerelése is román kézre került, a magyar apparátus pedig Szegedre kényszerült.¹⁷ Az egyetemi tanárok túlnyomó része szintén Szegedre települt át, vagy a „csonka ország” más egyetemein és tudományos intézményeiben talált munkát. Akadtak azonban olyanok is, akik Kolozsváron maradtak, és a román hatalomátvétel után, felesküdvé az új alkotmányra, megtarthatták állásukat. A második bécsi döntés után, 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt ismét Magyarországhoz csatolták. Összesen 43 104 négyzetkilométeres terület került vissza, benne Székelyföld nagyobb részével.¹⁸ A visszacsatolt területeken szinte azonnal megkezdődött a magyar közigazgatás helyreállítása, és a Szegedre települt egyetem is visszatérhetett Kolozsvárra. 1940 őszén a kolozsvári régészeti iskola az alapító, Pósta Béla szellemiségében folytatta a megkezdett utat.¹⁹ A 19. században kialakuló professzionális kora középkori régészeti kutatásokban az etnikum meghatározásának központi szerepe volt. A 20. század elején terjedt el a német nyelvész-régész, G. Kossinna *régészeti kultúra* fogalma és *település-régészetnek* nevezett módszere.²⁰ Elméletének, amely az anyagi kultúra és az etnikai identitás között kapcsolatot tételezett fel, politikai jelentősége is volt, hiszen az akkor egyesített bismarcki Németország számára kívánt legitimitációt nyújtani a germán törzsek folyamatos jelenlétének kimutatásával.²¹ Hitler hatalomra jutása után a Harmadik Birodalom a régészettudományt még erőteljesebben állította a politika szolgálatába.²² 1940-ben, amikor Németország megszállta Lengyelországot, történeti érvként azt hozták fel, hogy a területen a lengyelek érkezése előtt germán népek éltek.²³

A hazai régészeti kutatásokban a 19. század végétől német módszertani hatások érvényesültek: Hampel József munkássága óta többnyire a tárgytipológia alkalmazásához igazodtak. Bár Magyarország vezető régészei a kor meghatározó történész egyéniségeihez csatlakoztak, és elzárkóztak a nemzetiszocialista eszméktől,²⁴ Kossinna elmélete meghatározta a hazai régészek egy részének munkásságát is.²⁵ Különösen azután, hogy a trianoni döntés következtében újra kiéleződött a vita, hogy kinek van történelmi jogalapja Erdélyre.²⁶ A román régészek a dák–román kontinuitás mellett érveltek,²⁷ míg a kolozsvári régészeti iskola ennek megdöntésére²⁸ és Erdély magyar nyomainak feltárására,²⁹ illetve a migráció, a diszkontinuitások bizonyítására koncentrált.³⁰ A honfoglalás kori magyarokhoz kötött régészeti leletek megítélésére azonban ösztönzően a hazai népi mozgalom hatott,³¹ megteremtve e tudományszakban is a „harmadik utas” független, népiségtörténeti szemléletmódot, amely ezzel a kolozsvári régészeti iskola alapítója, Pósta Béla (1862–1919) szellemi hagyatékának egyik legjelentősebb részét vitte tovább.³²

A kolozsvári régészeti iskola „*visszatért Észak-Erdély*” alatti időszakában két kimagasló személyisége volt az iskolának: Roska Márton (1880–1961) és László Gyula (1910–1998). Elsősorban az ő munkásságuk határozta meg az iskola arculatát, ők irányították, működtették a kutatási folyamatokat. Mindketten olyan szakemberek voltak, akik a nemzettudat erősítéséért is dolgoztak. Az iskola három nagy intézményben fejtett ki tevékenységet a kincses városban: a Szegedről visszatelepített Ferenc József Tudományegyetem Régészeti Tanszékén, a „*vele kapcsolatos*”³³ Erdélyi Nemzeti Múzeum (ENM) Érem- és Régiségtárában, és az újonnan létesített Erdélyi Tudományos Intézetben (ETI). Az egyetem és az ETI a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá tartozott, a tárca legfőbb feladata az intézmények anyagi fedezetének biztosítása volt.

A múzeum továbbra is az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) tulajdonában maradt, de tisztviselőinek jelentős részét az állam fizette.³⁴ Az egyetem a színvonalas oktatómunkával elsősorban a szakemberképzésért felelt, míg az ENM-nak, a tudományos munka és a gyűjtő tevékenység (pl. régészeti feltárások) mellett a rendszeres kiállítások rendezése is meghatározta működését. Az ETI Régészeti Szakosztálya legfontosabb feladata „*Erdély földjének régészeti feltárása, s a már végzett munkáról pontos számadás*”.³⁵ Muzeális céljai viszont nem voltak, saját gyűjtőkörrel sem rendelkezett, ásatási tevékenységet az ENM-mal együttműködve végezhetett,³⁶ a feltárásokból előkerült régészeti leleteket részben az ENM-nak, részben pedig a Székely Nemzeti Múzeumnak (SZNM) volt köteles átadni letétbe.³⁷ Az egyetem Érem- és Régiségtára jelentős része az EME tulajdonát képezte, amely a román megszállás alatt sem mondott le tulajdonosi jogállásáról. A mindenkori tárigazgató az EME vezetésének felelt a tárgyak állapotáról, azok gondozására és gyarapítására az egyesülettől éves dotációt is kapott.³⁸

Az egyetem Érmészeti- és Régészeti Intézete, valamint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára élére Hóman Bálint 1940 őszén Pósta Béla egykori tanítványát, a debreceni egyetem nyilvános rendes tanárát, Roska Mártont nevezte ki.³⁹ Esélyes volt még a katedra élére a szintén Pósta-tanítvány Banner János, de Roska kinevezésével elégtételt akartak szolgáltatni a román uralom alatti meghurcolása, bebörtönzése miatt is.⁴⁰ Roska 60. életében a háromhetes börtönbüntetés és a hároméves debreceni „önkéntes száműzés” után tért vissza Kolozsvárra, közel négy évtizedes archeológusi működésének egykori színhelyére.⁴¹ Programját Pósta egykori felfogásával összhangban hirdette meg: „*Annyi nemzeti kincs van felhalmozva az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának különböző gyűjteményeiben, hogy egyetemes kár és nemzeti bűn, ha azokat szakszerűen fel nem dolgozzuk, illetőleg az érdeklődő közönség és szakkörök részére nem tesszük hozzáférhetőkké.*”⁴² A *Tanrendben* kuriózumnak számított a „*Régészet nemzeti feladatai*” című óra, amit Roska az 1940/1941. tanév első és második felében heti egy órában hirdetett meg. Az óra tartalmára az ugyanezzel a címmel megjelent cikkéből következtethetünk.⁴³ A cikkben Roska kiemelte, hogy a régészetnek nemcsak egyetemes, hanem nemzeti feladatai is vannak, amelynek azonban nem szabad elfogulniak lennie. „*Minden tudományt, a maga egyetemes elhivatottsága mellett, nemzetivé is kell tenni, de ezt úgy értelmezem, hogy azon a ponton, ahova sorsom állított, hogy elhivatásomnak éljek, becsületesen, pontosan, lelkiismeretesen és férfiasan dolgozzam minden Isten adta s időben szerzett anyagi és szellemi erőm teljes latbavetésével, teljes önfeláldozással. Az így végzett munka eleve kizár minden elfogultságot, megtámadhatatlan igazságot szolgáltat jobbra is, balra is.*”⁴⁴ Rámutatott, hogy a régészeti kutatások szerint „*a történeti Magyarország a legtökéletesebb geoökonómiai egység; a Kárpátok öve fogja össze s folyói kapcsolják még szorosabban egy egységbe. Azt azonban kevesen tudják, hogy ez a terület már a legrégebb időktől kezdve az azonos kultúra jogán is egyivé tartozik. Itt kell aztán kilépnie zárkózottságából a régészetnek: meg kell viallatnia a földet s a felszínre került régészeti leletek alapján megdönthetetlen bizonyítékokat szolgáltatathat a művelődési szempontból való egyivétartozás nagy igazságának alátámasztására.*”⁴⁵ Erdély és az anyaország szerves kapcsolatát a legkorábbi időktől kezdve Roska példákkal is igazolta: „*Ott van például a bükki kultúrát felváltó tiszai kultúra, melynek képviselői még nagyobb felkészültséggel iparkodnak Dél és Kelet felé, behálózván így Erdélyt s hozzákapcsolván az anyaországhoz olyan erős szálakkal, amelyek bizonyító erejéhez nem férhet kétség.*”⁴⁶

A főként őskorral foglalkozó Roska⁴⁷ az egyetemi oktatásban egykori kolozsvári kollégáira, a volt Pósta-tanítványokra, Kovács Istvánra és Ferenczi Sándorra is számíthatott, „szolgálatételre berendelt középiskolai tanári állásra” pedig „legjobb, legmegbízhatóbb”

debreceni tanítványát, a szintén erdélyi származású Novák Józsefet ajánlotta.⁴⁸ Utóbbi 1941 elejétől Ferenczi Sándor helyett I. oszt. tanársegéd lett az egyetemen,⁴⁹ míg Ferenczi a Roskával való személyes ellentéte miatt⁵⁰ egy idő után az Egyetemi Könyvtárban kapott helyet.⁵¹ Az egyetemi oktatómunkán túl az univerzitás szakembergárdájára és a tehetségesebb hallgatókból kikerült gyakornokokra az ENM Érem- és Régiségtárában is nagy szükség volt, az ottani csapatot ifj. Kós Károly, Szabó György és Pálffy Antal gyakornokok mellett 1941-től a szombathelyi múzeumból átjelentkezett Mozsolics Amália múzeumőr erősítette.⁵² Mozsolicsra Roska a vidéki gyűjtemények „talpra állítási, korszerű átrendezési” munkálataiban is számított.⁵³

A kolozsvári régészeti iskola másik jelentős személyisége Roska Márton mellett László Gyula volt, akit az egyetemre alig 30 esztendősen neveztek ki ETI intézeti tanári minőségben.⁵⁴ A tervek szerint a kolozsvári egyetemen honfoglaláskori régészeti tanszéket is létre szándékoztak hozni, amelynek élére 1940 őszén eredetileg Fettich Nándort, a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Régészeti Tárának vezetőjét kérték fel, de Fettich a felkínált katedrát nem fogadta el, mivel nem akart megválni munkahelyétől.⁵⁵ „*Fiatalsága miatt László Gyula dr.-t akkor még nem nevezhették ki, s így Hóman miniszter úr azzal a határozott ígérettel helyezte Kolozsvárra az Erdélyi Tudományos Intézethez, hogy egy-két éven belül megszervezi számára a tanszéket.*”⁵⁶ Megbízatását László Gyula egykori főnökének, Gróf Zichy Istvánnak, az MNM Országos Magyar Történeti Múzeum főigazgatójának és Kelemen Lajos kolozsvári történész-levéltárosnak, az ENM vezetőjének köszönhette, amit 1940 őszén Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter erősített meg.⁵⁷ László Gyulát az újonnan létrehozott Erdélyi Tudományos Intézet Régészeti Szakosztálya vezetésére is felkérték.⁵⁸ Kinevezését segítette, hogy felettesei, tudóstársai nem csupán szakmai képességeiről, hanem emberi erényeiről is elismerően nyilatkoztak: „*László Gyula, mint ember és tudós a korabeli munkatársak sorából messze kimagaslik (...) öntudatos, komoly, korrekt munkása a szakjának, aki nem hangoskodással és könyökléssel, nem hajladozással, hanem komoly munkával, folytonos tanulással iparkodott előre jutni.*”⁵⁹ Úgy vélték, hogy szakirodalmi jártassága, vizuális látásmódja, képzőművészeti végzettsége, interdiszciplináris kutatási módszere⁶⁰ és „*a néprajzias tudományos szemléletmód előadásait a mához kétség kívül közelebb hozná, s ezen az úton a régészet iránti érdeklődést bizonyára fokozni tudná.*”⁶¹

László Gyula Kolozsvárra települése hazatérésnek számított, hiszen 1910-ben székely szülőktől, a dél-erdélyi Kőhalomban (ma Rupea) látta meg a napvilágot.⁶² A László családnak többször kellett menekülteként elhagynia az országrészt, a trianoni döntés után pedig véglegesen Budapesten telepedtek le. Édesapja a Néprajzi Múzeum könyvtárában kapott állást, így a fiatal László Gyula közvetlen ismeretségbe került a korszak vezető néprajzkutatóival, köztük Györfly Istvánnal, Bátky Zsigmonddal és Viski Károllyal. Lászlóra nagy hatással volt Szekfű Gyula szellemtörténeti irányzata és Teleki Pál magyarságtudományi érdeklődése, geopolitikája is. Kialakuló világnézetét jelzi, hogy főként Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót, Illyés Gyulát és Szabó Dezsőt olvasott, tagja volt a Turul Szövetségnek⁶³, eljárta a Bartha Miklós Társaság⁶⁴ előadásaira,⁶⁵ rokonszenvezett a népi írók mozgalmával és az általuk létrehozott Márciusi Fronttal.⁶⁶ A Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola elvégzése (1933), illetve a budapesti tudományegyetem bölcsészdoktori oklevélének megszerzése (1935) után a Magyar Nemzeti Múzeum segédőre lett, itt érte 1940 őszén a felkérés az ETI intézeti tanári posztjára. A képzőművészeti végzettséggel is rendelkező fiatal tudós nagy ambíciókkal utazott Erdélybe, ahol nézeteire az 1940-es évek elején csúcspontra jutott magyar népi mozgalom mellett döntően hatott a kolozsvári tudományos közeg: Pósta Béla régészeti iskolájának szellemisége, a néprajzos

kollégákkal való szoros baráti viszony, a kolozsvári egyetem és az Erdélyi Tudományos Intézet inspiráló légköre. Az egyetemen azonban „*aggasztóan gyenge volt a magyarságtudomány haladása által önállóvá fejlődött tudományszakok képviselője, amit az előző nemzedék klasszikus beállítottságának*” tulajdonítottak. Az országban öt régészeti tanszék is volt, de ezekből három tanszéken ősrégészetet, kettőn pedig római kori régészetet oktattak, és így „*a nemzeti szempontból legfontosabb korra, a népvándorlás és a magyar honfoglalás korára nincs fóruma egyetemeinknek. Annál bántóbb ez a helyzet, mert köztudomású, hogy éppen ebből a korból olyan rendkívül gazdag leletanyaggal rendelkezünk, amely nemcsak a magyar és a magyarral rokon népek őstörténetének nélkülözhetetlen forrása, hanem az egész közép-európai néptörténet kusza kérdéscsomójának is megoldását rejti magában.*”⁶⁷ A magyar őstörténeti tanszék felállításának terve már a kezdetektől szerepelt László Gyula Kolozsvárott megvalósításra váró elképzelései között,⁶⁸ erről Feticch Nándor 1941 novemberében László Gyulához írt levelének részlete is tanúskodik:⁶⁹ „...*Ami a római katedra létesítését illeti, arra gondolom Kolozsvárt szükség éppenséggel van. Hogy egész országunkban egyetlen magyar őstörténeti katedra sincs, az még nagyobb hiányosság. Ennek azonban részint én magam vagyok az oka, mert nem vállaltam. A te helyzetet azonban ez megkönnyíti. Mert mindenképpen meg kell csinálni. Óskori katedra három van az országnak. A kilátás tehát számokra igazán nagyon jó. Tudok e a miniszterrel⁷⁰ beszélni, kérdéses, mindenesetre megpróbálok Kubacsán⁷¹ át hozzájutni, hogy emlékeztessem Veled való tervére...*” A tanszék felállítása azonban csak 1944-ben vált lehetővé, de addig is László Gyula intézeti tanárként, majd 1941 júliusától az egyetem magántanáráként a leg hangsúlyosabban a honfoglalás korával foglalkozott, hiszen a két évtizedes román tudománypolitika érvényesülése miatt ebben volt a legnagyobb lemaradás. Ezt célozta az ETI Régészeti Szakosztályának tevékenysége is: „*Első helyen állnak mind a munka, mind pedig a dotáció elosztásakor azok a korszakok, amelyeknek a magyarságtudomány feladatkörében fontos szerep jut. A terv olyan nagymérvű, hogy annak észrevehető előrevitelét csak az összes Erdélyben dolgozó erő egybefogásával remélhetjük.*”⁷² A munkálatokban 1942. január 31-től I. oszt. segédtsízi minőségben az MNM-ből átjelentkezett Méri István is részt vett.⁷³ Az ETI ásatásain külsősként, megbízásos szerződéssel Ferenczi Sándor és Székely Zoltán gimnáziumi tanár,⁷⁴ a sepsiszentgyörgyi múzeum későbbi igazgatója is bekapcsolódott.

A Pósta Béla nevével fémjelzett kolozsvári régészeti iskola a második bécsi döntés után tehát ott folytatta tevékenységét, ahol a nagy előd 1919-es halála és a trianoni döntés után abbamaradt. A folytonosságot az alapító egykori tanítványa, Roska Márton személye biztosította. Vezetésével a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Régész Tanszéke, illetve az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjének munkatársai eredményesen kapcsolták vissza az erdélyi részek tudományos életét a Kárpát-medence természetes egységébe. A rövid, mintegy négyéves időszak a világháború kiteljesedése ellenére is jelentős eredményeket hozott a magyar régészettudomány számára. A kutatásokban főként a nemzeti szempontból releváns témákra fókuszáltak, amelyekben László Gyula vezetésével fontos feladatot vállalt az ETI Régészeti Szakosztálya is. Elsősorban Erdély magyar emlékeit, a vele kapcsolatos sztyepei kultúra Kárpát-medencei régészeti műveltségét és az ún. dákoromán kontinuitás kérdését vizsgálták. Az eredmények alapján hiteles adatokkal tudták cáfolni a román uralom alatti áltudományos teóriákat is. Roska és munkatársai porolissumi kutatásaikkal tudományos megalapozottsággal döntötték meg a dák–római–román kontinuitás elméletét, míg László Gyula Kolozsvár-Zápolya utcai ásatásai a honfoglaló magyarok korai erdélyi jelenlétére világítottak rá. Bár személyiségüket tekintve éles volt a különbség a két tudós, a pragmatikusabb,

tekintélyelvűbb Roska Márton és a szárnyalóbb szellemű, képzőművész beállítottságú László Gyula között, a köztük lévő személyes ellentétek dacára mindketten képesek lettek volna arra, hogy Pósta Béla szellemiségében iskolát teremtsenek Erdélyben. Roska II. világháború alatti munkásságában a 10. századra datálható anyagi kultúra széles körű elemzése során a korszak nemzetközileg is legismertebb honfoglalás kori kutatója, Fettich Nándor által képviselt régészeti irányt követte,⁷⁵ míg László Gyula népiségtörténeti szemléletmódjával, temetőelemzési módszerével, a néprajz eredményeinek felhasználásával akarva-akaratlanul a Pósta-féle felfogás egy másik, nem kevésbé fontos fonalát szötte tovább.⁷⁶ Méri István, a középkori falukutatás kiemelkedő személyisége tudományos szemléletmódjára az Erdélyben eltöltött közel három év szintén jelentős hatást gyakorolt: az ETI munkatársaként a kidei ásatás során dolgozta ki a többretegű középkori temetők feltárásának napjainkban is érvényes módszerét.

Az iskola azonban a világpolitikai történések kedvezőtlen alakulása miatt nem teljesíthetett ki. Erdély ismételt román megszállásával a kolozsvári régészeti iskola tagjai szétszóródtak, az erdélyi magyar régészet torzóban maradt. A háború lezárása után Roska a szegedi egyetem régész tanszékén kapott állást. Az új politikai rendszerbe azonban nem tudott és nem is akart belesimulni: az egyetemi óráin tett „soviniszta”, „kommunista” és „zsidóellenes” kijelentéseiért egy év börtönbüntetésre ítélték.⁷⁷ Tudományos pályája derékba tört, ami a szakma egyik nagy vesztesége. A súlyos betegséggel (ideggyengeség) küzdő Kovács Istvánt 1945-ben nyugdíjazták, tudományos tevékenységet ezután nem végzett, 1955-ben hunyt el. László Gyula Roska Márton utóadaként a kolozsvári Bolyai Egyetem Régész Tanszéke és az EME Régiségértára élén folytatta tovább pályáját. Munkáját a régi csapatból kezdetben Entz Géza és Kós Károly, majd Ferenczi István segítették. Pósta Béla öröksége, a kolozsvári régészeti iskola azonban a román uralom alatt nem tölthette be hivatását. A Bolyai Egyetem a román tudománypolitika soviniszta irányba való eltolódása miatt csak másfél évtizedig működhetett. 1949-ben a magyar állampolgárságú tanárokat, köztük László Gyulát is, eltávolították az egyetemről, majd az intézményt 1959-ben erőszakosan egyesítették a román egyetemmel. Az „új” univerzitás Babeş–Bolyai néven működött tovább.⁷⁸ A Ceauşescu-rezsim alatt az egyetemen magyar jellegű kutatásokkal alig foglalkozhattak, idővel a magyar nyelvű oktatás is megszűnt. A régészeti feltárások többnyire a kommunista hatalom politikai megrendelésére – gyakran történelemhamisítást is alkalmazva – történtek,⁷⁹ különösen azután, hogy kiteljesedett a románság autochtón eredetét hirdető „köszikla-elmélet”.⁸⁰ Az ennek igazolására (is) folytatott feltárások során több 9–10. századi honfoglaló magyar temetőrészlet is előkerült, de 1990-ig csupán a sírok 1%-át közölték.⁸¹ A kolozsvári régészeti iskola szellemiségét Erdélyben a Romániához csatolás után néhány „karizmatikus” régész örökítette tovább. Közülük is kiemelkedik Ferenczi István és testvére, Ferenczi Géza, valamint Székely Zoltán.⁸² Az iskola Erdélyben maradt egykori tagjai, Kovács István, Székely Zoltán, Ferenczi István levelezés útján tartották a kapcsolatot a budapesti egyetemen tanári, majd tanszékvezetői tisztséget betöltő László Gyulával.⁸³ Székely Zoltán és Ferenczi István meg tudott maradni a szakmában, míg Szabó György és Novák József egykori Roska-tanítványok más területen működtek tovább, és bár ott is eredményes munkát fejtettek ki, a magyar régészettudomány viszont szegényebb lett tevékenységük nélkül.

A több, mint fél évszázadnyi kényszerű szünet után azonban az erdélyi magyar régészet az 1989-ben bekövetkezett politikai fordulat következtében újabb lendületet vett. Többek között azoknak a fiatal, tehetséges erdélyi régészeknek a munkája nyomán is, akik az 1990-es években létrejött magyar–román ösztöndíjprogram keretében, Bóna

István kezdeményezésére az általa vezetett budapesti régész tanszéken tanulhattak,⁸⁴ majd szülőföldjükre visszatérve, a legjelentősebb múzeumoknál, intézeteknél töltenek be fontos pozíciókat. Ezek a körülmények reményt adnak arra, hogy a kutatások ott folytatódjának, ahol Pósta Béla halálával és a trianoni döntéssel abbamaradtak. Az irányvonalat jelzi, hogy az erdélyi magyar régészek 1999-ben létrejött egyesülete Pósta Béla nevét vette fel, és szándéknyilatkozatukban a kolozsvári iskola megteremtőjének szellemiségét tartják követendő példának.⁸⁵

IRODALOM

- Ablonczy 2005 = Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, Elektra Kiadóház, 2005.
- Ablonczy 2011 = Ablonczy Balázs: A visszatért Erdély 1940–1944. Budapest, Jaffa Kiadó, 2011.
- Bakk 2018 = Bakk Miklós: Két nemzetépítés, egy állam – Románia száz éve. Kisebbségi Szemle, 2018/3. 35–53.
- Balassa-László 2001 = Balassa Iván-László Emőke (szerk.): László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv. Budapest, Püski Kiadó, 2001.
- Banner 1990 = Banner János: Békés-Kolozsvár-Jászberény-Szeged. (Banner János emlékiratai 1945-ig.) Sajtó alá rendezte: Jankovich B. Dénes. Gyula, 1990.
- Benkő 2012 = Benkő Elek: László Gyula kolozsvári évei, középkori régészeti és művészettörténeti munkássága. Korunk, 2012/2. 70–74.
- Bisztray 1941 = Bisztray Gyula (szerk.): Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941.
- Boia 2003 = Boia, Lucian: Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft. (Studia Transylvanica 30.) Köln-Weimar-Wien, 2003.
- Borbándi 1983 = Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó, New York, 1983.
- Brather 2001a = Brather, Sebastian: Archäologie der westlichen Slawen. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 30.) Walter de Gruyter, New York, 2001.
- Brather 2001b = Brather, Sebastian: Wilhelm Unverzagt und das Bild der Slawen. In: (Hrsg. Steuer, Heiko.) Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995 (= Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 29). De Gruyter, Berlin 2001. 173–198.
- Egyed 2009 = Egyed Ákos: Előszó. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei. (Szerk.: Sipos Gábor.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.
- Erős 2009 = Erős Vilmos: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. Erdélyi Múzeum 71, 1–2, 2009. 7–27.
- ETI jelentés 1943 = A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében működő Erdélyi Tudományos Intézet jelentése az 1942. évről. Kolozsvár, 1943.
- Fodor 2001 = Fodor István: László Gyula, a régész. In: Balassa Iván-László Emőke: László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv. Püski Kiadó, Budapest, 2001. 147–270.
- Gaal 2012 = Gaal György: Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár, 2012.
- Gagyí-Boér 2005 = Gagyi József – Boér Hunor: Ideológusok és szakemberek 1959-ben a Magyar Autonóm Tartomány múzeumaiban. In: Bárdi, Nándor (szerk.) Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években. Csíkszereda, Románia, Pro Print Könyvkiadó, 2005. 509–571.
- Gáll 2011–2012 = Gáll Erwin: Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). Kritikai megjegyzések az erdélyi örmény-magyar tudós kora középkori tanulmányaihoz. In: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat VI–VII. kötet, 2011–2012. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013. 27–56.
- Gáll 2013 = Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei I. (Szerk.: Felföldi Szabolcs.) Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Régészeti Intézet, Szeged, 2013.
- Glatz 1988 = Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány. Történetírás, ideológiai közeg. In: (szerk.: úő) Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 104–120.

- Gyurgyák 2007 = Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Budapest, 2007.
- Hóman 1942 = Hóman Bálint: Magyar sors-magyar hivatás, Athenaeum, Budapest, 1942.
- Jansen 2010 = Christian Jansen: Archäologie im Dritten Reich. Eine Einführung. Das Altertum, 55, 2010. 83–88.
- Junker 2016 = Klaus Junker: Klassische Archäologie, Nationalsozialismus und Gegenwart. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 130, 2016. 377–410.
- Kerepeszki 2012 = Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor Könyvkiadó Kft., Máriabesnyő, 2012.
- Klebsberg 1927 = Gróf Klebsberg Kuno: Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1925. Athenaeum, Budapest, 1927.
- KOFF 1941 = Jelentés a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége és a felügyelete alatt álló közgyűjtemények 1940. évi működéséről. Bp., 1941.
- Kossinna 1911 = Kossinna Gustav: Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie. Würzburg, 1911.
- Kossinna 1936 = Kossinna, Gustav: Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft. Würzburg, 1936.
- L. Balogh 2001 = L. Balogh Béni: A második bécsi döntés. Limes, 3, 2001. 61–83.
- Langó 2006 = Langó Péter: A Kárpát-medence 10. századi emlékhagyományának kutatása, mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés. Korall, 24–25. (2006/6). 89–117.
- László 1944 = László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet, Budapest, 1944.
- Laurent 2012 = Olivier, Laurent: Nos ancêtres les Germains. Les archéologues français et allemands au service du nazisme. Tallandier, Paris, 2012.
- Martens 1989 = Martens, Jes: The Vandals: myths and facts about a Germanic tribe of the first half of the 1st millennium AD. In: S. J. Shennan (Ed.): Archaeological Approaches to Cultural Identity. New York: Routledge, 1989. 57–64.
- Mesterházy 1993 = Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Századok, 127, 1993. 270–311.
- Mitu 2013 = Mitu, Sorin: Transilvania mea. Istori, mentalități, identități. Iași, 2013.
- MMACS 2002 = Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Szerk.: Bodó Sándor, Viga Gyula, Élesztős László. Budapest, 2002.
- Nagy 1941 = Vitéz Nagy Iván: A száműzetés évei. Szeged (1920–1940). In: Bisztray Gyula (szerk.): Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941.
- Németh 1977 = Németh László: Magam helyett. In: uő: Homályból homályba (életrajzi írások) I–II., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. I. kötet.
- Palló 2002 = Palló Gábor: Német tudományos modell Magyarországon: Klebsberg tudományos rendszere. Magyar Tudomány, 11. sz., 2002. 1462–1473.
- Palló 2007 = Palló Gábor: Klebsberg Kuno: politikus kultuszminiszter. Magyar Tudomány, 12. sz. 2007. 1619–1629.
- Püski 2002 = Püski Sándor: Könyves sors – magyar sors. Püski, Budapest, 2002.
- Raffay 1990 = Raffay Ernő: Trianon titkai. Budapest, Szikra Lapnyomda, 1990.
- Kovács–Révész–Vida 2013 = Kovács László – Révész László – Vida Tivadar: Előszó. In: Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei I. (Szerk.: Felföldi Szabolcs.) Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Régészeti Intézet, Szeged, 2013. 27–28.
- Roska 1936a = Roska Márton: Erdély és a népvándorlások kora. In: (szerk.: Asztalos M.) A történeti Erdély. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1936. 151–159.
- Roska 1936b = Roska Márton: A honfoglalás és Erdély. In: (szerk.: Asztalos M.) A történeti Erdély. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1936. 163–173.
- Roska 1941a = Roska Márton: Előljáróba. Közlemények, I, 1941a. 3–4.
- Roska 1941b = Roska Márton: A régészet nemzeti feladatai. Magyar Lélek, III. évf., 1941/4. 136. 136–138.
- Roska 1942 = Roska Márton: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtésének 1941. évi működéséről. Az EME ÉK., 1942. 460–466.
- Roska 1944 = Roska Márton: Jelentés a Történeti, Művészeti és Néprajzi Tár 1943. évi működéséről. EME ÉK 1944, 36–47.
- Sas 2005 = Sas Péter: Egy tudományszervezési emlékirat 1942-ből. Korunk, (2005). 4. sz. 99–108.
- Sebestyén 1981 = Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság. 1925–1933. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981.
- Sárándi 2015 = Sárándi Tamás (szerk.): Vita Sándor: Erdélyi gazdaság, Erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok (1933–1946). Polis, Kolozsvár, 2015.

- Szabó 1940–41 = Szabó T. Attila: Az erdélyi tudománypolitika kérdéséhez. *Hitel*, 1940–41/2. 183–189.
- Szabó 1942 = Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Egyesület története és feladatai. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1942.
- Szekfü 1920 = Szekfü Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Élet Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1920.
- Szekfü 1934 = Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.
- Szekfü 1939 = Szekfü Gyula (szerk.): Mi a magyar? Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- Szeverényi 2014 = Szeverényi Vajk: Az őskori régészet politikája. *Századvég*, 2014/3. 5–30.
- Szögi–Varga 2011 = Szögi László–Varga Júlia: A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. I. rész. A Báthory egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872. *Belvedere Meridionale*, Szeged, 2011.
- Tamás 1941 = Tamás Lajos: Az Erdélyi Tudományos Intézet. In: Erdély magyar egyeteme. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941. 409–416.
- T. Szabó 2017 = T. Szabó Csaba: Erdélyi régészet. Írások régészetről és kulturális örökségvédelemről 2009–2017. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017.
- Trogmayer 1999 = Trogmayer Ottó: 120 éve született Móra Ferenc. „Mögötte a fene.” *Magyar Múzeumok*, 1999/1. 18.
- Ujváry 2010 = Ujváry Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció Kiadó, Budapest, 2010.
- Ujváry 2011 = Ujváry Gábor (szerk.): Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció, Budapest, 2011.
- Ujváry 2013 = Ujváry Gábor: Gróf Klebelsberg Kuno – „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”. Kairosz, Budapest, 2013.
- Ujváry 2018 = Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és a Trianon utáni magyar felsőoktatás-politika. In: Trianon és a magyar felsőoktatás I. *Veritas könyvek* 15. Szerk.: Ujváry Gábor. *Veritas–Magyar Napló* Budapest, 2018. 237–262.
- Vékony 1989 = Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Viga 1999 = Viga Gyula: Néhány mondat Trogmayer Ottó Móra-cikke kapcsán. *Magyar Múzeumok*, 1999/2. 60.
- Vincze 2009 = Vincze Zoltán: Az Érem- és Régiséggtár. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei. (Szerk.: Sipos Gábor.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009. 69–136.
- Vincze 2016 = Vincze Zoltán: Roska Márton pokoljárása. Művelődés, (2016), 69. évf. 3. sz. 24–27.
- Visy 2012 = Visy Zsolt: „Dacia ... Diurno bello decibali viris fuerat exhausta”. Alföldi András és a dáciai kontinuitás. *Antik Tanulmányok* 56., 2012. 233–255.
- VKM Rangora, 1941 = A Magyar Királyi Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatósága alá tartozó „Tudományos tisztviselő”, „tudományos és műszaki segédszemélyzet” elnevezésű statusok tisztviselőinek rangsora. (Lezárva 1941. november 1-én). Közzéteszi: Schiller Rezső magyar királyi kormányfőtanácsos, a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági igazgatója.
- Wedekind 2019 = Michael Wedekind: Die Besetzung der Vergangenheit: Archäologie, Frühgeschichte und NS-Herrschaftslegitimation im Alpen-Adria-Raum (1939–1945). Studienverlag, Innsbruck, 2019.

Rövidítések feloldása:

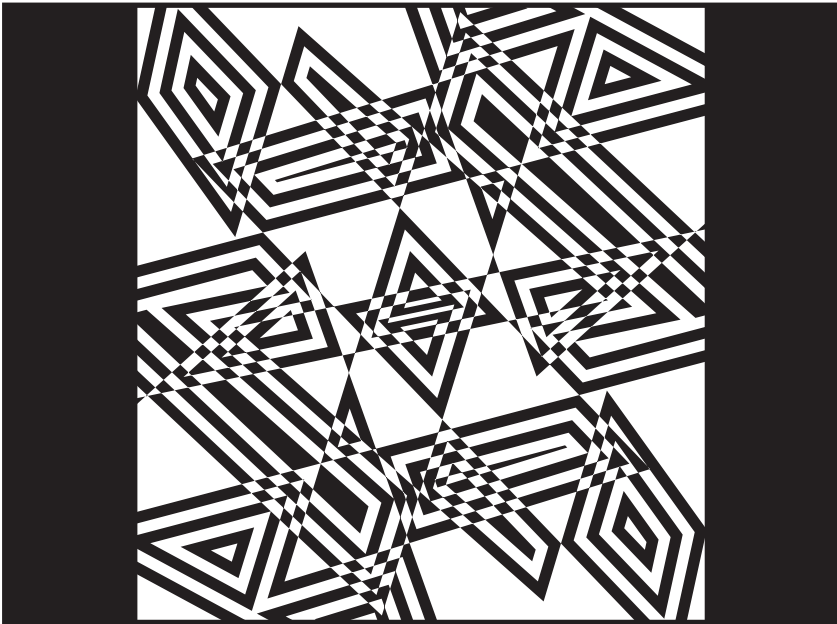
- BNYTK: Bölcsészlet-, Nyelv- és Történettudományi Kar
 ENM: Erdélyi Nemzeti Múzeum
 EME: Erdélyi Múzeum Egyesület
 EMELvt: Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltára
 ETI: Erdélyi Tudományos Intézet
 FJTE: Ferenc József Tudományegyetem
 KmROL: Kolozs megyei Állami Levéltár
 MNM: Magyar Nemzeti Múzeum
 MNLOL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 MTA Kt.: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár
 OSZK Kt.: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
 SZTE Lvt: Szegedi Tudományegyetem Levéltára
 VKM: Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium

JEGYZETEK

- 1 Raffay 1990, 6.
- 2 *A csonka ország, csonka haza, megcsonkított Magyarország* korabeli – és ma is tovább élő – kifejezések a trianoni Magyarországra (L. pl.: Szabó T. 1940–41, 183.; Bisztray 1941, 370.; Roska 1941b, 138.)
- 3 Klebelsberg jórészt Hóman Bálint történész, később vallás- és közoktatásügyi miniszter és Kornis Gyula, a 20-as évek második felének államtitkára írásaiból merített. Ujváry 2010, 15–16.
- 4 Ujváry 2018, 237–262.
- 5 Ujváry 2013.
- 6 Klebelsberg 1927, 604–608.
- 7 Palló 2007, 1619–1629.
- 8 Palló 2002, 1462–1473.
- 9 Glatz 1988, 104–120; Szeverényi 2014, 11.
- 10 Szekfű 1920; Szekfű 1934; Erről ld.: Erős 2009, 7–27.
- 11 Ujváry 2010, 385–386.
- 12 Szekfű 1939. A korszak irányzatairól és az eszmékről ld. Gyurgyák 2007, 217–453.
- 13 Hóman 1942. Tevékenységéről ld.: Ujváry 2011.
- 14 Ablonczy 2005.
- 15 Pl. Erdélyi Tudományos Intézet, amit 1940 őszén a human tudományok, elsősorban az erdélyi történelem, régészet és népélet tanulmányozására hoztak létre Kolozsváron (Tamás 1941, 409–416).
- 16 Raffay 1990, 17–18.; Ablonczy 2011, 25.
- 17 Nagy 1941, 333–368.; Szögi–Varga 2011, 14.; Gaal 2012, 47–54.
- 18 L. Balogh 2001, 61.
- 19 Roska 1941a, 4.
- 20 Kossinna 1911; Kossinna 1936, 315.
- 21 Szeverényi 2014, 8–9, további szakirodalommal.
- 22 Brather 2001a, 21–22.; Brather 2001b, 484–487.; Langó 2006, 101–102.; Jansen 2010, 83–88.; Szeverényi 2014, 9–10.; Junker 2016, 377–410.; Laurent 2012; Wedekind, 2019.
- 23 Martens 1989, 57–64. A vita korábban a német és lengyel régészek között az I. világháborút követően a német–lengyel határvonal kérdéséről, illetve Felső-Szilézia és Nyugat-Poroszország (az úgynevezett „lengyel folyosó”) hovatartozásáról robbant ki. Mindkét oldal ugyanazokat a – Kossinna által kidolgozott – módszereket használta, hogy a germán, illetve szláv népek időbeli elsőbbségét bizonyítsa az adott területen, és így legitimálja a területi igényeket, illetve befolyásolja a versailles-i béketárgyalások kimenetelét (Szeverényi 2014, 9).
- 24 Balassa–László 2001, 65.; Ennek lehetséges okairól és a népi mozgalom jelentőségéről ld.: Németh 1977, 627–628.
- 25 A tárgytipológia módszere azonban mindvégig markánsan jelen maradt. Pl. a kolozsvári régészeti iskola 1940–44 közötti vezetője, Roska Márton kora középkori munkáira kezdetben Kossinna elmélete hatott (Gáll 2011–2012, 36), és csak az 1940–44 közötti időszakban alkalmazta a tárgyközpontú elemzési módszert. Utóbbi korszakában többek között Fettich Nándor dolgozatai is hatottak rá (Gáll 2011–2012, 45).
- 26 Vékony 1989; Boia 2003, 115.; Langó 2006, 100.; Mitu 2013, 177–178.; Szeverényi 2014, 12.; Bakk 2018, 47–53.
- 27 Vékony 1989; Boia 2003, 115.; Langó 2006, 100.; Gáll 2011–2012, 31–35.
- 28 Roska 1944, 44–47. Erről ld. még: Roska Márton jelentését: MTA Kt. Ms. 4547/291. és az Erdélyi Tudományos Intézet Régészeti Szakosztályának céljait (ETI jelentés 1943, 3.).
- 29 Roska 1936b, 163.; és ld. pl. László Gyula Kolozsvár–Zápolya utcai temető feltárásának folytatását és a honfoglaló magyar *viézi* sír megtalálásának fogadtatását, különösen a korabeli médiában (Balassa–László 2001, 57–59; Ablonczy 2011, 172–173), illetve az Erdélyi Tudományos Intézet Régészeti Szakosztálya céljait (ETI jelentés 1943, 2.).
- 30 Pl. Roska 1936a, 151. Ez a szemléletmód a budapesti iskolában is kimutatható. Alföldi András dáciai kontinuitásra vonatkozó munkásságának irodalomjegyzékét Visy Zsolt közölte (Visy 2012, 234, 2. jegyzet). Erről ld.: Gáll 2011–2012, 31–45.
- 31 Ld. László Gyula előadását a szárszói konferencián (Balassa–László 2001, 66–69; Fodor 2001, 162–163, 187–195; Püski 2002, 168; Langó 2006, 102) és az 1944-ben kiadott *A honfoglaló magyar nép élete* c. könyvét.
- 32 Trogmayer 1999, 18; Viga 1999, 60. Ebből alakult ki az 1950-es évek után a budapesti egyetemen az ún. László-iskola, amelynek szellemisége, módszerei a László-tanítványokon keresztül hagyományozódott tovább (Mesterházy 1993, 270–311; Fodor 2001, 270.).
- 33 Roska szöhasználata (SZTE Lvt. a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 11. doboz, 64/941.).
- 34 A főigazgatót, Kelemen Lajost 1940. október 19-én nevezték ki, neve ekkortól szerepel a VKM tudományos tisztviselőinek rangsorában (VKM Rangsora, 1941). Ugyanakkor az ENM az EME választmányától éves dotációt is kapott. Az EME viszont működéséhez a VKM-től is kapott segítyeket (Pl. 1944-ben 1000 pengőt: MNLOL K636. 57962.). Az EME és az egyetem közötti szerződést, illetve az Oktatási Minisztériummal kötött megállapodást a táruk anyagi támogatására vonatkozóan már 1872-ben megkötötték (Egyed 2009, 9.). A második bécsi döntés után a KOFF jelentése szerint Erdély egy részének visszatérésével hazakerült gyűjtemények „teljes elhanyagoltságukból csakis jelentős állami segítséggel volnának rövidebb idő alatt felemelhetők” (KOFF 1941, 1.).

- 35 ETI jelentés 1943, 2.
- 36 Zichy István, az Országos Magyar Történeti Múzeum főigazgatója egy 1941. június 24-én kelt levélben úgy rendelkezett, hogy az Erdélyben előkerült népvándorlás kori leletek feltárását az ETI Régészeti Szakosztálya az Erdélyi Nemzeti Múzeummal együttműködve önállóan lássa el, a feltárt leletek pedig az MNM Orsz. Magyar Történeti Múzeum tulajdonát képezik addig, amíg az erdélyi múzeumok átadási területeinek kijelölése és az erdélyi múzeumok egymáshoz való viszonyának megállapítása nem történik meg. A levél László Gyula családi hagyatékában található.
- 37 Tamás 1941, 411–412.
- 38 Az EME történetéről ld.: Szabó T. 1942. A juttatások azonban gyakran akadoztak. Erről Roska 1940-ben az egyetem kari tanácsának írt levelének részlete is tanúskodik: „*Egvelőre nem kérhettem a teljes létszámú tudományos személyzetet, mert várnom kell, amíg az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetőségével megállapodásra jutok, hogy hány gyakorlatot tudna fizetni mostani rossz anyagi viszonyai közt is. Nekem gondolnom kell a vidéki gyűjteményekre is, s ezek feladataival is számolnom kell, s mint a múltban, most is minden tekintetben rendelkezésükre kell majd állnom. És gondolnom kell arra, hogy fokozatosan azok részére is neveljek embert.*” (SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 7. doboz, ad 81/1940.).
- 39 Roska ezt több alkalommal levélben is megköszönte Hómánnak: „*Három éven belül már másodszor voltál kegyes nekem a múltakért elégtételt szolgáltatni. A mostani talán a legsúlyosabb természet, mert régi posztomra állít vissza, ahol a köznek a legtöbbet tudok használni, mert otthon vagyok, ismerem a megoldásra váró feladatokat s tudom, miképpen és hol kell azokat megfogni...*” Roska Márton levele Hómán Bálintnak (részlet), Debrecen, 1940. október 20. OSZK Kt. Fond 15/1323. 2. „...ezúton is hálás köszönetet mondok, hogy annak idején révbe vezetted Debrecenbe s aztán hazahoztál, hogy ami erőm még van, itthon áldozzam fel...” Roska Márton levele Hómán Bálintnak (részlet), 1942. július 5. OSZK Kt. Fond 15/1323. 3.
- 40 Banner 1990, 158.
- 41 Vincze 2009, 99.
- 42 Roska 1942, 464.
- 43 Roska 1941b, 136–138.
- 44 Roska 1941b, 136.
- 45 Roska 1941b, 137.
- 46 Roska 1941b, 138.
- 47 Kora középkori munkássága is jelentős: Gáll 2011–2012, 27–56.
- 48 SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 7. doboz, 246/1940–41. dosszié, 81/1940.
- 49 Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek, a kolozsvári FJTE BNYTK ülések, 1941–1942/11941. november 27., III. rendes ülés/2.
- 50 Az okokról ld.: Sas 2005, 102.; és Roska Ferenczire vonatkozó iratait: MTA Kt. Ms. 4547/49.; MTA Kt. Ms. 4547/46.
- 51 Roska 1944, 44., MMACS 2002, 269.
- 52 Mozsolics Amália 1941. május 12-én került állományba (VKM RangSORA, 1941.).
- 53 SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 7. doboz, 246/1940–41. dosszié, 81/1940.
- 54 Gaal 2012, 98.
- 55 Sárándi 2015, 469.
- 56 Részlet László Gyula: *Pro memoria* c. dokumentumból. A dokumentumot közli: Sárándi 2015, 469.
- 57 Balassa–László 2001, 47; Benkő 2012, 70.
- 58 Sárándi 2015, 469.
- 59 Roska Márton és Visky Károly jellemzése. SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 9. doboz, 218/1940–41.132. sz.
- 60 SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 9. doboz, 218/1940–41.132. sz.
- 61 Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek, a kolozsvári FJTE BNYTK ülések, 1940–41. 1941. március 27. V. rendes ülés, 343. sz.
- 62 László Gyula részletes életrajzát ld.: Balassa–László 2001; Rövidebben: M. Lezsák Gabriella: arpad.btk.mta.hu/eletrajzok/105-laszlo-gyula.html
- 63 Turul Szövetség; a Horthy-kori Magyarország legjelentősebb egyetemi ifjúsági szervezete 1919 és 1945 között. Hazafias, keresztény, nemzeti radikális, honvédelmi szellemiség és revíziós törekvések jellemezték (Kerepeszki 2012.).
- 64 Bartha Miklós Társaság: 1925–30 között működő politikamentes szervezet. Az 1920-as évek konzolidálódott politikai, gazdasági, társadalmi viszonyai között kívánta egybegyűjteni az egyetemi elit fiataljait. Célja: „a fiatal nemzedék hazaszervezetének, hazafias gondolkodásának ébrentartása”. Tagsági feltétel: „tudományos vagy irodalmi értékű munkák megalkotása” (Sebestyén 1981.).
- 65 Balassa–László 2001, 66.
- 66 Balassa–László 2001, 66. A Márciusi Frontról és a magyar népi írók mozgalmáról ld. pl.: Borbándi 1983; Gyurgyák 2007.
- 67 Sas 2005, 107. A némileg más megszövegezésű iratanyagot közli még: Sárándi 2015, 461–486, 467.
- 68 Sárándi 2015, 469.
- 69 Részlet Fettich Nándor 1941. november 28-án László Gyulához írt leveléből. A levél László Gyula családi hagyatékában található.
- 70 Hómán Bálintról van szó.
- 71 Tasnádi Kubacska András (Budapest, 1902–Budapest, 1977) geológus, paleontológus, a paleopatológia magyarországi megteremtője, 1941-től az Országos Természettudományi Múzeum I. oszt. öre, 1945-től főigazgatója (MMACS 2002, 877–878.).
- 72 ETI jelentés 1943, 2.
- 73 ETI jelentés 1943, 2.
- 74 ETI jelentés 1943, 3. és ETI jelentés 1944, 2.

- 75 Gáll 2011–12, 31. Roska ugyanakkor a néprajz, a nyelvészet és az antropológia fontosságát is hangsúlyozta: Roska 1944, 37; és Roska Márton: Jelentés (MTA Kt. Ms. 4547/291.). Korábban: Roska 1936b, 163. Erről ld.: Gáll 2011–2012, 46.
- 76 Pósta Béla László Gyulára gyakorolt hatásáról ld.: Trogmayer 1999, 18; Viga 1999, 60.
- 77 Vincze 2016, 26–27.
- 78 Gaal 2012, 67.
- 79 Rendeletben rögzítették a régészeti feltárások meggyorsítását, hogy a dákoromán elmélet régészeti leletekkel is alátámasztható legyen. A feltárásokat a kormányzat nagy összegekkel támogatta. A rendeletet ld.: Gagyí–Boér 2005, 509–571.
- 80 Az elmélet szerint a románság a szikla, ami a folyamatos népvándorlás kori etnikai hullámok ellenére helyben maradt. Erről bővebben: Gáll 2013, 565.
- 81 Gáll 2013, 567.
- 82 T. Szabó 2017, 17.
- 83 Ld. erre vonatkozóan László Gyula családi hagyatékában található leveleket.
- 84 Kovács–Révész–Vida 2013, 27.
- 85 Az egyesületről ld. bővebben: www.postabela.ro

Az észak-erdélyi köztársaság mítosza¹

Erdély hosszú évszázadok óta vegyes lakosságú terület volt. A román lakosság már a 18. század során abszolút többségbe került Erdélyben. Bár ekkor még csak demográfiai értelemben beszélhetünk arról, hogy a magyarság kisebbségi helyzetbe kényszerült volna. Az 1920-as békediktátum következtében már jogilag is kisebbségnek számított az Erdélyben maradt magyarság.² A békerendszer nem teremtette meg az európai politikában a megbékélés lehetőségét. Az Adolf Hitler vezetésével kialakuló Harmadik Birodalom képes volt meghatározó tényezővé válni az 1930-as években újjászerveződő Európában.³

A nyugati nagyhatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a német–olasz döntőbírószág hozzon döntést a magyar területi kérdésekben. A sikertelen magyar–román tárgyalásokat követően Észak-Erdély és Székelyföld visszakerült az anyaországhoz. Az 1940. augusztus 30-án életbe lépő második bécsi döntés értelmében 43.000 km² terület került vissza Magyarországhoz.⁴ Románia emellett elvesztette egyik legfontosabb szövetségését, Franciaországot, amely a nyugat-európai harcokban az összeomlás szélére került. A Szovjetunió megszállta Észak-Bukovinát és Besszarábiát 1940. június 28-án. Bulgária pedig megszerezte Dél-Dobrudzsát. Ezeknek a területi veszteségeknek köszönhetően Románia belekényszerült a háborúba Németország oldalán.⁵

Románia számára az 1943-as sztálingrádi vereség egyértelművé tette a háború sorsát. Tovább fokozta a helyzetet, hogy 1943 nyarán már bombatámadásokat is végrehajtottak az ország területén. Ezek az események arra sarkallták a román politikát, hogy mindenáron különbékét kössön a szövetséges nyugati nagyhatalmakkal. Romániában a Szovjetunió megítélése különösen rossz volt, míg Nyugat-Európa felé egy végtelen bizalom volt jellemző olyannyira, hogy még Bukovina és Besszarábia megtartásában is bíztak egyes román politikuskok. Az 1944 márciusában megkezdődött román béketalpkatározásokban nagy szerepe volt annak, hogy mi lesz a sorsa Erdélynek a háború után. Vjacseszlav Mihajlovics Molotov a kairói tárgyalások alatt nem hitt abban, hogy Ion Antonescu tábornok elkötelezett Románia háborúból való kiugrásában. Antonescu végül meghátrált és a háború folytatása mellett döntött, félve egy esetleges német megszállástól. A Szovjetunió ugyanakkor nem mondott le Romániáról. Novikov szovjet nagykövet 1944. április 12-én Kairóban nyújtotta át az előzetes fegyverszüneti feltételeket a román követnek. Az ekkor kidolgozott feltételek alapján hajtotta végre Mihály király 1944. augusztus 23-án a román fordulatot.⁶

Ion Antonescu letartóztatásával biztosítva volt a sikeres politikai fordulat. A döntése hátterében ott volt a közelgő Vörös Hadsereg veszélye, amely harctérré alakította volna át az országot. Fontos kiemelni azt a körülményt is, hogy az udvar és a kormány nem tartotta a kapcsolatot, ami miatt az uralkodót minden döntésből kihagyták. Mihály király rádiónyilatkozatban jelentette be, hogy elfogadja a szövetségesek feltételeit. A puccsot a hagyományos román elit hajtotta végre. A kommunista erők ekkor még jelentéktelennek nevezhetőek, különösen, hogy a nagy részük emigrációban vagy éppen börtönben tartózkodott. A baloldali politikuskok helyzete viszont fokozatosan erősödött. Erre a legjobb példa Lucretiu Patrascanu igazságügyi miniszteri kinevezése, ami a szovjetekhez való közeledést mutatta már a román politikában. Az uralkodó Iuliu Maniut kérte fel kormányalakításra, de ő a kialakult helyzetben nem vállalta a vezető szerepet. A választás ezért Constantin Sănătescu tábornokra eset.⁷ A sikeres puccs és a diplomáciai közleledés eredményeképpen 1944. szeptember 12-én aláírták a fegyverszüneti egyezményt

a románok, amelynek értelmében 300 milliós jóvátételt kellett fizetniük és a szovjet megszállás költségének finanszírozása is rájuk hárult. A szerződés szövege emellett tartalmazott egy olyan részt is, amely kimondta, hogy adassék vissza Erdély vagy annak nagyobbik része Románia számára.⁸

1944 októberében kommunista vezetéssel létrejött az FND (Nemzeti Demokratikus Front – Frontul Național Democrat), amely földosztást, Észak-Erdély visszaszerzését és a munkások támogatását ígérte programjában. 1944 augusztusától novemberig a Sănătescu-kormány volt hatalmon. 1944 decemberében Nicolae Rădescu tábornok vezetésével jött létre a kormány, aki márciusig maradt hivatalban. Ekkor még nem állt a teljes ország román ellenőrzés alatt. Moldovában és Észak-Erdélyben szovjet katonai közigazgatás volt. A Moszkvába látogató Ana Pauker és Gheorghe Gheorghiu-Dej 1945 januárjában azt az utasítást kapták, hogy vonják az FND fennhatósága alá a kormányt. Az utasításoknak eleget téve a kormánnyal szembeni támadássorozat kezdődött. A miniszterelnök nem tudta kezelni a kialakult helyzetet és az 1945. február 24-én tartott tömegtüntetésnek már halálos áldozatai is voltak. Andrej Visinszkij követelte a román miniszterelnök azonnali leváltását. Rădescu a kialakult helyzetben jobbnak látta, ha lemond. Visinszkij kérte az uralkodótól, hogy Petru Grozát nevezze ki miniszterelnöknek. Amikor a román király erre nem volt hajlandó, akkor 1945. március 5-én, az újabb megbeszélésen már azzal fenyegették meg, hogy Románia nemcsak Észak-Erdélyt, hanem a függetlenségét is el fogja veszíteni.⁹

A román királynak Petru Grozát kellett miniszterelnöknek kineveznie. A kormányban a belügy és az igazságügy is kommunista kézbe került, de emellett minden párt részt vett a kormányzatban. Az angolszász nagyhatalmak elfogadhatatlannak tartották a történeteket. Az új kormányt nem tekintették legitimnek, ezért egészen 1946-ig nem is ismerték el. Érdeemi fellépés viszont nem történik. A százalékos egyezmény értelmében az angolok nem tudtak és talán nem is akartak beavatkozni. Az Egyesült Államok számára pedig geopolitikai értelemben perifériának számított Románia.¹⁰

Észak-Erdély közigazgatási helyzete sokáig kedvezőnek mutatkozott. Az előrenyomuló szovjet csapatok 1944. október 11-én megszállták Kolozsvárt és nem engedték be a Román Királyi Hadsereget. Egész Észak-Erdély területéről kitiltották – az éppen berendezkedni kezdő – román állami intézményeket.¹¹ Az észak-erdélyi magyarság megnyugvással fogadta azt a tényt, hogy a szovjet katonai parancsnokság kiutasította a román közigazgatást az országrészről. A román lakosságot természetesen felzaklatta a döntés. Elméletben működött csak a szovjet katonai közigazgatás a térségben, gyakorlatban az adminisztrációt az Országos Demokrata Arcvonal és a Magyar Népi Szövetség helyi képviselői alkották. Az öngazgatás szempontjából jelentős lépésnek bizonyult 1945 februárjában a Kolozsváron tartott tanácskozás. Ennek köszönhetően Észak-Erdélyi Központi Végrehajtó Bizottság néven egy tartományi kormány alakult. A háború miatt általánosságban rossz volt a helyzet, de ha az autonómia szemszögéből vizsgáljuk a kérdést, akkor egy rég nem látott békés időszak volt tapasztalható. A nemzeti szimbólumok és zászlók használata általános volt. A nyelvkérdés ügyében pedig a románt és a magyart is egyformán hivatalos nyelvként lehetett használni Kolozsváron és Marosvásárhelyen.¹²

Petru Groza kinevezése jelentős következménnyel is járt. Sztálin 1945. március 8-i válasz-táviratában hozzájárult ahhoz, hogy Észak-Erdélybe a román adminisztrációt újra bevezessék. 1945 januárjában a királlyal folytatott megbeszélésen Gheorghe Gheorghiu-Dej arról adott tájékoztatást, hogy ha baloldali kormány lesz kinevezve, akkor Észak-Erdélybe újra román közigazgatás kerül bevezetésre. A kolozsvári autonomista politikusok hamar rájöttek, hogy a Petru Groza által vezetett új baloldali kormány lényegében az

elődei által folytatott politikát viszi tovább Erdély kapcsán. Az „Erdély az erdélyieké”-elv épp ezért nem tudott érvényesülni. Észak-Erdély közigazgatási ügyének rendezésével kialakult az a nézőpont a román politikában, hogy ezzel a határkérdés is lezárult.¹³

A Kolozsváron 1945. március 13-án tartott ünnepségen részt vett az uralkodó, Petru Groza miniszterelnök a kormány tagjaival, Andrej Visinszkij szovjet külügyi népbiztos-helyettes, illetve a román politikai, egyházi és kulturális elit tagjai. Petru Groza beszédét románul és magyarul is elmondta a tömeg előtt, ahol igen jelentős volt a magyarok számaránya. A román miniszterelnök beszédében többször is a békés együttélést hangsúlyozta. A nemzeti és vallási egyenlőség biztosítása szintén egy kulcs momentum volt a beszédében. A Groza-kormány 1945. március 6-ai beiktatása után három nap múlva Sztálin hozzájárult a román közigazgatás újbóli bevezetéséhez Észak-Erdélyben. Ezáltal 1945. március 9-én a trianoni magyar–román határ lépett életbe.¹⁴

Petru Groza 1945. március 12-i kolozsvári beszédében arra utalt, hogy Románia gondját fogja viselni a magyar nemzetiségű lakosságnak, azonban változatlanul 50-60 ezer magyar sýnlódött internálótáborokban és az üldöztetés sem szünetelt. A visszaperlési jogszabály biztosította az 1940. augusztus 30. és 1944. augusztus 23. közötti adás-vételek eltörlését. A CASBI (Casa de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice – korabeli fordításban: Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár) felállítása érintette leginkább hátrányosan a magyarságot. 200 magyar vállalat és 14 ezer magán-személy vagyonát kobozta el. Működésének célját jól mutatja, hogy a kisajátított földek 95%-a erdélyi volt.¹⁵

Össességében elmondható, hogy az észak-erdélyi autonomista törekvések egy sajátos periódusát képezik a romániai magyarság 20. századi történetének. Fontos kiemelni, hogy Erdély önálló szerepének komoly történelmi előzményei vannak. Sajnálatos módon az autonomista elveket valló politikusok elképzelései nem voltak megvalósíthatók az ekkor átalakulóban lévő Romániában. A Groza által diktált politika csak látszólagosan állt ki a magyar érdekek mellett, valójában a korábbi romániai nemzetiségi politika folytatásának lehet tekinteni. Ennek összefüggésében fontos látni, hogy a Szovjetunió nem támogatta a magyar érdekeket, így az 1947-es párizsi békekötés alakalmával nem volt remény a trianoni határok megmásítására. Az erdélyi magyarság helyzete 76 év elteltével is drámainak mondható a mostanra már az Európai Unió részét képező Romániában. Az észak-erdélyi köztársaság egy mítosz maradt számukra, ami tovább erősíti az összetartozás-tudatot minden magyar emberben.

BIBLIOGRÁFIA

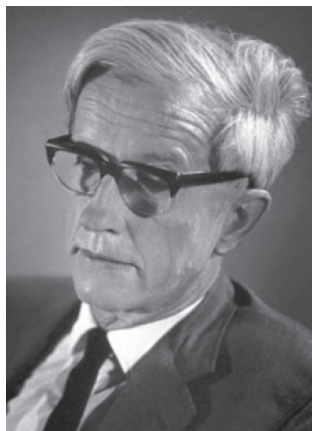
- Fülöp Mihály (2017): Kilépni nehéz. Kiugrások, kapitulációk, 1943–1944. *Rubicon*, 5. sz. 58–61.
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.) (1998): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Giurescu, Dinu (coord.) (2008): *Istoria Românilor. IX România în anii 1940–1947*. Bucharest, Editura Enciclopedică.
- Jelavich, Barbara (2000): *A Balkán története I–II*. Budapest, Osiris.
- Katona Szabó István (1990): *A nagy remények kora*. Budapest, Magvető.
- L. Balogh Béni (2015): Impériumváltások Erdélyben és az 1944–1945-ös fordulat. *Korunk*, 5. sz. 72–79.
- Lönhárt Tamás (2018): Az Erdély-kérdésről a második világháború alatti béke-előkészítés és a párizsi békekonferencia tükrében (1942–1947). In: Fülöp Mihály (szerk.) *Az elfelejtett béke: tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest, Dialóg Campus. 213–235.
- Makkai Béla (2019): Trianon – „hol nemzet sülyed el...” *Polgári Szemle*, 1–3. sz.

- Murádin János Kristóf (2016): Együttélés vagy asszimiláció? Az Erdélyi Párt viszonya az etnikai kisebbségekkel Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Közép-Európai Közlemények*, (9. évf.) 4. sz.
- Neagoie, Stelian (1996): *Istoria politică a României între 1944–1947. Crestomașia tranziției dintre două dictaturi*. Bucharest, Editura Noua Alternativă.
- Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.) (2004): *Autonómisták és centralisták: Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kolozsvár – Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-print.
- Romsics Ignác (2018): *Erdély elvesztése, 1918–1945*. Budapest, Helikon.
- Szűcs László (szerk.) (1997): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei: 1944. december 23.–1945. november 15*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Vida István (1986): Az 1944. októberi Sztálin–Churchill találkozó és Magyarország. *Történelmi Szemle*, 2. sz.

JEGYZETEK

1	A tanulmány a 76 évvel ezelőtti észak-erdélyi köztársaságnak állít emléket.	6	Romániában a király és Ion Antonescu között hatalmas ellentétek alakultak ki a háború alatt.
2	Murádin 2016. 66.		Fülöp 2017. 60–61.
3	Adolf Hitler minden külpolitikai törekvését sikeresen keresztül tudta vinni. A versailles-i békerendszer már a győztesek sem ítélték meg pozitívan. A Saar-vidék visszaszerzése után több merészebb lépést is tett Németország.	7	Jelavich 2000. 224–225.
		8	Szűcs 1997. 60–61.; Neagoie 1996. 13–17.
		9	Jelavich 2000. 255.
4	Makkai 2019. 356–360.	10	A százalékos egyezményről bővebben: Vida 1986. 149–164.
		11	Lönhárt 2018. 227.
5	Románia amennyiben nem vett volna részt a második világháborúban, akkor végleg lemondhatott volna az elvesztett területekről. Lásd Bővebben: Romsics 2018.	12	L. Balogh 2015. 72–77.
		13	Nagy– Vincze 2004. 65–71.
		14	Katona Szabó 1990. 130–140.; Giurescu 2008. 553.
		15	Fülöp–Vincze 1998. 13–14.

Negyven éve hunyt el Max Delbrück

Max Delbrück, aki kulcsszerepet játszott annak meghatározásában, hogy mennyire fontos a sejt genetikai információit tartalmazó DNS-molekula, segítette kiterjeszteni a fizika huszadik századi fogalmát a biológiára. Alapvető felfedezések nem kapcsolódnak a nevéhez, de döntő hatást fejtett ki, ahogy William Hayes mondja, „amikor úttörője lett az alapvető biológiai folyamatokhoz való újfajta megközelítésnek”. A legegyszerűbb szervezet, a bakteriofág segítségével megvalósuló genetikai átvitel kifejlesztésével megalapította a bakteriális genetikát, és utat nyitott a dezoxiribonukleinsav szerkezetének feltárásához. Erwin Schrödingeren kívül, akinek *Mi az élet?* című műve vezette el Francis Cricket és James Watsont a molekuláris biológiához, Delbrück volt a „tudomány kényes esztétája – írja Horace Freeland Judson –,... aki a hírnököt játszotta ebben a drámában”.

Max Delbrück 1906. szeptember 4-én született Berlin elővárosában, Hans és Lina Delbrück legfiatalabb gyermekeként. Apja a Berlieni Egyetem történelemtanára volt, liberális intellektuel, egy politikai lap kiadója. Lina Delbrück orvosdinasztiából származott, nagypapja maga a világhírű kémikus, Justus von Liebig. Max rendkívül intellektuális környezetben nőtt fel, amely becsüdványóvá és érzékenyé formálta. Szüleihez ellentmondásos érzelmek fűzték. Keményen dolgozó apja hatvanéves volt, amikor a legkisebb fia született. Delbrück életrajzírója, Ernst Fischer szerint Max kamaszként egyszerre érzett iránta „tudat alatti gyűlöletet és féltékenységet, amelybe csodálat és tisztelet vegyült”. Később Delbrück a szüntelen munkára való hajlamát anyja iránti szeretetének tulajdonította, ez volt a stratégiája, mondta, „amellyel túlragyoghatja az apját”.

Kitűnő eredménnyel végzett a gimnáziumban, majd először, 1924-től csillagászatot tanult a Tübingeni Egyetemen. Amikor 1926-ban átment a Göttingeni Egyetemre, érdeklődése a kvantumelmélet felé fordult, amely akkor öltött végleges formát. Pótolta korábban elmaradt fizika tanulmányait, és 1930-ban Max Born segítségével megszerezte a doktorátusát. A következő évben Koppenhágában Niels Bohr intézetében kezdett dolgozni George Gamow-val együtt. 1932-ben Lise Meitnernek, a híres német fizikusnak lett az asszisztense. Cikkeket írt a fényszóródásról és a termodinamikáról, amelyet a statisztikai mechanika és a kvantumelmélet felől közelített meg, de mindez csupán előjátéka volt a biológiában végzett munkájának, amelybe már 1932-ben belezdett.

A kvantumelmélet véget vetett a szorosan vett oksági elvnek a fizikában. Ennek a ténynek egyes filozófiai vetületeit Max Delbrück rendkívül vonzónak találta. 1932. augusztus 15-én tartott *Fény és élet* című előadásában Niels Bohr kifejtette a kvantummechanika dilemmáját, eszerint a fényt nem lehet végtelen pontossággal mérni, így a statisztikai elemzéshez kell folyamodni. Az emberi érzékelésnek megvannak a maga korlátai a természet leírásában, Bohr azon tündődött, vajon az életfolyamatokat ugyanilyen bizonytalanságok uralják-e. Előadása rendkívüli hatással volt

Delbrückre. Megszerezte, mélyrehatóan elemezte az előadás anyagát, és hamarosan olyan jelenségeket kezdett vizsgálni, mint a fotoszintézis, a népességgenetika, és a természetes kiválasztódás.

Elégge meglepődött, amikor felfedezte, hogy lehetségesnek látszik egy olyan atommodell létrehozni, amely nagyrészt indokolja a genetikai mutációk eredményeit. Akármiből is van a genetikai anyag, a kémia meg tudja magyarázni alapvető tartósságát éppen úgy, mint a mutációban való változékonyságát. Bohr eszméi gyümölcsözőek voltak, de nem bizonyultak elég pontosnak. Hihetőnek tűnt, hogy az életfolyamatokat teljes mértékben meg lehet érteni. A gének molekulákként viselkedtek, és logikusan fel lehetett tételezni róluk, hogy csakugyan molekulák.

A nációk hatalomra jutása után Delbrück belátta, hogy lehetetlen folytatni a munkáját Németországban. 1937-ben emigrált az Egyesült Államokba, ahol hátralévő éveit töltötte. 1937-től 1939-ig a California Institute Technologyn tanított. Ezután átment a Vanderbilt Egyetemre, ahol fizikaprofesszorként élte át a második világháborút. Közben azonban folytatta kutatásait, az élet egyszerű és valódi formái felé fordulva a bakteriofágok nevezett vírusokat kezdte tanulmányozni. A munka eredményének közvetlen hatása lett a molekuláris biológiára.

A bakteriofágok olyan vírusok, amelyek megszállják a baktériumokat, és a gázdasejt anyagát használják fel a maguk megsokszorozására. A „fágokat” a huszadik század elején fedezték fel, és kezdetben csak érdekességnek tartották. A sötétmezős mikroszkópia kifejlesztése után látni lehetett, hogy ezek a lények egy DNS néven ismert nukleinsavból és az ezeket burkoló fehérjékből állnak. Delbrück anélkül, hogy rájött volna a DNS jelentőségére, felismerte, hogy a baktériumfágokat – amelyek az élő és élettelen határán állnak – fel lehet használni a genetikai információ reprodukálására és átvitelének tanulmányozására. „Úgy tűnt – mondta később –, meghaladja legmerészebb álmaimat, hogy egyszerű kísérleteket végezhetek olyasmin, ami az atom szerepét tölti be a biológiában.”

Delbrück legfontosabb teljesítménye, hogy kitalálta a kísérleti és statisztikai technikákat, amelyek segítségével nagyon pontosan lehetett tanulmányozni az életnek ezeket az alapvető formáit. Az továbbra sem derült ki, hogy az ebihal forma fágok miként továbbítják a genetikai információt, de az világossá vált, hogy vagy a DNS segítségével, vagy magán a fehérjehüvelyen át. Továbbá kiderült, hogy az érintetlen fág sohasem hatol bele azokba a baktériumokba, amelyekből az utódai valamilyen formában távoznak. Delbrück 1943-ban megjelent cikksorozata, amelyet Salvador Luriával írt, nagy figyelmet keltett. A két tudós hamarosan megalapította a kutatók „fágcsoport”-ját. Delbrück 1944-es „fágértekezése” rendet teremtett a kutatásban, biztosítva, hogy a bakteriofágoknak csak bizonyos tulajdonságát használják fel.

Delbrück, aki ekkor már híres embernek számított, 1945-ben nyári előadássorozatot tartott a Long Island-i Cold Spring Harborban összegyűlt számos fizikusnak, biokémikusnak és biológusnak. Két év múlva ez az összejövetel rendes éves esemény lett. A Caltechen, ahova Delbrück 1947-ben tért vissza, laboratóriumát a „fágcsoport Vatikánja”-ként emlegették, „itt tettek fogadalmat – mondta Delbrück egyik kollégája – a majdan a »molekuláris biológia informális iskolája« néven ismert irányzat képviselői”. Delbrück a fágcsoportot Niels Bohr koppenhágai intézetének mintájára szervezte meg. Mint Horace Freeland Judson írta *A teremtés nyolcadik napja* című könyvében: „Egyike volt a huszadik században ritka menedéknek, a szellem köztársasága, az elmék közössége, amelyet a megértés irgalmának, a téma ígéretének, a stílus valódi szabadságának finom kötelékei tartottak össze”.

A második világháború végére láthatóvá váltak a fágokkal végzett kutatások eredményei. Oswald Avery kísérletei a Rockefeller Intézetben (ma Rockefeller Egyetem) arra utaltak, hogy sokkal inkább a DNS tartalmazhatja a genetikai információt, mint a fehérje. A fág, amely alig több, mint a DNS fehérjébe csomagolva, kitűnő eszközt jelentett, amivel egy ilyen gondolatot igazolni lehetett. „Megismertették magukat – írta Delbrück – a baktérium elpusztításával, ahogyan egy kisgyerek is tudunkra adja jelenlétét azzal, hogy eltüntett egy darab süteményt.” 1946-ban felfedezték, hogy a fágok képesek a mutációra, 1952-ben Alfred Chare és Martha Hershey elvégezték híres kísérletüket, amelynek során kémiai úton megjelölt fágokat és baktériumokat elegyítettek egy keverőgépben. Kimutatták, hogy a fágok olyan módon működnek, hogy rögzítik magukat a baktérium sejthártyáján, és DNS-üket befecskendezik a gazdasejtbe.

Ezek nagyon sokatmondó eredmények voltak. Aztán 1952-ben világossá vált a genetikai információk átadásának mechanizmusa, amikor James Watson és Francis Crick felfedezték a DNS kettős spiráljának a szerkezetét. Delbrück, amikor levelet kapott Watsontól – aki havi jelentéseket írt neki munkája előrehaladásáról –, rögtön hitelt adott neki. Hamarosan összevetette Watson és Crick felfedezését Ernest Rutherford század eleji, az atom szerkezetére vonatkozó magyarázatával. Ahogy Watsonnak írta, „az az érzésem, hogy amennyiben az önök szerkezete megfelel a valóságnak és amennyiben érvényes az osztódás tekintetében, akkor elszabadul a pokol, és az elméleti biológia belép a legviharosabb szakaszába”.

Pályafutása vége felé Delbrück a gombákhoz hasonló lények érzéki észleletének és reflexeinek problémáival foglalkozott, abban a reményben, hogy komoly haladást ér el a fiziológiában. Ez a munka nem volt olyan termékeny, mint a fágokkal végzett kísérletek. Szerepet játszott továbbá a kölni Genetikai Intézet megalapításában, amelyet rendszeresen látogatott, és 1963-ig gyakran dolgozott is ott. 1969-ben genetikai munkásságáért Alfred Hersheyvel és Salvador Luriával együtt megkapta a Nobel-díjat. 1977-ben vonult vissza a Caltechről.

Amikor Horace Freeland Judson 1972-ben találkozott Delbrückkel, „fürgé, udvarias, közlékeny, kifinomult, öntudatos, minden pöffeszkedést megvető” embernek találta. Megvolt az az idegesítő, ugyanakkor kedves szokása, hogy oda volt a sületlen viccekért. 1941-ben feleségül vette Mary Adeline Bruce-t, két fiuk és két lányuk született. Élete vége felé szívbeteg lett, erősen megromlott a látása, továbbá többszörös csontvelődaganata keletkezett. 1981. március 10-én hunyt el.

Néma szemtanúk Fényképek és röntgenképek a bíróságon a 18–19. század fordulóján

1. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

1897. november 20-án Monaszni György bérkocsist és szeretőjét, Walla Erzsébetet eszméletlen állapotban találták utóbbi lakásán.¹ Miután a mellkasán sérült férfi a kórházban magához tért, azt vallotta, hogy magát akarta fejbe löni, azonban a golyó célt tévesztett, és az alvó nő fejébe fűrődött. Az orvosszakértő megvizsgálta a sebet, és megállapította, hogy a történet igaz lehet, és a sérülés valóban véletlen volt. Monasznit végül mégis szándékos emberölés kísérletéért ítélte el a fővárosi törvényszék, azonban a fellebbezés során a királyi ítélőtábla elfogadta a szakértői érvelést és enyhített a büntetésen. Az ítélet megszületése után viszont váratlan fordulatot hozott az ügy: Walla Erzsébet fejéről röntgenfelvétel készült, amelyen két golyó is látszott. Ezért a királyi kúria megemmisítette az enyhítő ítéletet, hiszen valószínűtlennek tűnt, hogy a férfi kétszer is véletlenül lőtte fejbe társát. A nőt ezt követően többször is megvizsgálták, és végül az orvosszakértő arra a következtetésre jutott, hogy a röntgenképeken látszó két árnyék valójában egyazon lövedék két darabja, így a bíróság megerősítette az enyhítő ítéletet.

A történet, amelynek szakaszairól több napilap és szakcikk is beszámolt, érdekes példája a röntgentechnika igazságszolgáltatásban történő korai alkalmazásának, és rávilágít az új módszerrel kapcsolatban felmerülő jellemző problémákra és attitűdökre is. Monaszni pere és a következőkben bemutatott hazai, illetve külföldi esetek nyomán érdekes kép rajzolódik ki arról, hogyan nyert teret a röntgenkép a bírósági eljárásokban, hogyan alakult az értéke bizonyítékként, milyen befolyással volt az új technika az orvosszakértők igazságügyi szerepére, és hogy a röntgen jogi alkalmazása végső soron hogyan segítette elő a technika diagnosztikai célú alkalmazásának szélesebb körben való elterjedését a mindennapi orvoslásban is.

(Röntgenmánia) Az idézett bírósági eset a röntgen történetének legelső éveire köthető: Wilhelm Conrad Röntgen német fizikus 1895 decemberében publikálta első eredményeit az általa detektált különös sugárzásról. A felfedezés híre hamar bejárta a világot, és már a következő hetekben világszerte röntgenfelvételeket kezdtek készíteni mindazok, akik hozzáfértek az ehhez szükséges felszereléshez. A kísérletezők köre igen széles volt, a röntgensugárzást ugyanis az ekkoriban minden fizikálaborban megtalálható katódsugárcsővek melléktermékeként állították elő, a sugarak által láthatóvá tett csontok képét pedig fényérzékeny fotólemezekre rögzítették, amelyek szintén rendkívül elterjedtek voltak.

1896 januárjától fizikusok, mérnökök, fotográfusok, orvosok és laikusok hada kezdett kísérletezni az új sugarakkal, amelyek azzal kecsegtettek, hogy bárki számára láthatóvá teszik az emberi test belsejét, ahová egészen addig csak egy nagyon szűk kör, a sebész vagy a boncoló orvos nyerhetett betekintést. A röntgen első két évtizedét a nagyközönség részéről rajongással vegyes félelem jellemezte: a laikusok számára úgy tűnt, hogy mostantól minden lehetséges, hiszen az orvos vágás nélkül bármikor belenézhet az élő testbe, és láthatja, mi a probléma. De hogy mit is tesz láthatóvá a technika, azzal kapcsolatban nagyon változatos remények és aggodalmak fogalmazódtak meg, attól kezdve,

hogy a röntgen segítségével át lehet látni a ruházaton vagy a levélborítékon, egészen addig, hogy akár a fejben lévő gondolatok, a lélek vagy a halottak szelleme is megjeleníthetővé válhat a röntgen által.²

Szakmai körökben ugyanakkor rögtön nyilvánvalók voltak az új technika kiforratlanságából és ismeretlenségéből adódó korlátok is. Az orvosoknak új módszertart és felszerelést kellett alkotniuk a használható röntgenfelvételek létrehozásához, illetve kiértékeléséhez, és ehhez időre volt szükség. Az első világháborúig a módszer meglehetősen kísérleti jellegű volt, így nagyon eltérő minőségű felvételeket eredményezett. A megfelelő intenzitású sugárforrások elterjedéséig a felvételekhez hosszú expozícióra volt szükség, ami megnehezítette az olyan területek tanulmányozását, mint a folyamatosan mozgó, lélegző mellkas. Ahhoz pedig, hogy egyértelművé váljon, hogy a képeken látható árnyékok milyen egészséges vagy beteg anatómiai képleteknek felelnek meg, alapos és tömeges adatgyűjtésre volt szükség. Ebből adódóan a röntgen korai orvosi alkalmazása sokkal korlátozottabb volt annál, mint amit a laikus nagyközönség elképzelhetőnek vélt vagy remélt.

Ahogy azonban Monasznai ügyéből is látszik, a röntgenképek értelmezési lehetőségeivel kapcsolatos orvosi aggályok sem tudták útját állni annak, hogy az új technológia megjelenjen az olyan területeken, mint például az igazságszolgáltatás. Ezt a módszer iránti laikus rajongáson túl nagyban elősegítette az is, hogy a röntgenképet gyakorlatilag megjelenésétől kezdve egy, az igazságszolgáltatásban eddigre széles körben elfogadott és alkalmazott bizonyítéktípus, a fotó speciális változatának tekintették.

Utóbbi nemcsak a bíróságokon volt jellemző: mivel a röntgenfelvételeket ugyanolyan hordozóra rögzítették és azonos módon hívták elő, mint a fényképeket, általános volt az a szemlélet, hogy ezek a képek gyakorlatilag a test belsejéről készült fotográfiák. (Holott a két technika alapvetően különbözik, hiszen a fénykép a tárgyról visszavert sugarakat rögzíti, a röntgenkép pedig a tárgyon áthaladó sugarak révén képezi le annak belső szerkezetét.) A fotóként történő azonosításnak több érdekes következménye is volt: a legfőbb az, hogy a tényleges fényképek több vélt tulajdonsága „rátapadt” a röntgenfelvételekre, ami különösen érdekes következményekkel járt a röntgenképek igazságszolgáltatási szerepét illetően.

(A fotográfia realitása) A képi ábrázolások – és szűkebben a fényképek – kapcsán számtalan köznyelvi fordulat (pl. „egy kép többet mond ezer szónál”, „hiszem, ha látom”) sugallja azt, hogy ezek meggyőzőbben, a valósághoz hívebben mutatják meg a körülöttünk levő világot a szavaknál. Több vonatkozó kutatás bizonyítékokat sorakoztat fel amellet, hogy nem üres frázisokról van szó, az „illusztrált” tanúvallomások valóban hatásosabbak a képekkel nem tarkított vallomásoknál, a tanulás során a látás az elsődleges érzékszervünk, illetve a vizuális ingerek döntő szerepre tesznek szert, ha többféle inger is hat érzékeinkre.³ Mindebben a biológiai sajátosságokon túl fontos szerepet játszik az a sajátos technikai-kulturális közeg, és az ehhez kapcsolódó ismeretelméleti átrendeződés is, amely az utóbbi két évszázadban egyre inkább központiávé tette a vizualitást és az objektivitást, és aminek az egyik legfontosabb állomása a fényképezés megszületése volt.⁴

A fotográfálás 19. századi feltalálói úgy interpretálták találmányukat, hogy a képek rögzítésében gyakorlatilag nincs szerepe az emberi közreműködőnek, vagyis a szubjektivitásnak. Talbot, Daguerre és Niépce is azt hangoztatta, hogy az új módszer, legyen szó dagerrotípiáról vagy kallotípiáról, nem egyszerűen egy új eszköz a természet megrajzolására, hanem egy olyan kémiai és fizikai folyamat, amely révén a természet spontán módon reprodukálja magát. Értelmezésük szerint a képrögzítés ezen módszerei teljesen

semleges látásmódot biztosítanak, az alkalmazásuk eredményeként kapott képek pedig a retinán kirajzolódó képekhez hasonlóan a természet automatikus írásának tekinthetők, és a készüléket kezelő személy gondolataitól és érzéseitől független, objektív képet rögzítenek a valóságról.⁵

A fotónak tulajdonított kivételes realizmussal kapcsolatban a 20. században is nagyon hasonló gondolatokat fogalmaztak meg. „A Fotográfia nem [...] arról beszél, *ami nincs többé*, hanem csak arról, *ami egészen biztosan volt*. [...] a Fotográfia lényege, hogy bizonyítja annak létét, amit ábrázol”⁶ – írja Roland Barthes. „[...] a fénykép nem csupán kép (mint ahogy a festmény is kép), nem csupán a valóság értelmezése, hanem nyom is, a valóság közvetlen lenyomata, akár a lábnyom vagy a halotti maszk” – olvasható Susan Sontagnál.⁷

Sem Barthes, sem Sontag nem hagyta figyelmen kívül a fényképek elkészülte során az emberi közreműködés jelentőségét és ennek következményeit, de mindketten olyasfajta egyedi, a fényképészet technikájából adódó materiális kapcsolatot feltételeztek a tárgy és a róla készült fotó között, amely sem az írás és tárgya, sem a festmény és tárgya között nem áll fenn. Ez a kapcsolat pedig, ahogy Sontag írja, különös „meggyőző erővel” ruhazza fel a fotókat, akkor is, ha „feltételezett” igazmondáson alapul, azon az alapvetésen, miszerint „a fénykép [...] ártatlanabb, tehát precízebb viszonyban van a látható valósággal, mint az utánzás más eszközei”.⁸

Akár elfogadjuk Barthes és Sontag materialista olvasatát, akár kritikusaikhoz hasonlóan azt állítjuk, hogy a fotográfiák realizmusát nem (vagy már nem) annyira a technikából adódó nyomszerűség adja, hanem ez is csak része a mítosznak, a látás újfajta hagyományának,⁹ azzal nehéz lenne vitatkozni, hogy a fotó és a film képes arra, hogy zsigeri valóságérzetet váltson ki szemlélőjében. „Egyszer egy fényképész elküldte nekem egyik fényképem; hiába erőlködtem, képtelen voltam visszaemlékezni, hol készült; alaposan megnéztem a nyakkendő, a pulóvert, hátha rájövök, mikor és hol viseltem, de hiába. De minthogy *fényképen* láttam magam, nem tagadhattam, hogy *ott voltam* (még akkor sem, ha nem tudtam, hogy *hol*). [...] úgy mentem el a megnyitóra, mint valami kihallgatásra, hogy végre megtudjam magamról azt, amire már emlékeztem. Semmiféle írás nem képes ilyen bizonyosságot adni”¹⁰ – írja Barthes, ami vissza is vezet a kiinduló témához, a fényképek bizonyítékként való használatához.

(*Fotók a bíróságon*) A fényképek hangsúlyozott realiztikusságuk és objektivitásuk miatt kiemelkedően alkalmasnak látszottak arra, hogy az igazságszolgáltatásban használják őket, ugyanakkor a kezdetektől kettős megítélés alá estek. Az egyik megközelítés szerint privilegizált bizonyítéknak tűntek, hiszen a korabeli tudományos etalon, az emberi tényezőt a megfigyelésből kiiktatni igyekvő mechanikus objektivitás termékeiként a valóság közvetítés nélküli vallomásaként kezelték a fényképeket. Ezen szemléletmód szerint a fotó azonos értékű azzal, amit reprezentál, bizonyítéka annak, amit mutat. Így a fénykép magasabb rendű bizonyítási eszköznek minősül a szemtanú vallomásánál is, hiszen az utóbbival ellentétben nem tud sem hamisan vallani, sem tévedni, és ahogy Barthes utal rá, az általa hordozott tényeket nem halványíthatja el az emlékezet sem.

A másik interpretáció szerint ugyanakkor a fényképezés egy konstruált, közvetített ábrázolásmód, amely a módszerből adódóan torzítja, amit leképez, és emberi közreműködés nélkül nem jöhet létre. A két értelmezés igazságügyi szempontból feloldhatatlan ellentétben van egymással, hiszen a fénykép nem lehet egyszerre vitathatatlanul hiteles bizonyíték és egy ember által alkotott, potenciálisan manipulálható objektum.¹¹ Míg elméleti szinten lehet arról vitatkozni, hogy a fotók mennyiben kötődnek a valósághoz,

és mennyiben szakadhatnak el attól, jogi oldalról mindenképpen tisztázni kellett, hogy melyek azok az elvek, amelyek mentén a fénykép beengedhető a bizonyítékok közé, és hogy mire lehet bizonyíték.

Az Egyesült Államokban az 1880-as évekre alakult ki egységes bírói vélemény a fényképek igazságszolgáltatási felhasználhatóságáról. (A technológiai fejlesztések, elsősorban a szárazlemez technika és a pillanatképek ebből adódó megjelenése nyomán eddigre vált tömegessé a fotók bírósági jelenléte.)¹² Ennek a folyamatnak a menetét és logikáját azért érdekes megvizsgálni (a magyar gyakorlattól való eltérések ellenére is), mert látszólag ugyan megoldja a fotók vélt realizmusa kapcsán felmerülő kérdéseket, a valóságban azonban nem képes leszámolni ezekkel, ami aztán később, a röntgenképek felbukkanásakor még hangsúlyosabb, egyetemes problémaként jelentkezett.

Az amerikai bírák megoldása az volt az egyre inkább elterjedő fényképek kezelésére, hogy egyszerűen az ember által alkotott képek közé sorolták ezeket, vagyis a tárgyalásokon korábban is előkerülő portrékkal, festményekkel, térképekkel vették egy kalap alá a fotográfiákat is. A bizonyítékok ezen képi csoportja a bírói szándék szerint kizárólag illusztratív szereppel bírt: önmagukban nem bizonyítottak semmit, hanem csak a tanú vallomását illusztrálták. Vagyis kellett hozzájuk egy emberi szereplő, aki szóban vallotta, hogy a kép (festmény, térkép, fotó) a valóságos történet vagy helyzetet ábrázolja, amely során a tanú maga is jelen volt, így személyesen szavatolja a képen látottak hitelességét.¹³

A fényképek ilyen módon való kezelésével a bizonyítási eljárásban a bíróságok egyszerre legitimálták és degradálták azok igazságszolgáltatási értékét. A hagyományos képekkel egy kategóriába sorolás azt sugallta, hogy alapvetően semmi új nincs a fotókban, a gépi úton készült kép ugyanúgy illusztratív, és ennek megfelelően másodrendű szerepet tölt be a bizonyítási eljárásban, mint a hagyományos módszerekkel készült képek. Ez az eljárás egyúttal látszólag a mechanikus objektivitás mítoszával is leszámolt, azt állítva, hogy a fotó ugyanúgy nem tévedhetetlen, mint a tanú.¹⁴

A gyakorlatban azonban ez a fajta kiüresítés a fényképek kapcsán egyszerűen nem működött: a bírói szándék ellenére az esküdtszékben ülő laikusokra ugyanúgy hatott a fénykép realizmusának mítosza, mint korábban. A fénykép által ábrázolt jelenet pontosabbnak, valóságosabbnak tűnt számukra, mint az emberi vallomás, és azt a képzetet keltette, mintha az esküdtek maguk is jelen lettek volna az esetben, így nem kell mások érzékeire és emlékeire hagyatkozniuk annak megítélésükor. A bírói szándék ezért gyakran csak addig érvényesült, amíg egy adott képi bizonyíték bekerült a tárgyalásra, onnantól viszont elmosódtak a mesterségesen megteremtett kategóriák határai.

Hiába tekintette a bíró a fényképet a tanúvallomás szóban megfogalmazott részeitől elválaszthatatlannak, az esküdtek gyakran független (tartalmas) bizonyítékként kezelték azt, amely közvetlenül reprezentálja tárgyát. Ilyenformán a fotó adott esetben elsődleges bizonyítékká lépett elő. Ezt mi sem szemlélteti jobban, mint hogy számos ügy során azt is megengedték az esküdteknek, hogy amikor elvonultak a bizonyítékokat mérlegelni, magukkal vigyék a fényképeket, fizikailag is „leválasztva” a bírói szándéka szerint tisztán illusztratív bizonyítékot a tanúról.¹⁵

(A röntgenkép a bíróságon) A röntgenkép a szakértői tudást igénylő felvételek egyik első képviselője volt a bíróságokon, és rögtön fel is forgatta azt a törekeny egyensúlyt, amit a bírák a fénykép hagyományos képi bizonyítékokkal való összemossa révén megteremtettek. A fénykép kapcsán bejáratott gyakorlat ugyanis csak addig működött, amíg

fennállt két fontos feltétel: állt egy tanú a felvétel mögött, aki személyével igazolta, hogy a fotó a valóságot ábrázolja, és az esküdtek képesek voltak arra, hogy intuitív módon információt nyerjenek a képből, hogy jobban megértsék a tényállást.

A röntgenképek kapcsán azonban egyik feltétel sem teljesülhetett. Senki sem volt képes arra, hogy tanúsítsa a felvétel valóságát, hiszen az olyan részleteket ábrázolt, amelyek az emberi szem számára (komoly feltárási műtét nélkül) láthatatlanok voltak. A röntgenképek kapcsán az ábrázoltakhoz való hozzáférés sem volt magától értetődő: az anatómiai és élettani ismeretekkel rendelkező orvosok számára is évek munkájába telt, mire megbízható rendszert dolgoztak ki a röntgenképek értelmezésére.¹⁶

A röntgentechnológia első éveiben az orvosok többsége úgy vélte, hogy a hagyományos módszerekkel, kopogtatással, tapintással, hallgatózással és a beteg kikérdezésével sokkal megbízhatóbban fel lehet mérni az illető állapotát, mint a rejtélyes sugarakkal, amelyek ki tudja, mit ábrázolnak. Ahogy azonban a fotók vélt realitása esetében is történt, ez a körülmény a legkevésbé sem zavarta a laikusokat – esküdteket, bírakat, alpereseket és felpereseket – abban, hogy a röntgenben olyan technológiát lássanak, amely megújíthatja a bírósági gyakorlatot, például a műhibaperek vagy biztosítási perek kapcsán.

Az egyik első ilyen per¹⁷ kiváló példa arra, hogy milyen stratégiával sikerült elfogadtatni a röntgenképet bizonyítékként, és azt milyen logika szerint illesztette be az eljáró bíró a bizonyítékok fennálló rendszerébe. A pert a denveri James Smith indította William W. Grant orvos ellen gondatlanság miatt. Smith 1895 nyarán elesett, és megsérült a csípője. Miután állapota nem javult, felkereste Grantet, aki a fizikális vizsgálatok során nem állapított meg törést, így pihentetés helyett mozgatót írt elő. A betegről aztán majdnem egy évig nem hallott, amikor 1896 áprilisában arról értesült, hogy Smith 10 ezer dollárt követel tőle. Időközben ugyanis egy másik orvos is megvizsgálta, aki törés nyomait találta a combcsonton, a sérülést pedig a Grant által javasolt mozgató tovább súlyosbította, megnyomorítva a delikvenst.

Smith két fiatal ügyvéd, Ben B. Lindsey és Fred W. Parks képviselte, akik a gyökeresen újnak számító röntgentechnológiát akarták segítségül hívni ügyfelük sérülésének egyértelmű igazolásához. Denverben ekkor már többen is foglalkoztak röntgenezéssel: közülük egy orvost és egy fotográfust kértek meg az ügyvédek, hogy Smith sérüléséről felvételt készítsenek. Ezt csak többszöri próbálkozásra sikerült elkészíteni, de végül meglepően tiszta képet nyertek a combcsontból, amelyen határozottan látszott egy törés nyoma.

A következő lépés az volt, hogy az ügyvédek meggyőzzék Owen E. Lefevre bírót, engedélyezze a felvétel bizonyítékként való alkalmazását a bíróságon, ami nem volt magától értetődő, hiszen a fényképek illusztratív felhasználhatóságára vonatkozó feltételek egyike sem teljesült a röntgenképnél. Nem volt olyan szemtanú, aki tanúsítani tudta volna, hogy a csont valóban eltört, és a felvétel értelmezése sem volt olyan egyértelmű, mint amit a fényképeknél megszokhattak az esküdtek. Smith ügyvédei a bizonyíték elfogadtatása során két körülményre építettek: a röntgen iránti általános csodálatra, és arra a felfogásra, hogy ebben a technológiában valójában semmi új nincs, csak a fotó egyik válfajáról van szó. A tárgyaláson egy teljes röntgenapparátussal jelentek meg, és látványos bemutató keretében demonstrálták a rendszer működését. Megröntgenezték néhány esküdt kezét, szakértőnek pedig a közreműködő fotográfust, nem pedig az orvost kérték fel a folyamat bemutatására (ezzel is erősítve a felvétel fotográfiai jellegét), és annak elmagyarázására, hogyan készült Smith röntgenképe. Végül az ügyvédek bemutatták a kérdéses felvételt, mint a törés bizonyítékát.

Grant védőügyvédje hosszasan érvelt amellet, hogy ezt a felvételt nem lehet bizonyítékként használni, hiszen nincs mögötte tanú, nem tudni, mit ábrázol, és az sem egyértelmű, hogy valóban Smith lábáról készült-e. A felperes képviselői erre a röntgentechnológia objektív jellegét hangsúlyozták, példákat hozva a tudományos szakirodalomból annak alátámasztására, hogy a röntgenképeken látottak helyességét más esetekben a későbbi boncolások is megerősítették.

A bíró végül elfogadta a vád képviselőinek érvelését, és a röntgenfelvételt olyan illusztratív bizonyítékként iktatta be, amely a szakértő vallomásának demonstrálására használható. A hitelesség kérdését egy, a fotókra szórványosan korábban is alkalmazott módszerrel hidalta át indoklásában a bíró: azt mondta, hogy a hitelességet jelen esetben a képet rögzítő technika garantálja, vagyis hogy van olyan szakértő, aki személyével hajlandó felelni a módszer megbízhatóságáért. A kéthetes tárgyalás végén az esküdtszék végül ugyan döntésképtelennek bizonyult, de a tárgyalást nem ismételték meg – a felek valószínűleg peren kívül megegyeztek.

(A röntgenkép orvosi monopolizálása) Az esetnek azonban nagyon fontos hosszú távú következményei voltak. Az amerikai bírák sorra kezdték követni Lefevre bíró példáját, engedélyezve a röntgenképek bizonyítékként való használatát, annak ellenére, hogy az orvosok többsége továbbra is megbízhatatlannak gondolta a módszert, és az sem volt világos, hogy a röntgenképek kapcsán kit lehet szakértőként kezelni. A bizonytalanságok ellenére a bíróságokon kifejezett örömmel fogadták az új módszert, amely látszólag lehetőséget teremtett arra, hogy az áldozat és a vádlott egymásnak gyakran ellentmondó orvosszakértőin túllépve a bírák és az esküdtek közvetlen hozzáférést nyerjenek a vitatott tényekhez.

Ez a hozzáférés persze erősen problematikus volt, hiszen a fényképekkel ellentétben a röntgenfelvételekre egyáltalán nem lehetett azt mondani, hogy ezek értelmezése intuitív. A bírói gyakorlat ezt változatos módokon oldotta meg. Volt, aki az amerikai eljárásrenddel kapcsolatos elvekkel szembe menve megengedte, hogy a szakértő elmondja, szerinte mi látható a röntgenképen, de a végső mérlegelést az esküdtekre bízta, akik a fotókhoz hasonlóan magukkal vihették a felvételt, hogy azt közlőrl is tanulmányozzák. És volt olyan bíró is, aki az elvekhez szigorúan ragaszkodva megtiltotta, hogy a szakértők a konkrét felvételt véleményezzék. Ilyenkor az orvosszakértő csak azt írhatta le az esküdtek számára, hogy hogyan nézne ki a röntgenképen egy-egy specifikus probléma, annak eldöntése viszont, hogy a tárgyaláson bemutatott felvételen valóban látszik-e a leírt jelenség, már az esküdtek feladata volt.¹⁸

Orvosi oldalról a röntgen igazságszolgáltatásban való gyors térnyerését meglehetősen nagy riadalom fogadta. A műhibaperek során a bíróság eleve hajlamosabb volt a szegényebb, elesettebb felperes oldalára állni az alperes orvossal szemben, így annak lehetősége, hogy az orvosszakértői vélemény is kikerül a kezükből, és a szerepét ezentúl az esküdtek által értelmezett röntgenkép veszi át, kifejezetten ijesztőnek tűnt. A fenyegetésre az első jellemző amerikai reakció az orvosok részéről a röntgentechnológia szakmai aláásásának megkísérlése volt, arra hivatkozva, hogy a módszer megbízhatatlan, és semmi olyat nem lehet vele megállapítani, amit a hagyományos diagnosztikai módszerekkel ne lehetne feltárni. A helyzet azonban rövidesen megváltozott, 1900-ra sokat finomodtak a technikai módszerek, és elkezdtek megjelenni olyan orvosok a színen, akik több éves kutatással a hátuk mögött már valódi szakértői voltak a röntgenfelvételek készítésének és elemzésének.

Ezek a szakértők, felismerve a terület jelentőségét, annak szabályozása és professzionalizálása mellett kardoskodtak, vagyis azt akarták elérni, hogy a röntgenezés szigorúan orvosi kézbe kerüljön. Ennek érdekében az érvelés is megfordult: a korábban

megbízhatatlannak titulált módszerről azt kezdték mondani, hogy a minőségi és értelmezési problémák annak köszönhetőek, hogy rengeteg nem orvosi képzettségű, az emberi testhez nem értő közreműködő (fotográfus, fizikus, mérnök, páciens) van a piacon, a röntgentechnológia azonban a hozzáértő szakember kezében igenis értékes diagnosztikai eszköz.

A módszer orvosi monopolizálásának fontos része volt, hogy a hangsúlyt a technológiáról a szakértőre helyezték át: orvosi oldalról egyre gyakrabban hangoztatták, hogy bárki képes lehet röntgenképet készíteni, de az semmit sem ér a szakértői értelmezés nélkül.¹⁹ Ebben a diskurzusban a hiba immár nem a röntgensugarakban vagy azok rögzítésében volt, hanem a nem orvosi közreműködőkben. (Holott az első világháború előtti időszakban a technikai háttér és a röntgenéssel kapcsolatos orvosi tudás is hagyott maga után kívánnivalót.)

Ez a megváltozott hozzáállás a röntgenfelvétel tulajdonlásának kérdésére is kihatott: az új koncepció értelmében a beteget nem azért kell radiológushoz küldeni, hogy róla röntgenfelvétel készüljön, hanem a felvétel alapján készült szakvélemény megszerzése a cél. Magát a röntgenképet pedig jobb is távoltartani a laikus szemektől. Ez a bíróságokra is vonatkozott, egy korabeli radiológus véleménye szerint a röntgenképek esküdteknek mutogatásának ugyanúgy nincs értelme, mint a lázmérőt vagy a sztetoszkópot felmutatni, hogy ezeket használták a diagnózis során.²⁰

A megoldás végül a kompromisszum lett, amelyet aztán a további, egyre változatosabb orvosi képalkotási módok kapcsán is alkalmaztak: eszerint a felvételeket be lehet mutatni az esküdtszéknek, de azokat a szakértő értelmezheti, és utána a többi tanú is kommentálhatja. Vagyis a röntgenkép egyre inkább közvetlen bizonyítékká lépett elő annak tekintetében, amit ábrázolt. Ez pedig hosszú távon nemcsak a későbbi diagnosztikai felvételekre volt hatással, hanem a „mezei” fényképekre és videofelvételekre is. 1920 körülől általános volt, hogy az amerikai bíróságokon pusztán az azokat létrehozó mechanikus eljárás megbízhatóságára hivatkozva fogadtak el bizonyítékként képi anyagokat, az azok tartalmát igazoló szemtanúk nélkül. Ennek különösen nagy jelentősége lett a 20. század második felében, a biztonsági kamerák elterjedésével, hiszen ezek gyakran olyan felvételeket rögzítettek, amelyek esetében, miként a röntgennél, nem volt a tartalmat hitelesíteni képes szemtanú. Az ilyen felvételekkel ugyanakkor nem volt olyasfajta hozzáférési probléma, mint a diagnosztikai képeknél: a biztonsági videók intuitív módon értelmezhetőek voltak az esküdtek számára, lehetőséget nyújtva arra, hogy a képi anyagok egy része végleg leválasztódjon az emberi tanúról, és a tartalmát igazságügyi szempontból reprezentálja, azaz valóban „magáért beszéljen”.²¹

(Az első magyar röntgenpercek) A röntgentechnológia amerikai bíróságokon bejárt pályája magyarországi szempontból egyáltalán nem érdektelen. Egyrészt a korabeli magyar sajtóban és a hazai bemutató előadásokon gyakorlatilag minden újabb mérőldkőről beszámoltak, ami az új módszerrel a nemzetközi porondon történt. Mivel a röntgen diagnosztikai értéke kezdetben itthon is csekély volt, a nagyközönség elsősorban a sajtóból, illetve a bemutatók során ismerkedett az új technológiával. Másrészt a hazai igazságszolgáltatás pontosan a kérdéses időszakban, a századfordulón sok szempontból hasonlatos volt az Egyesült Államokban jellemzőhöz, 1900-tól ugyanis néhány évtizedig Magyarországon is működtek esküdtbíróságok. Ezek ráadásul pontosan a súlyos büntetést igénylő ügyekben ültek össze, tehát a műhibaperek és a gyilkossággal vagy súlyos testi sértéssel foglalkozó ügyek, amelyek során a röntgent elsősorban használták, laikus bíróságok előtt zajlottak.

Harmadrészt a röntgen korai bírósági elfogadásának folyamata hasonlóan ösztönző erővel hatott a radiológia hazai fejlődésére, mint ahogy az másutt, például az Egyesült Államokban is megfigyelhető volt. A bírósági alkalmazás gyors elfogadásában nem kis szerepet játszott a munkásbiztosítási rendszer 1891-es megszervezése,²² amelynek keretében törvénybe iktatták az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezését. A röntgen kiváló eszköznek tűnt a biztosítottak és a munkáltatók, illetve a betegséglevelező pénztárak számára is, hogy sérülés esetén érvényt szerezzenek jogaiknak, illetve kiszűrjék a szimulánsokat. Az orvosokat pedig mindkét oldalról jelentős nyomás érte, arra készítve őket, hogy akkor is készítsenek röntgenfelvételt, ha ez diagnosztikai szempontból nem feltétlenül indokolt, hiszen a jövőben ezzel biztosabban tudják igazolni saját diagnózisukat, mint hogyha az csak hagyományos, sok szempontból szubjektív fizikális vizsgálatokon alapulna.

Hasonlóan serkentő hatással voltak a hazai radiológia fejlődésére a műhibaperek is, amelyek elkerülése érdekében számos hazai és külföldi szakíró javasolta, hogy bizonyos sérülések esetében mindig készüljön röntgenfelvétel. „Utóbbi időben mind gyakrabban vonják az orvosokat felelősségre hibás kezelés miatt és ezért [a] szerző azt tanácsolja, hogy csont- és ízületi sérüléseknél készíttessen az orvos Röntgen-képet, nehogy utólag rossz diagnózis és hibás kezelés miatt perbe fogják” – olvasható a Munkásügyi Szemle egyik 1914-es számában egy német szakkönyv kapcsán.²³

Az amerikai párhuzam azért is izgalmas, mert a röntgen bíróságokra való bekerülésének módjában is sok hasonlóság figyelhető meg, ha a korai hazai ügyeket vizsgáljuk. A vonatkozó forrásokból ugyanis úgy tűnik, hogy a röntgenfelvételeket kezdetben Magyarországon sem az orvosok vitték be a bíróságokra, hanem ezek elsősorban a sértettek kezdeményezésére jelentek meg a bizonyítékok között. Hogy ez milyen gyakorisággal történhetett, azzal kapcsolatban nincsenek pontos információk, de sokatmondó, hogy amikor a budapesti törvényszék bírói kara 1898-ban látogatást tett az egyik első magyar röntgenlaborban, Kiss Károly műegyetemi tanár laboratóriumában, a korabeli röntgenezés egyik legfőbb szakértője több olyan jogi esetről is beszámolt²⁴ a bírácoknak, amelyben a röntgenfelvétel döntőnek bizonyult.

Egyik példája egy fuvaros volt, aki leesett a kocsiról, és bár sérülése látszólag nyom nélkül gyógyult, ezt követően sem tudta behajlítani a karját, ezért igényt akart tartani a korábban megkötött balesetbiztosításra. A biztosító társaság külsérelmi nyomok hiányában nem akart fizetni, erre a sértett elment a röntgenlaborba, ahol megröntgeneztette magát. A felvételeken látszott, hogy egy nagy csontszilánk akadályozza a kar mozgását. „A két fotografiát a nagyfuvaros az intézet bélyeges hitelesítésével bemutatta a bíróságnál és megnyerte vele a pörét.” Egy másik eset során egy vidéki mesterembert véltelenül fejbe lőttek, és bár elsőre nem tűnt komolynak az ügy, ahogy teltek a hónapok, egyre erősebben kezdett fájni a feje, és végül fél szemére megvakult. Ezért pert indított a lövöldöző ellen, akinek ügyvédje tagadta, hogy a problémákat a golyó okozhatta. „Az iparos feljött, a Röntgen-laboratóriumba s lefotografáltatta a fejét. A kép nagyszerűen sikerült s a fejben tisztán meglátszott a golyó, sőt az is észrevehető volt, hogy a látóidegben fekszik. A pört megnyerte az iparos” – áll a sajtóhírben.

A budapesti törvényszék bírói kara laborbeli látogatásának célja az volt, hogy bírác jobban megismerkedjenek az új technológiával: „Röntgen titokzatos fénysugarai egyre fontosabb szolgálatokat tesznek az igazságszolgáltatásnak. Kétes, szinte kifürkészhetetlen esetekben gyakran a Röntgen-sugár az egyetlen csalhatatlan eszköz, amelynek segítségével ki lehet deríteni az igazságot” – írta a Budapesti Hírlap, az igazságkeresés objektív eszközeként azonosítva a röntgensugarakat. Ezek révén ugyanis – zárul a beszámoló –

„a bíró saját szemével láthatja a sérülést, ami elvégre igen fontos az ítélet kimondásánál”. A tudósítás szerint tehát a röntgen közvetlen hozzáférést biztosít az igazsághoz az ennek keresésében érdekelt bírák számára.

(*A Monaszni-per és a röntgen orvosi visszahódítása*) A röntgen nem orvosi kezdeményezésre került képbe a bevezetőben említett Monaszni-perben sem, sőt, kifejezetten az orvosi szakvélemény ellenében született a felvétel. Az ügy során ugyanis Ajtay Sándor orvosszakértő Walla Erzsébet fizikális vizsgálata után arra jutott, hogy a löcsatorna iránya alapján valószínű, hogy Monaszni valóban véletlenül találta el szerelmét. Ahogy már volt róla szó, a törvényszék ennek ellenére szándékos emberölésért ítélte el a vádlottat, a királyi tábla azonban a fellebbezés után elfogadta az első orvosszakértői véleményt, és gondatlanságból elkövetett súlyos testi sértés vádjával jelentősen enyhített az ítéleten, három hónapra fogházra korlátozva a büntetést. Ezt a vádlott időközben már leülte, így szabadlábra helyezték.

Az ügyben eredetileg eljáró vizsgálóbíró, Wiener Sándor azonban annyira meg volt győződve arról, hogy Monaszni szándékosan lőtte meg a nőt, hogy érdekes magánakcióba kezdett. „Mint bíró, ez ügyben semmit sem tehetett, elhatározta tehát, hogy mint magánegyén fogja kutatását folytatni. Felszólította Walla Erzsébetet, hogy menjen el vele a Kiss Károly dr. laboratóriumába. A leány el is ment és hűségesen alávetette magát a Röntgen-sugarakkal való kísérletnek. Az eredmény meglepő volt. A fotográfia kiderítette, hogy a leánynak orra felett két golyó is van és mindkettőnek közös a löcsatornája. De a fotográfia azt is kiderítette, hogy a löseb iránya egészen más, mint ahogy azt Ajtay tanár állította. Ily körülmények között tehát a szándékosság nyilvánvaló, mert hiszen kétszer csak nem tévedhetett az a pisztoly egymásután.”²⁵

Wiener a felvételeket továbbította a kúriához, ahol állítólag kifejezetten megdicsérték leleményességéért, majd az előző ítéletet megsemmisítve arra utasították a törvényszéket, hogy immár hivatalosan is röntgenezzék meg Walla Erzsébetet. Újabb fordulatként Ajtay doktor ezt megtagadta, mondván, hogy „az X-sugarakkal való kísérletezés életveszélyes cselekedet”, és volt már rá példa, hogy súlyos égési sérülésekkel járt (ilyen ügyben, mint mondta, volt már bírósági vizsgálat is), aminek semmiképpen nem akarja kitenni a lányt.²⁶

Ajtay ugyanakkor szakvéleményt is nyilvánított a felvételekről, felvetve, hogy a ketős árnyékkép nem bizonyíték arra, hogy két lövedék van a lány fejében, az ólomgolyó ugyanis a koponya kemény csontjaival érintkezve könnyen kettéválhat.²⁷ Végül Ajtay az áldozat felépülése, és vélhetően az igazságügyi orvosi tanács hathatós közbeavatkozása után hajlandó volt újabb röntgenfelvételeket rendelni. Az ügy 1901 februárjában zárult le: az új felvételek Ajtay szerint igazolták saját előzetes felvetését, miszerint csak egy lövedék van a lány fejében, amely két darabra esett szét, így végül a kúria megerősítette Monaszni három hónapos büntetését.

Ajtay az előzőekben ismertetett megnyilatkozásokkal szűk három év alatt gyakorlatilag egymaga sikeresen monopolizálta a röntgen orvosi alkalmazását, ami a felvételek bizonyítékként való felhasználását illeti. A módszer használatával kapcsolatban kezdetben erősen szkeptikus, vonakodó közreműködőből a per során radiológiai szakértővé lépett elő: „Az ólomgolyónak ilyen szétszakadása dr. Ajtay szerint nem tartozik a ritkaságok közé. Az első Röntgen-felvételnél az orvosokat az ejtette *tévedésbe*, hogy mindkét golyódarabnak erős árnyéka volt.”²²⁸

Ezt a monopolizálást folytatta Kenyeres Balázs, akinek Törvényszéki orvostan című, először 1909–1911-ben megjelent tankönyvébe is bekerült a Monaszni-per, pontosan annak példázataként, hogy a röntgenfelvételek „magyarázásához mennyire szükséges

a szakértő szem”.²⁹ Kenyeres tankönyvének vonatkozó fejezete, illetve az ennek előzményeként 1907-ben megjelent cikksorozat³⁰ több szempontból is érdekes képet fest a röntgenfelvételek igazságügyi használatával kapcsolatos orvosi stratégiáról. A szerző először is határozottan a fényképek között tárgyalja a röntgenfelvételeket, ugyanúgy öszszemosva a kétfajta képi médiumot, mint a korabeli sajtócikkek és más, hazai és külföldi szakírások, amelyek rendszeresen röntgenfotográfiákról vagy egyszerűen fényképekről beszélnek a röntgentechnológia kapcsán.

Kenyeres összefoglalója szerint a törvényszéki vizsgálatok egyik fontos célja, hogy rögzítsék a vizsgálatkor fennálló állapotot, hogy az később is tanulmányozható legyen. Ennek a rögzítésnek viszont „tökéletlen eszköze a leírás”, főként azért, mert ezek a jegyzőkönyvek „végeredményben mégis orvosi dolgokhoz nem értő laikusoknak vannak szánva”. Amikor „az orvosszakértői jegyzőkönyvek felolvasására kerül a sor, az esküdtek megmozdulnak helyeiken, mintegy érdeklődéssel hozzákészülnek a figyeléshez, de ha a jegyzőkönyv hosszúra nyúlik, [...] az érdeklődés lassanként alább száll, a figyelem kimerül. [...] Ezeket a nehézségeket sokat segíthetünk rajzok, fényképek bemutatásával”³¹ – írja Kenyeres, aki ezt követően, az elmondottakra példaként, a fotók egyik alcsoportja, a röntgenfelvételek törvényszéki orvosi alkalmazásával folytatja mondandóját.

A szerző tehát kifejezetten illusztratív szerepet szán a röntgenképeknek: ezek érthetőbbé, érdekesebbé teszik azokat a tényeket, amelyeket a felvételeket kísérő, szavakkal megfogalmazott jegyzőkönyv felsorol. Mivel azonban az orvosszakértői jelentésben elhangzik, amit a felvétel az elemző orvos szerint ábrázol, jelen esetben arról nincs szó, hogy azt a bírónak vagy az esküdteknek kellene értelmezni. Kenyeres egyúttal azt is leszögezi, hogy bár minden felvétel kapcsán megvan a tévedés lehetősége, ezt a legjobban úgy lehet kiküszöbölni, ha az készíti a röntgenfelvételt, aki később értelmezi azt.³²

A röntgenképek orvosszakértői jelentésbe való integrálásával a szerző szisztematikusan kivédi azokat a problémákat, amiket a korai „röntgenperekben” a lelkes laikusok okoztak, amikor váratlanul röntgenfelvételekkel szembesítették a mit sem sejtő orvosokat. A Kenyeres által leírt munkamódszerrel egyrészt megszűnik annak veszélye, hogy a felvételeket hozzá nem értők értelmezzék (hiszen az orvosszakértő elmondja, hogyan kell azokat értelmezni), másrészt az alternatív szakértői értelmezésekre is kisebb lesz az esély. Bár a bíróság kétségek esetén természetesen kérhetett másik orvosszakértőtől is véleményt, ha az első szakértő a saját maga által készített röntgenfelvétellel meggyőzően demonstrálta álláspontját, ennek jóval kisebb volt a valószínűsége, mintha más felvételét kellett volna elemeznie, amit esetleg már eleve egy lehetséges értékeléssel kapott kézhez. Végül a saját kezű felvételekkel a hitelesség kérdése sem merülhetett fel problémaként, hiszen az orvosszakértő maga szavatolta ezt a képek kapcsán.

Az orvosszakértői stratégia tankönyvbe foglalásával gyakorlatilag jogi és orvosi oldalról is lezárult a röntgenképek igazságügyi elfogadásának folyamata. A tárgyalás során továbbra is akadtak viták a röntgenképek értelmezéséről, ahogy ez a gyógyászatban is előfordult, de többé nem volt kérdés, hogy a felvételeknek van-e helyük a bírósági ügyekben. A technológiát a bíróságokra bevezető laikusok hatására az orvosszakma arra a következtetésre jutott, hogy ha nem akarják kiadni a kezükből az orvosi szakvéleményezést a hasonló ügyekben, a legjobb, ha széles körben alkalmazni kezdik a röntgent, és fejlesztik a felvételek elemzéséhez szükséges tudást. Ami hosszú távon nemcsak a bírósági alkalmazás elterjedését segítette, hanem a röntgen diagnosztikai használatának általánosabbá válását is.

JEGYZETEK

- 1 Egyes források szerint a vádlott neve Monaszni József, illetve Monaszni Gy. József, míg az áldozat neve Wolla Erzsébet, az eset dátumában pedig helyenként november helyett február szerepel.
- 2 A röntgenmániával kapcsolatban lásd Pótó Júlia: Babits és a röntgen. A röntgentechnológia első évtizedei és korai kulturális interpretációi. *Prae*, 2019 (1), 27–39.
- 3 Jennifer Mnookin: The image of truth. Photographic evidence and the power of analogy. *Yale Journal of Law & the Humanities*, 1998 (10), 1–2.
- 4 Ezzel kapcsolatban bővebben lásd Lorraine Daston – Peter Galison: *Objectivity*. New York, 2007, Zone Books, 115–190.; illetve Pótó Júlia: Atlaszok és testek. *Történelmi Szemle*, 2019 (1), 39–59.
- 5 Mary Warner Marien: *A fotográfia nagykönyve. A fényképezés kultúrtörténete*. Budapest, 2011, Typotex, 91.
- 6 Roland Barthes: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Budapest, 1985, Európa, 96–98.
- 7 Susan Sontag: *A fényképezésről*. Budapest, 1981, Európa, 174.
- 8 Sontag, 12.
- 9 Vö. Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei*. Budapest, 1999, Osiris.
- 10 Barthes, 98.
- 11 Mnookin, 14–23.
- 12 Lásd pl. Marien: i. m.
- 13 Mnookin, 45–50.
- 14 Tal Golan: *Laws of men and laws of nature. The history of scientific expert testimony in England and America*. Cambridge–London, 2004, Harvard University Press, 187.
- 15 Golan, 188–190.
- 16 Bővebben: Pótó: Atlaszok és testek.
- 17 Idézi: Golan, 190–195.
- 18 Golan, 196–197.
- 19 Kenneth De Ville: *Medical malpractice in nineteenth-century America. Origins and legacy*. New York – London, 1992, NYU Press, 138–155.
- 20 Idézi: Golan, 198.
- 21 Joseph Dumit: Objective brains, prejudicial images. *Science in Context*, 1999 (1), 173–202.
- 22 1891. évi XIV. törvénycikk
- 23 *Munkásügyi Szemle*, 1914 (19–21), 56.
- 24 *Budapesti Hírlap*, 1898. október 29., 10.
- 25 *Magyar Ujság*, 1898. december 25., 6.
- 26 *Magyarország*, 1898. december 25., 11–12.
- 27 *Magyarország*, 1898. december 29., 12.
- 28 *Hazánk*, 1901. február 5., 8.
- 29 Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. kötet. Budapest, 1911, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 317.
- 30 Kenyeres Balázs: A törvényszéki orvostani intézet gyakorlatában előfordult és fényképekkel rögzített esetek ismertetése. *Erdélyi Múzeum-Egyesület orvostudományi szakosztályának értesítője*, 1906, XXXI. évf., XXVIII. köt., 70–103.
- 31 Uo. 70–71.
- 32 Kenyeres: *Törvényszéki orvostan*, 302.

Raúl Zurita és a CADA művészeti csoport működése a chilei Pinochet-diktatúra alatt

1. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

A huszadik századi latin-amerikai újpróza – melynek legnagyobb művei között tudjuk Gabriel García Márquez (Kolumbia), Jorge Luis Borges (Argentína), Julio Cortázar (Argentína) vagy Mario Vargas Llosa (Peru) írásait – az egész világunk irodalmát terelték üdítően új irányvonalak felé a hatvanas–hetvenes években. A latin-amerikai kultúrák a függetlenségi háborúk óta páratlan energiákat fektettek a „latin-amerikaiság” alapos megismerésébe, s ezen identitás-kereső folyamatok eredményességét talán irodalmi kivirágzásuk tükrözi a legszebben. A világ mindezt látszólag igen nagy érdeklődéssel és nyitottsággal fogadta, s azt hiszem elmondható, a bizonyos szempontból megrekedni látszó nyugati gondolkodási struktúrákat szinte megmentette a „marginális” világok irodalmi produktumai iránti lelkesedés. A világot büvőkörébe ejtette az *amerikai csodás való!* kusza, mitikus szövevénye. A Latin-Amerikából származó művek ősi, tudatalatti élményeket ébresztettek fel bennünk, melyekre ösztöneink az első pillanattól kezdve fogékonyak voltak, s mind a mai napig eszünket vesztjük Borges rejtélyes útvesztőiben, Márquez színes, kaotikus zsbívásáiraiban. Hajlamosak vagyunk azonban kevesebb energiát befektetni, hogy ezen műveket és szerzőiket kulturális, földrajzi, politikai vagy társadalmi kontextusaikban kellő ismeretek között helyezzük el, s elhessegetjük azokat a történelmi eseményeket, jelenségeket, melyek nagyban befolyásolták az egyes regények narratívájának alakulását. Gyakorta hagyjuk összefolyni a fejünkben a sokszor igencsak különböző kulturális közegeket, s elkövetjük a hibát, hogy egy egységes, heterogén Latin-Amerikát képzelünk magunk elé. Ezen művek esetében azonban kiemelkedően fontos, hogy egyikükben a United Fruit Company vasúthálózatai szövik át a regény lapjait, a másikkban gerilla-harcok bújnak meg az oldalak között, esetenként kecsua mesék fűszerezik a történeteket, de előfordulhat, hogy az adott mű éppen olyan kontextus keretei között született, melyre nagyban kihatott például az „európaiasítás” vagy „fehértés” konkrét politikai programja. Jelen írásom egy dél-amerikai témát tárgyal, egy a chilei Pinochet-diktatúra alatt működő művészeti csoport és Raúl Zurita kortárs költő munkásságába kíván betekintést nyújtani, kitérve történelmi, politikai, társadalmi kérdésekre.

Az aranykorába lépő latin-amerikai prózával ellentétben Chilében teljesen eltérő utat járt be a huszadik századi irodalmi virágzás. A regényírók (José Donoso, Antonio Skármeta vagy Roberto Bolaño) csak egy második és másodlagos hullámban tűntek fel az irodalom színterén, a század első évtizedeiben ugyanis egy nagyerejű költészeti forradalom kezdett kibontakozni, amely számos kiemelkedő név mellett (Vicente Huidobro, Pablo de Rokha) két Nobel-díjas chilei költőt is hátrahagyott az utókornak: ők Gabriela Mistral és Pablo Neruda. Ezeket a költő-óriásokat követte Nicanor Parra (az *antipoésia* hirdetője), Enrique Lihn, Gonzalo Millán, Oscar Hahn, Jorge Teillier és még sokan mások, napjainkra pedig a chilei kortárs költészet egyik vezető alakja, Raúl Zurita tett szert nemzetközi elismerésre és hírnévre, illetve napjainkban egyre nagyobb teret kapnak a chilei mapuche költők, mint például Elicura Chihuailaf vagy Leonel Lienlaf.

(*Raúl Zurita költészetének fontossága*) Raúl Zurita (1950–) a kortárs chilei költészet egyik legbefolyásosabb alakja. Mindmáig rendkívül aktív közéleti szereplő, költészetéről, művészetéről, életről és újjászületéséről számos előadást, interjút adott már a világ

különböző pontjain, emellett egyetemi oktató Chilében, az alicantei egyetem tiszteletbeli doktora, zenei produkcióban is kollaborált már és fáradhatatlan pártfogója a legifjabb chilei költőknek. Munkássága egyedülálló a világon, személye nemzetközi körökben is nagy tiszteletnek örvend. Gondolatai letisztultak, természete mértéktartó és higgadt, fellépései emlékezetesek, nyilvános szereplései során elmélyült, jól összeponstosított gondolatmenetekre számíthat a közönség.

A Pinochet-diktatúra (1973–1989) éveit hazájában vészelte át, kellő óvatosság mellett azonban nem állt meg alkotói tevékenységeiben, bár költő-társaihoz hasonlóan ő is inkább a nyolcvanas évektől kezdve tudta kiadni a hetvenes években írt műveit. Zurita az elsők között adott teret olyan diskurzusoknak Chilében, amelyek az önkényuralom legkeményebb éveiben többnyire a gondolat szintjéig sem juthattak el. Az apokalipszis és a megtisztulás vezetője egyben, afféle messiás-költőként lépett be a chilei költészet történetébe, nem titkolt módon a megváltást igyekezett valamilyen formában elhozni híres trilógiájával (melynek kötetei a *Purgatorio*, az *Anteparaiso*, a *La vida nueva*²). A megbékélés lehetetlenségének pszichológiai terhét volt hivatott enyhíteni a munkájával, a kollektív felejtés lejtőjén elindult chilei társadalom számára mutatott fel a múlt (1973 utáni) borzalmain táplálkozó víziókat, melyek előtt akkortájt mindenki olyan rendíthetetlenül mutatta vaknak magát. A fájdalmat és a szenvedést oly módon tette érzékelhetővé, hogy kiüresítette a kereszténység szimbólumait, miközben mitikus terekké alakította a Kordillerákat és az Atacama-sivatagot. Verseiben a természet újra egygé vált az emberrel, visszaállt az ősi viszonyrendszer, mint az idők kezdetekor, az ember és természet közt fennálló pszicho-kozmikus parallelizmus mindennél erősebb kötelékké fejlődött. Megborult a Chilét övező teljes földrajzi valóság: megindultak a hegyek, megnyílt az óceán, felemelkedett a sivatag, s az emberi életek megtörték a szikláknak verődő hullámok között. „Hallottam, amint teljes virágmezők tűntek el” – kísértenek Zurita sorai.³ Borzongató képsorozatokon keresztül támasztotta fel az Andok, az óceán és a sivatag halottait. Zurita verseinek meglepetése, hogy nem borítja el őket a kétségbeesés, a teljes nihil: éppen az újjászületés feltételeit teremtik meg Chile számára.

Raúl Zurita költészete nem korlátozódik a klasszikus, nyomtatott megjelenítés formájára, a költő több nagyobb horderejű, *land art*-akciót is véghezvitt az évek során. Egyik emblematisz munkája a *Purgatorio* záróverse, a „La vida nueva”, amelyet a New York feletti égboltra íratott fel repülőkkel 1982-ben, s amit az *Anteparaiso* kötetében publikált fénykép-sorozat formájában. Az egyszeri és megismételhetetlen költészeti jelenelet, amely a megvalósulásakor csak mulékony percegig volt látható szabad szemmel, Roberto Bolaño idézi fel *Távolí Csillag (Estrella Distante)* című regényében. Szintén emlékezetes egy 1993-ban kivitelezett alkotása, mely során az Atacama-sivatagba vésette fel a „Ni pena ni miedo” („Sem fájdalom, sem félelem”) verssort. Harmadik hasonló alkotása a *Diálogo con Chile* című verse, melynek huszonekét sorát a Kordillerák három kilométeres vonulatára festette fel. Mindezen alkotások egyedülállóságát adja, hogy az egy időben történő kollektív olvasat lehetőségét kínálják fel, másrészt a földrajzi térnek csak egy bizonyos területegysége felől olvashatóak. Ez mindegyik esetében más irányt jelent: az égre írt versek csak a földről, az Atacamába vésett sorok egyedül az égből, a Kordillerákra felírt szövegek pedig kizárólag az óceán felől voltak láthatóak.

Költészete rendre átlépi a textualitás hatáskörét, illetve műveinek olvasata is gyakran túlnyúlik a hagyományos értelemben vett hétköznapi olvasaton. Éppen ezért munkásságának vizsgálata sem kizárólag irodalomtudományos megközelítések tárgya. Zurita viszsztatér a költészet eredeti, az élethez szorosan kötődő szerepéhez, egy sokkal hatékonyabb funkcióhoz, mint amivel a papír- és a textualitás-alapú költészet bírhat, köszönhetően

mindez az alkalmazott formák, eszközök, módszerek széles skálájának. Tudatosan látja el a költészetet funkcióval. Nem az arisztotelészi utánzás, hanem a *poiesis* művelője, az alkotás aktusának, az autonóm létrehozásnak a gyakorlója. Zurita olyan költészetet hoz létre, amelynek elsősorban a való életben kell beteljesülnie, és szinte csak másodlagos fontosságot tulajdonít annak a páratlan irodalmi értéknek, amit a művei hordoznak. Célja beavatkozni a mindennapokba, áthatni a levegőt, a teret, a hegyeket, a hullámoakat, a házakat, s ezáltal bármelyik ember és minden ember betölti a szerepét a költészeti aktus megvalósulásában. A költészet ebben az értelemben egészen rendkívüli módon fonódik össze az emberi létezéssel, miközben leomlik a fal, megszűnik a távolság a szerző és az olvasó (vagy közönség) között.

Hisz abban, hogy a művészet ágazatai, kifejezési eszközei között folyamatos átfolyásnak kell lennie, mert csak így tud behatolni a költészet az ember életébe, s így áradhat szét a mindennapokban. Ez a hit Zurita ars poeticájának fő pillére, s mindmáig kitart mellette. Amint műveiben túllépi a textualitás küszöbét, költészet és művészet határai olyannyira összemosódnak, hogy indokolt lehet a két fogalom kissé szabadosabb, szinonima-közeli használata. Zurita a diktatúra első, legszélsőségesebb éveinek súlya alatt saját testét is művészeti alapanyagának vette (arcán szándékosan égési sérülést produkált, szemébe pedig egy alkalommal ammóniát szórt), ám ezzel a részben önostorozó magatartással korán felhagyott, s megőrizte belőle a felismerés élményét, miszerint a művészet különböző ágai közti határvonalak fenntartása korlátozza a kreativitást, árt az alkotásnak. A költő szavaival:

A megégetett arcom és a szövegek között a valóságnak egy változata halad át. Szakítani a határokkal, amelyek gúzsba kötik a kreativitást és amelyek megszabják, hogy a festő festéssel, a költő versekkel, a filmrendező filmekkel foglalkozzon, életbevágó kérdés, forradalmi tett, ezeket a korlátokat felszámolva elérhetjük, hogy maga az élet, [...] maga a létezés aktusa váljon kreatív aktussá. Ez az egyetlen dolog, ami igazán számít.⁴

(*A katonai hatalomátvétel körülményei, a rezsím berendezkedése*) 1970-ben Salvador Allende elnököt demokratikus úton Chile elnökévé választották, így vele a baloldali koalíciós kormányzat, a Népi Egység került hatalomra. Az Allende-kormány egy a kubai példától eltérő, a szocializmushoz pluralista és békés úton vezető ösvényt jelölt ki Chile számára. Politikájának központi programja a chilei rézbányák államosítása lett, melyeknek mindaddig észak-amerikai cégek voltak a haszonélvezői. A rézbányák és a bankok „chileisítése” egyértelműen olyan programok voltak, melyek mentén nagyhatalmú külföldi érdekek szenvedtek erős sérelmet, emellé társultak az agrárreform okozta károk, melyek a mezőgazdasági szektorban dolgozókat sújtották, s megrengették az Allendébe vetett bizalmat.

Mára már vitathatatlan történelmi tény, hogy az Észak-Amerikából tolatkozó gazdasági és katonai nyomás a függetlenségi háborúktól (az 1800-as évek első évtizedei) kezdve meghatározó szerepet töltött be a latin-amerikai országok sorsainak alakulásában, a kubai forradalom győzelme azonban a korábnál is agresszívabb politikai és katonai beavatkozásokat vont maga után Északról, ami a dél-amerikai kontinens legtávolibb pontjáiig is elért. A hetvenes években az Egyesült Államok a chilei politikai szintér radikalizációját, majd Allende hatalomról való levételét tűzte ki céljául: „Úgy döntöttem, eltávolítottam Allendét”⁵ – idézhető Nixon elnök Henry Kissingerrel és John Connellyvel folytatott beszélgetése. A puccshoz kiváló talajt adhatott Allende elnök kevéssé sikeres gazdasági projektje, miközben a sajtóorgánumok kulcsfontosságú, szintén észak-amerikai támogatottságot élvező befolyásán táplálkozva oly mértékig fajult az

ellenzéki elégedetlenkedés, hogy megroppant a józan és higgadt problémamegoldás lehetőségének a váza. A jobboldali erők agressziója mellett a radikális baloldal (MIR) erőszakos fellépései is nyomást gyakoroltak a kormányra, nekik ugyanis kevésnek bizonyult Allende békés-szocialista fellépése. 1973 augusztusában Allende elnök Augusto Pinochetet nevezte ki a Chilei Fegyveres Erők főparancsnokának, szeptember 11-én pedig ugyanez a Pinochet vetette bombatámadás alá a Moneda-palotát, s vetett véget katonai puccsal Allende elnökségének.

A Pinochet által törvénytelen úton hatalomra tört katonai rezsim berendezkedésének elsődleges célja volt a gazdasági kapuk megnyitása a külföldi tőke, a szabadkereskedelem, a kapitalista modellek irányába, mellyel a modernizáció és a fogyasztói társadalom chilei gépezetét volt hivatott beindítani. A hirtelen jött gazdasági *boom* illúziója, a drasztikus rezscsökkenés, az állami vállalatok privatizációja, a mindennapi élet perspektíváinak kitágítása a modernizáció beengedésével (például a televízió és az elektromos háztartási eszközök általános elterjedése) a rezsim imázsát meglehetősen pozitívvá tették, legalábbis azok szemében, akik az egyre nagyobbra szélesedő társadalmi szakadék szerencsésebb oldalára kerültek. Így talán kevésbé meglepő, hogy a híressé vált 1988-as szavazáson⁶ a chilei nép 44%-a Pinochetet kívánta továbbra is hatalmon látni.

A modernizáció bevezetésének azonban első lépésben a belső ellenség (baloldali ideológiákkal szimpatizáns politikusok, civilek, illusztris egyének és embertömegek) véres fizikai felszámolása volt az ára. A tömeges letartóztatásokra, brutális kínzásokra és mérszárlásokra, halál-karavánokra a Nemzetbiztonság Doktrínája adott morális felhatalmazást, a technikai végrehajtásért pedig központilag a DINA (titkosszolgálat) lett felelős. Az ellenséges elemek likvidálásának nagyobb volumenű akciói között ismerjük a *Caravana de la muerte* vagy az *Operación Colombo* hadműveleteket, valamint az egész Latin-Amerika régiót érintő *Operación Cóndor*-t.

A Pinochet-diktatúra után a demokráciához való visszatérés erőtlen, de elengedhetetlen feltételeként 1990. áprilisban megalakult az Igazság és Megbékélés Bizottsága (Retting-Bizottság), mely az Állam által az emberiség ellen elkövetett erőszak-jelenetek lehetséges legnagyobb dimenzióját kívánta feltárni a kollektív emlékezet kiigazítása, a történelem korrekciója, s valamilyen mértékű trauma-feldolgozás céljából. A Bizottság, amelynek nem volt lehetősége jogilag bárkit is felelősségre vonni, kilenc hónapos kutatási folyamat után kénytelen volt felhagyni az eltűnt személyek felkutatásával és az okozott emberi károk lekövetésével, mivel az áldozatok és károsultak száma felmérhetetlennek bizonyult. Patricio Aylwin kereszténydemokrata elnök a Bizottság munkáját ezekkel a szavakkal kényszerült lezárni⁷:

„Ezért bátorkodom, mint a Köztársaság elnöke, az egész nemzet képviseletében bocsánatot kérni az áldozatok családtagjaitól. Ezért kérem ünnepélyesen a Fegyveres Erőket és mindenkit, aki részt vett az elkövetett túlkapásokban, hogy az okozott fájdalom elismerésének jelét mutassák, illetve kérem együttműködésüket annak enyhítésében.”⁸

(*Művészet és társadalom a chilei Pinochet-diktatúra alatt*) A jogi és politikai tehetetlenség, mely révén a múlttal való megbékélés lehetősége erősen megkérdőjelezhető maradt, rávilágított arra is, hogy a chilei társadalom traumájának súlyán többek között a művészetnek kellett enyhítenie. 1973-ban a terror betörése a mindennapokba az egyéni és csoportos aktivitások megbénulását vonta maga után. A rezsim berendezkedésével a hetvenes évek Chiléjében a kontroll, a cenzúra maximálisan élt a jogaival a kultúra, az oktatás, a tudomány és a média területén, a művészeti tér is hatalmi adminisztrációt

szenvedett. Ahelyett azonban, hogy a művészeti csoportok és intézmények a rezsim bizonyos szintű propagandájának gyakorlatára kényszerültek volna, a hatalom inkább befagyasztotta a kulturális tevékenységeket, elvágva ezzel a lehetőséget, hogy bármilyen kulturális hatás kritikákat, elméleti-ideológiai diskurzusokat szüljön. A rezsim kiépülésének első éveiben a megbénított művészeti tér súlyát vesztette, innovációk híján elértéktelenedett, illetve általános kirekesztettséget szenvedett.⁹

A hatvanas években Eduardo Frei Montalva elnöksége alatt lefektetett modernizáció ígérete mostanra, a hetvenes évekre, a gazdasági kapuk megnyitásával kezdett igazán elmélyülni. (A modernizáció fogalma a latin-amerikai országok mindegyike esetében rendkívül összetett, bőséges elemzést igénylő téma, aminek medrét a jelen munka csak az érveléshez elengedhetetlen mélységig érinti.) A modernizáció ugyanis a tömegkultúra jelenségének, „a könnyelmű ideológiáknak, a masszív fogyasztás játszóterének, a komoly dolgok ellényegtelenítésének és a szent közönségessé tételének” térhódítását eredményezte. (Brunner–Barrios–Catalán, 1989). A kulturális tér fokozatosan távolodott a közjó szolgálatától a piac szolgálata javára, és az eredetileg magasabb presztízzsel rendelkező magaskultúra elérése egyre inkább alkalmoszerű, egyéni törekvéssé vált. Amint a művészet elveszítette a kapcsolatot a nagyközönséggel, azzal „diskurzív vitalitását, pluralitását, nyitottságát vesztette el”. S annak következtében, hogy a művészet a rezsimnek és a piacnak funkcionálisan alárendelt szervvé redukálódott, a kultúra már nem gyakorolta diskurzus-teremtő képességét, amely korábban a rutinja, a lényegi szerepe volt, elvesztette kommunikatív sűrűségét, nem volt képes feszültséget, vitákat, ellentéteket gerjeszteni. Egyfajta elfogadó, beletörődő magatartást választott az értékcserek, a termelés és a kisajátítás politikájának kielégítése érdekében. (Brunner–Barrios–Catalán, 1989)

Ez a beleegyező magatartás, illetve a tehetetlenség érzése kezdte jellemezni a chilei társadalmat a szinte mindennapivá váló állami, katonai visszaélésekkel szemben is. Zurita művészeti programjának alapvető bázisa az a megfigyelés, miszerint az emberi reakciók, az emberek közti és egymás irányába mutató interakciók mélyrehatóan eltorzultak a diktatúra alatt. A hétköznapivá vált nyílt utcai letartóztatások Santiago utcáin csak kezdetben okoztak borzongást az emberek részéről, idővel ugyanis megszokott magatartássá lett a „nem-odanézés” deviáns szokása:

Megállni és hosszasan bámulni valamit vagy valakit igen veszélyes dolog is lehetett. A bámulás aktusa mögött mindig kollektív félelem bújt meg. Ez az utcai letartóztatások miatt van. Fényes nappal, zsúfolt utcákon zajlottak a letartóztatások, és senki nem akarta látni, ahogy erővel berángattak embereket egy-egy kocsiba. Senki semmit nem akart észrevenni. (Neustadt, 2001: 80)

De ugyanez a tehetetlenség és passzivitás (szinte közöny) egy olyan ártalmatlannak tűnő eszköz mögött is megbújt, mint a televízió (Brunner–Barrios–Catalán, 1989), amely ideális hatalmi expanziós eszköznek bizonyult, s készségesen töltötte be a szerepét, hogy a mindennapi kommunikáció az egyoldalú közvetítés-befogadás oltárán áldoztassék fel. Az emberek néma objektumokká dermedtek, akik képtelenné váltak a közbeszólás vagy a kérdésfeltevés jeleinek leggyengébb kinyilvánítására is.

A két erőter tehát párhuzamosan működve járult hozzá a társadalom passzivizációjához: kezdetben erősebb, közvetlen, (1) fizikai elnyomás formájában, aminek enyhülésével fokozatosan erősödött a (2) fogyasztói társadalom és a tömegkultúra közömbösítő hatása. Ennek a két, társadalomra nehezedő erőnek a figyelembevétele és tudatos kihasználása lett a CADA művészeti csoport legfőbb fegyvere.

(*A CADA születése és feladata*) A CADA (Colectivo Acciones de Arte) a Pinochet-diktatúra alatt működő művészeti csoport volt, főleg *happening*-ek, művészeti tettek kapcsolhatóak a nevükhöz, melyeket Santiago utcáin egyszeri és megismételhetetlen formában, „láthatatlanul” és név nélkül hajtottak végre. A tagokkal készített interjúk alapján a 90-es években általános ismeretlenség övezte a csoport tevékenységét Chilében, vagy elvéve maradt csak fenn körülöttük valami emlék, hogy már-már mitikussá vált a történetük. Ez mára, Zurita népszerűségének köszönhetően, jelentősen változott. Az egyik legalaposabb dokumentáció- és interjúkötet, amit a CADA-ról kiadtak, az a Robert Neustadt neve alatt 2001-ben megjelent *CADA día, la creación de un arte social* című mű, ami nagyban hozzájárult, hogy a múlt művészeti akcióinak részletei kikerüljenek a feledés homályából. Kiemelkedően fontosak továbbá Nelly Richard, illetve José Joaquín Brunner írásai, akiknek társadalomra, művészetre vonatkozó könyveit a jelen munkában is alapul vettem. A csoport tevékenységei azért sem hagytak hátra sok kézzelfogható nyomot, mert az akciókat a diktatúra alatt, valós és aktív veszélyzónában, rendkívüli körülmények mellett lehetett csak megvalósítani a figyelemfelkeltés és a láthatatlanság, a művészeti szépség és a félelem közti lehetőségességonalán egyensúlyozva. S talán ebben különböznek leginkább a CADA művészeti akciói a korábbi, nyugati *happening*-ektől (Allan Kaprow, Jean-Jacques Lebel stb.): nem lehetett egyértelműen provokatív tetteket végrehajtani, s mindenféle erotikus tabu vagy politikai elégedetlenség művészi propagálása helyett súlyos emberi traumák felett, afféle szükségállapotban kellett sürgősen valami valós funkciót betölteniük.

A CADA művészeti csoport 1979-ben jött létre Santiago de Chilében, tagjai a költő Raúl Zurita, a szociológus Fernando Balcells, az író Diamela Eltit és a vizuális művészek Lotty Rosenfeld és Juan Castillo voltak. A csoport célja az adott társadalmi-politikai közegben a intézményesült gondolkodási módtól eltérő diskurzusok lehetőségének verbalizációja és vizualizációja, a bénultság feloldása volt. A kultúrát, a művészeti teret újra el kellett látni funkcióval, a társadalom interaktivitásának bénult légkörét fel kellett zavarni, kritikai interferenciákat kellett kiváltani. Szükség volt tehát arra, hogy visszaálljon a kultúra és a társadalom közti kommunikációs csatorna.

Nelly Richard megjegyzi, az 1973-as katonai puccs sokféle módon okozott törést a chilei történelemben. Megtörte „minden korábbi társadalmi és politikai tapasztalat keretét, szétzúzta a nyelv által kialakított jelentés-modelleket, amelyek megnevezték azokat a tapasztalatokat”. Törés keletkezett a látszólag biztos és állandó jelek és az azokat értelmező tudat között. Az alany bizalma elveszett, amint az őt körülvevő jeleket értelmezni próbálta, mert ezek a jelek törvénytelenységben születtek, hamisításokon és torzulásokon mentek keresztül. Ilyen példa lehet a nemzeti lobogó jelentésének, vagy egyáltalán a nemzet értelmének deformációja, vagy a Pinochet által veretett érmék esete, melyeken egy a láncait széttépő női alak a szabadság jelképeként ünnepli az 1973-as puccs napját. (Neustadt, 2001) Az alany tudata, perspektívája kificamodott, ebben a kificamodott állapotban pedig közönyössé, passzívává vált. A CADA egyik feladata lett tehát újraformálni az alany felfogása és a jelek közötti kapcsolatokat, megzavarva így az értelmező alany passzivitását. Mindehhez áttörő, kreatív erők felhasználásához kellett folyamodniuk, ahhoz pedig ki kellett szélesíteniük a művészet gyakorlatának kondícióit és határait, mert csak több dimenzióban egyszerre működve, mondhatni egyszerre több irányból támadva volt csak lehetséges betörni a társadalom mindennapi bénultságába. (Richard, 1994)

Ezek a művészeti akciók hozzájárultak többek között ahhoz a jelentős változáshoz, hogy a chilei történelem és politika új, a rezsím egyetlen és hivatalos diskurzusától eltérő értelmezései láthassanak napvilágot, ami a demokráciához való visszatérés elengedhetetlen

feltétele. Zurita kiemeli, hogy a valóság értelmezéseinek, vagy változatainak a megformálása nem jelentheti egyfajta rejtőzködő és elhallgatott igazság felfedését vagy kihirdetését, hanem egyszerűen csak több lehetséges diskurzus meglétének lehetőségét biztosítja. Ennek a fontos kijelentésnek az elismerése szorosan kapcsolódik a művészet és a költészet ősi és természetes megjelenéséhez. Zurita szerint „a művészet koncepciójának eredetileg semmi köze nincs az igazsághoz vagy a »nem igazsághoz«, mert a költészet ténye sokkal ősből és döntőbb jelentőségű az »emberi létrejöttében«, mint az igazság problémája.” (Zurita, 2013: 44.30) A költő szavaira utalva, a költészet az „emberi”-vel együtt születik meg abban a pillanatban, amikor az ember megéri, hogy meg fog halni. Ez az első és eredeti, a nagy helyrehozhatatlansággal, a halállal való találkozás, s minden műalkotás ennek a találkozásnak a felidézése. Az új valóságok teremtése tehát nem keverendő össze bármiféle igazságtétellel, ezt a művészet ártatlansága érdekében ugyanúgy fontos hangsúlyozni, mint amennyire ez az elkülönítés az akciók sikerességének a feltétele is volt.

(*A CADA művészeti akciói*) A CADA módszereivel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogyan lehet felhívni a figyelmet arra, amit senki nem akar meglátni? Hogyan lehet láthatóvá tenni a láthatatlant?

Az első művészeti akció címe „Para no morir de hambre en el arte”, avagy „Hogy ne haljunk éhen a művészetben” (1979. október). Az esemény során a CADA tagjai a Soprole márka tejszállító kamionjaival vonultak végig Santiago egyik városnegyedében, miközben száz zacskó fél literes tejet osztottak szét az emberek között, ami Allende elnök programjának emlékét idézte fel: minden chilei gyereknek garantált a napi fél liter tej. Az eseményről felvételeket készítettek, a tejeszacskókat később kiállították, így valamennyi dokumentált anyag hátramaradt az akcióból. A tej metaforikus használatát Zurita vezette be, saját verseiben is felhasználja különböző formákban. Az akció részét képezte továbbá, hogy az *Hoy* folyóiratban egy teljesen üres oldalt (a lap alján egyedül a CADA felirattal) kívántak megjelentetni, így a tej metaforája, a fehérén „hagyott” oldal, a „hiány”, a „nincs” jelölője lett volna. Sok értelemben nincs táplálék, nincs demokrácia, nincs tisztaság. A folyóirat vezetője azonban végül ragaszkodott valamiféle tartalom mellékeléséhez, így egy néhány soros metaforikus szöveget közöltek az oldalon, melynek kezdő sora így szólt: „elképzelné ezt az oldalt teljesen fehérnek”. A CEPAL (United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean) santiagói épülete előtt megtartották továbbá a „No es una aldea” („Ez nem egy falu”) című beszédet, ami a világ más területein hasonló sorsokat megélt népeivel von párhuzamot.

A második akció az „Inversión de Escena” (körülbelül „A színtér áthelyezése”-ként lehetne fordítani) ugyanabban az évben és hónapban valósult meg, mint a tejeszacskók projektje. Tíz Soprole kamion sorakozott fel a santiagói Szépművészeti Múzeumnál, az épület bejárata előtt pedig egy hatalmas fehér vásznat húztak fel, ami mintegy maga vált az *Hoy* folyóirat „fehérnek elképzelt” lapjává, s „a hétköznapi elnyomás átlátszóságát hangsúlyozhatta.” (Neustadt, 2001: 31) A Soprole logója ugyanúgy láthatatlanná vált, ahogy a Pinochet-érmék propagandisztikus ábrája is elveszítette a jelentését – állítja Neustadt –, tíz tejszállító kamion mégis nagy feltűnést keltett akkor az utcán, miközben az egész jelenség visszautalt a tejeszacskók esetére is. A fehér vászon a művészet intézményesült formáit takarta le, bezárta azokat a vászon mögé a múzeumba, s a művészetet mint élő, működő entitást az utcára terelte ki.

Az 1981-ben megvalósított harmadik esemény az ¡Ay, Sudamérica! (Jaj, Dél-Amerika!) címet kapta, kivitelezése során hat repülő „bombázta” Santiago városát 400.000 költészeti röpirattal. Nem kevesebb, mint a Légierő engedélye volt szükséges ehhez, ők pedig

megadták az engedélyt, mert Lotty Rosenfeld az Egyesült Államokban és Európában divatos *land-art* művészeti formára hivatkozott, amelyhez képest nem szívesen maradt volna le a modernizációt hirdető chilei nemzet. Így maguk a katonai légierő pilótái vitték véghez az akciókat.

Mindezek után a legfőbb kérdés, hogy hogyan is fejtette ki hatását az említett három művészeti tett a társadalomra, mi volt a módszer maga, aminek köszönhetően ezekhez az első látásra értelmezhetetlen jelenetekhez valódi feladatkör társult. A kulcs mindezen kérdések megválaszolásához, hogy az embereknek, akik szemtanúi, vagy inkább résztvevői lehettek ezeknek a jeleneteknek, nem kellett pontosan felfogniuk, ami körülöttük zajlott. Nem volt szükséges konkrét értelmet adniuk a látványnak, a CADA nem feltételezte, hogy a művészeti akció-sorozat egyes részleteiben, vagy a maga totalitásában átláthatóvá lesz a közönség számára. A cél elsősorban az volt, hogy megtörtjön a terror élményein táplálkozó paralizáció, a beletörődés és a passzivitás szokása. Rendkívüli fontosságú volt, hogy a tejszállító kamionoknak hosszú konvojban kellett haladniuk, felidézve ezzel a tankok vonulását, ami még olyan frissen élt a lakosság emlékezetében. Bármi is következhetett a Soprole kamionjainak menetéből, azt mindenképp a félelem, a bizalmatlanság, a menekülés érzéseinek felébredése övezte volna. Így amikor a kamionokból egyszerű művészek szálltak ki és pusztán tejet kezdtek osztani az embereknek, a lakosság hirtelen nem tudta miként érteni a látottakat. A röpiratokat bombázó hat repülő katonai alakzatban való megjelenése az égen szintén a borzalmak kezdetét idézhette fel, a Moneda-palota bombázásának emlékét, és egészen biztosan senki nem várta, hogy költészet fog hullani az égből, s hogy mindaz a szemet kápráztató folyamat, amint fehér papírlapok százai peregnek az égen, ilyen ártalmatlan végkifejletbe torkollik majd. Talán mindegy is volt, mi állt pontosan a papírlapokon. Az aktus, aminek meg kellett történnie, az az emberek tekintetének felemelése volt az égre, a félelemérzet felkeltése és váratlan lecsillapítása. A pszichológiai hatása a kamionok tankszerű vonulásának vagy a repülő alakzati repülésének óriási volt, s mindezen módszerek elengedhetetlen eszközöknek bizonyultak, hogy a traumatikus élmények gyökerei fellazulhassanak, és hogy enyhülni kezdhessen többek között a bámulás aktusa körüli veszélyérzet intenzitása. Meglepetést kellett okozni oly módon, hogy a félelem aktiválódását a megnyugvás és a kíváncsiság érzetei oltsák ki.

A CADA egyéb munkái közül a „No+” („No más”, vagyis „Ne többet”) 1983-as akció is szeretném még megemlíteni, amelyhez külföldi művészek is csatlakoztak. Az akció sikerességének ismét lényeges feltétele volt, hogy minden a közterületeken menjen végbe, ahogy az is, hogy a hétköznapi emberek is részt vegyenek a művészeti események létrejöttében. Mindez a kommunikációs készségek felelevenítésében játszott kiemelkedő szerepet. A csoport tagjai afféle graffiti-művészet formájában festették fel a „No+” feliratot Santiago utcáinak falaira. Ezek után, mindenféle felhívás nélkül, az emberek a „No+” feliratok mellé napról napra írtak vagy rajzoltak valamit, olyasmire utalva például, hogy ne legyen több félelem, ne legyen több Pinochet, ne legyen több erőszak. Ily módon kollektív munka eredménye lett ennek az akciónak a kimenetele. Ezen a ponton különösen élesen látszik, milyen hatalmas a különbség egy múzeumban álló műtárgy és az élettérben mozgó művészeti tett között. A megfigyelő és a megfigyelt tárgy közti távolság teljes mértékben lecsökken, hogy már szinte nem lehet a megfigyelés aktusáról beszélni. Iván Carrasco Muñoz Zurita költészeti munkásságát vizsgálva pontosan erről a megfigyeléséről számol be:

Az olvasó nem egy olyasféle panorámával találkozik, amit meg akar figyelni, hanem benne találja magát egy kommunikatív esztétikai szituációban, amelyben részt kell vennie, hozzáadva az élményeit, az ismereteit, az érzésvilágát, az elköteleződését. (Carrasco M, 2014)

Hasonló eset Zurita New York egére felírt verse, ami az *Anteparaiso* kötet záró szakasza, s amelyet maga a költő a verseskötet konklúziójának nevezett meg. Zurita kiemeli, hogy ami akkor, azon a *happening*-en keresztül létrejött, azt már nem lehet csak az ő alkotásának nevezni. Az avantgárd utópiához hasonlítható a jelenség, amely az élet és a művészet között vágya áttörni a falakat, s amely szakítana a művészeti tér exkluzivista hatalmával.

[...] nem én fogom megírni. Nézd, éppen ezt próbáltam elmagyarázni, az egyén munkája feloldódik egy konkrét társadalmi produktum formájában, egy új térben, amelyhez mindenki hozzáteszi egyszerre a saját életét és mindenki életét, az egyetlen műalkotás lesz [...]. Ezt hívom én Paradicsomnak, [...] amit nem én írok és nem is te.

A „No+” egyébként szinte szárnyra kelt a következő években, s a politikai szintér megváltozásához vezető folyamatokban kulcsfontosságú szimbólummá vált. Az 1988-as IGEN-NEM népszavazás során a Pinochet ellen induló vezető kampány a „No+” felíratot választotta jelmondatának, így a név nélkül, titokban tevékenykedő művészek munkája már nemzeti keretek között érvényesült.

Ha csak Zurita nyomtatott verseire térünk vissza, ezek önmagukban is szerepet játszanak abban, hogy visszaadják a chilei társadalom diszkurzív képességeit, köszönhetően a neoavantgárd irodalmi eszközöknek, melyek interakciót, de legalább valamilyen mértékű mentális aktivitást váltanak ki az olvasó részéről: a szintaxis tördelése, a méretes szóközök tátongó fehér lyukai, a különböző tipográfiákkal való játszadozás, a kodifikáció számtalan formájának jelenléte, matematikai jelek bevezetése a szövegekben, dialógus alkalmazása, rendszerek, logikai szillogizmusok használata. (Alemany Bay, 2011) A vizualitás fontossága a verbális és extraverbális zónában is megjelenik, miközben a legújabb technológiák használata (elektroenkefalográfia, videó) a zuritai költészet megalkotásakor szintén a hagyományos határok átlépését szolgálja. A CADA pedig kifejezetten ezekre a célokra összpontosított. Ezek a művészek folyamatosan a lehetséges határán dolgoztak utcai, csavargó tevékenységet folytatva, hogy figyelemfelkeltő céljait elérjék, de közben ne szúrjanak szemet a hatalmi szerveknek. Felismerték, hogy az adott politikai körülményekre nem volt értelme csupán versírással vagy festéssel reagálni. Tetteiknek olyannyira kellett áthatónak lenniük, mint amennyire mélyre hatolt a fájdalom, ami körülvette őket. A CADA akciói felöltötték magukra a rettegés, a csend, a szenvedés körülményeinek formai jegyeit, mindent magukba foglaltak, ami a Pinochet-rezsim első öt-hat éve alatt a társadalom felett eluralkodott (még a modern technológiai eszközöket is, amiért számos kritika érte őket), s munkájukon keresztül – Zurita szerint – az egész chilei dráma dimenziója rajzolódott ki. (Zurita, 2013: 11.30)

IRODALOMJEGYZÉK

- Alemany Bay, Carmen. “La forma externa del poema en la poesía chilena: de la vanguardia a los albores del siglo XXI.” *América sin nombre* No. 16 (2011): 54–62.
- Aylwin, Patricio. *Discurso del presidente Patricio Aylwin sobre la Comisión de la Verdad y Reconciliación*: <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/4/1836/8.pdf>, p 116.
- Brito, María Eugenia. “Conversación con Raúl Zurita”. *Letras*.s5. <http://www.letras.mysite.com/zurita1212.htm>.
- Brunner, José Joaquín – Barrios, Alicia – Catalán, Carlos. *Chile. Transformaciones culturales y modernidad*. Santiago de Chile: Editorial Salesianos, 1989.
- Cánovas, Rodrigo. “Zurita Chilensis: Nuestro dolor, nuestra esperanza.” In Rodrigo Cánovas. *Lihn, Zurita, Ictus, Radrigán: Literatura chilena y experiencia autoritaria*. Santiago de Chile: Ediciones Ainavillo, 1986. 57–93.

- Carrasco Muñoz, Iván. "El proyecto poético de Raúl Zurita" *Estudios Filológicos* No. 24 (1989): 67–74.
- Neustadt, Robert. *CADA DÍA: la creación de un arte social*. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio, 2001.
- Richard, Nelly. "Márgenes e institución. Arte en Chile desde 1973." In Nelly Richard. *Arte en Chile desde 1973. Escena de Avanzada y sociedad* (Contribuciones Programa FLACSO-Santiago de Chile) No. 46 (1987): 1–17.
- Richard, Nelly. *La insubordinación de los signos (cambio político, transformaciones culturales y poéticas de la crisis)*. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio, 1994.
- Richard Nixon, Henry Kissinger és John Connolly beszélgetése: <http://nixontapes.org/chile2.html> (584-003a)
- Zurita, Raúl. "Recuerdos y reflexiones de Raúl Zurita". *2CervantesVirtual*. Universidad de Alicante, 2013. YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=Y3P-mJ0K9Kk>.

JEGYZETEK

- 1 *Az amerikai csodás való* a kubai Alejo Carpentier elmélete (1948). Az elmélet többek között magyarázatot ad arra, milyen hiányosságai, pontatlanságai lehetnek a *mágikus realizmus* fogalom használatának latin-amerikai vonatkozásban. Lényege, hogy a természetfeletti, logikátlan vagy misztikus elemek a latin-amerikai társadalmak szélsőségesen heterogén jellegéből adódóan spontán vannak jelen a mindennapokban.
- 2 Megjelenésük dátumai: *Purgatorio* (1979), *Anteparaiso* (1982), *La vida nueva* (1994, ehhez később csatolta elveszett kéziratának verseit, így az eredetileg tervezett teljes kötet 2019-ben jelent csak meg).
- 3 Saját fordítás, az idézet az *INRI* kötetből származik.
- 4 Brito, María Eugenia. „Conversación con Raúl Zurita” *APSI* No. 88 (december 16-29, 1980): 23–24.
- 5 Saját fordítás. „I have decided we’re going to give Allende the hook.” A beszélgetések a következő linken hallgathatóak újra: <http://nixontapes.org/chile2.html> (584-003a)
- 6 Pinochet maga hirdette meg. A kérdés egyszerű volt: a chilei nép szeretné-e öt továbbra is hatalmon hagyni. A kérdésre igen-nem válasszal lehetett szavazni.
- 7 2004-ben Ricardo Lagos elnöksége alatt az úgynevezett Valech Bizottság valamivel továbbvitte a Retting Bizottság eredményeit, és hivatalosan negyvenezerrel többre becsülte meg az áldozatok számát.
- 8 Discurso del presidente Patricio Aylwin sobre la Comisión de la Verdad y Reconciliación: <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/4/1836/8.pdf>, p 116.
- 9 Brunner, José Joaquín – Barrios, Alicia – Catalán, Carlos. *Chile. Transformaciones culturales y modernidad*. Santiago de Chile: Editorial Salesianos, 1989.

A teodícea problémája és hatása a francia felvilágosodás társadalomfilozófiájára

3. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

Első lépésben – esendő szerzőként – kénytelen vagyok a tanulmányom korlátait felállítani. Írásomban a teodícea azon próbálkozásaira koncentrálok, amelyek a XVII–XVIII. század fordulóján keletkeztek, miközben elvitathatatlan, hogy már az ókorban is (pl.: Lactantiusnál) megjelennek azok a kérdésselvetések, amelyek a teodícea problematika lényegi pontjait érintik (pl.: miért van a rossz a világban?), arról nem is szólva, hogy ezek a problémakörök a középkoron keresztül végig dominánsan jelen vannak a teológiai-filozófiai gondolkodásban. Ugyanakkor a két említett századot megelőző korok teodíceáját nem tárgyalni azért sem érzem jelentős adósságnak ebben a szövegben, mert maga a *teodícea* szó kora újkori szóalkotás, Leibniztől származik, aki főművében hozza létre ezt a fogalmat.¹ Így bár kétségtelen, hogy teodícea-kísérletek már Leibniz előtt és Leibniztől függetlenül is jelen voltak a filozófiatörténetben, mégis azt mondhatjuk, hogy a leibnizi filozófia a modern teodícea alapjait fekteti le, és ezáltal minőségileg új gondolatformákat emel be a problémakomplexumba.

Egy másik korlát, amely szintén jelen van a célkitűzésben, de némileg magyarázatra szorul, a teodícea hatásait érinti. Szövegemben a társadalomfilozófiára tett hatások foglalkoztatnak, habár a teodíceának a gondolkodás számos egyéb területén jelentős nyomai fedezhetők fel a korszakban. Még azt sem állíthatjuk, hogy a társadalomfilozófiára gyakorolt hatása a legerősebb, hiszen alapvetően egy teológiai keretek között működő problematikáról van szó, amely Odo Marquard szerint, az esztétika diszciplínájának vagy éppen a filozófiai antropológia megszületésének is elengedhetetlen előzménye volt.² Mindemellett biztos az is, hogy egy ilyen horderejű problémakört az országhatárok sem fogják feltartóztatni (már csak azért sem, mert a teodícea az egész emberiség sorsára reflektáló problémakör), így bár írásomban a francia felvilágosodás társadalomfilozófiájára gyakorolt hatását tárgyalom, meg kell említenem, hogy Leibniz gondolkodása más nemzetek bölcséletére is felbecsülhetetlen mértékű befolyást gyakorolt. Gondolhatunk itt Leibniz hontársára, Immanuel Kantra, aki szintén próbálkozott megoldást találni a teodícea rejtélyeire-rejtvényekre, de a teodícea nyomai észlelhetők még a német idealizmusnak nevezett filozófiai korszak szerzőinek munkásságán is, Fichténél, Schellingnél és Hegelnél.

(*Leibniz teodíceája*) Mint említettem, a teodícea leibnizi szóalkotás, két ógörög terminus összekapcsolásából jön létre: „theos” és „diké”, azaz „isten” és „igaz” kapcsolata, istenigazolásnak fordíthatjuk magyarrá, és éppen ebben az igazolás igényben jelenik meg a filozófia istentan egy olyan új arculata, amely a leibnizi teodíceát el is választja az öt megelőző korok gondolkodásától. Maga a terminus remekül tükrözi Leibniz szándékát: a cél védelembe venni Istent, mintegy igazolni Őt, azzal a váddal szemben, amit a világban való szenvedés tapasztalatával generálhatunk. Ugyanis a világban kétségtelenül jelen van a rossz, de ha a Teremtő korlátlan hatalommal rendelkező és jóságos, akkor a rossz létének ténye és az említett attribútumok nem összeegyeztethetők, vagy legalábbis kapcsolatuk nem magától értetődő, a hatalom és jóság egyszerre nem tartható állítás az isteni létről. A rossz jelen van világunkban, azaz Istennek bár hatalmában lenne megakadályozni ezt, mégsem teszi, tehát nem jó (miközben a hatalmasság attribútuma nem sérül), vagy pedig minden szándéka ellenére, bár jóságos Gondviselőként szeretné a rosszat a

teremtésen kívül helyezni, hatalma mégsem olyan korlátlan, hogy ezt képes lenne megtenni, tehát jósága nem, de korlátlan hatalma sérül az érvelés szerint. Természetesen Leibniz egyik utat sem vélte járható, az igazsághoz elvezető ösvénynek, ezért is tartotta szükségesnek igazolni azt, hogy Isten milyen keretek között engedi meg a rossz létezését, anélkül, hogy említett attribútumai sérülést szenvednének. A feladat lényegében nem más, mint megválaszolni a kérdést: Hogyan engedheti meg egy jóságos és hatalmában korlátokat nem ismerő Isten emberek sokaságának változatos szenvedéseit?

A teodícea kérdéskörének egyik legkiválóbb, magyar nyelven is olvasható munkájában, Schmidt-Biggemann három pontban összegzi Leibniz feladatait, szándékait: egyrészt egy viszonyanalízisről van szó, amelyet Isten és teremtményei kapcsolatára koncentrálni kell kidolgozni, másrészt fel kell oldani az ellenmondást, ami az isteni előrelátás és az ember szabadsága között áll fenn, harmadrészt pedig az előző két kérdés válaszainak alapjait az isteni attribútumokban kell megtalálni.³

Nem mellékes az sem, amit Hans Poser Leibnizről írott monográfiájában olvashatunk,⁴ hogy az istenigazolás leibnizi módjának megjelenéséhez nemcsak a filozófus zsenialitására volt szükség, hanem komoly változásokra is a gondolkodástörténetben, amelyek a kora újkorban megállíthatatlan sebességgel formálták át világgépünket. Poser szerint, az újkor előtt, az úgynevezett Jób-paradigma volt az érvényben lévő világértelmezés, azaz egy olyan szemléletmód, amely nem teszi lehetővé, hogy a földi halandók számára Isten céljai megismerhetők legyenek, az pedig főleg nem megengedhető a paradigmán belül, hogy az isteni tettek bírálat alá kerüljenek. Az újkor hajnalán viszont, főként a természettudományok fejlődésének köszönhetően, a cél alapú érvelést, egyre inkább felváltotta a (ható)okokban történő gondolkodás. Bár Isten céljai továbbra sem hozzáférhetők, a világ ok-okozati kapcsolatai feltárhatók és megismerhetők; éppígy a rossz esetében is: mivel továbbra sem tudhatjuk, mi volt Isten célja, mikor a rossz létét megengedte a világban, le kell mondanunk erről a szemléletről, és a világ ok-okozati struktúráját kell feltárnunk egy tudományos-filozófiai vizsgálódás során. Ezt a folyamatot még inkább megerősítette az a tény, amiről részletesebben Jász Borbálánál olvashatunk,⁵ hogy a középkorral szemben, amikor az *egyetlen* világrendező erőként az isteni gondviselést tartották számon, az újkorban megjelennek ennek kihívói: a természeti törvények. Ugyanakkor az igazsághoz hozzá tartozik az is, hogy bár Leibniznél is domináns szerepet töltenek be a hatóokokkal építkező magyarázó elvek, addig a céloknak is megvan a maguk szerepe a rendszerében, a két szemlélet mintegy egymás kiegészítőseként adott a filozófus számára világinterpretációiban.

De milyen is ez a világinterpretáció, hogyan jellemezhetnénk Leibniz világgépét? Bár Leibniz esetében egy nagyon sokoldalú és összetett életműről van szó, az utókor leginkább egy sarkalatos állítását szokta felelegetni, méghozzá azt, hogy ez a világ „a lehető világok legjobbika”. Kétségtelen, hogy ebben az esetben egy nagyon optimistán hangzó kijelentésről van szó, de véleményem szerint, ez az állítás a filozófiatörténet egyik leginkább és legtöbbször félreértett kijelentése, éppen ezért a továbbiakban ezt a gondolatkört igyekszem pontosan megvilágítani.

Ha azt a feladatot kapnánk, hogy képzeljünk el egy *jobb* világot, mint a mostani, valószínűleg nem esne nehezünkre ezt végrehajtani. Ezzel úgy tűnhet, meg is cáfoltuk az eredeti állítást, hiszen a fejünkben megszületett egy olyan világ képze, amely jobb mint a mostani. Ugyanakkor Leibniz nem azt állítja, hogy ez a világ a lehető legjobb (amit valaha csak el tudunk képzelni), hanem a kijelentésének pontos értelmezése úgy szól, ez a világ a legjobb azok közül a világok közül, amelyeknek létezése reális lehetőség. Leibniz rendszerén belül gondolkodva azt mondhatjuk, hogy hiába tudunk

elképzelni jobbnál jobb világokat, azok mégsem bírnak a létezés reális lehetőségével, hiszen akkor a mostani világ helyett Isten azokat a világokat teremtette volna meg. Márpedig Isten, akitől a jóság attribútumát Leibniz egy pillanatra sem vitatja el, a lehető legjobbat akarja teremtményeinek, azaz ha választhatott volna jobb világot, mint a mostani, akkor Isten azt a világot teremtette volna meg, és nem az éppen aktuálisat.

Ahhoz, hogy megértsük, hogy a teremtett világ, miért csak a lehető legjobb, és nem tökéletes a maga nemében, be kell vezetnünk egy nagyon fontos leibnizi elvet, ami a *megkülönböztethetetlenek azonosságának* tétele. Leibniz ugyanis úgy gondolkodott, hogy ha két dolog teljesen megkülönböztethetetlen, akkor azonos. Sőt, azt mondja: „a középszerű filozófusok tévedtek, amikor úgy hitték, léteznek solo numero vagy csupán abból kifolyólag különböző dolgok, hogy történetesen ketten vannak”.⁶ Hogyan is értelmezhetjük Leibniz ezen állítását? Hívjuk segítségül a matematikát, ami Leibniz kapcsán azért is lehet kifizetődő, mert nemcsak kiváló filozófus, hanem éppen ennyire zseniális matematikus is volt, és matematikai szemlélete erősen érezhető filozófiai írásain is, például az éppen tárgyalt megkülönböztethetetlenek azonosságának problematikájában. Képzeljünk el két kört, amelyek azonos átmérővel rendelkeznek. Geometriai értelemben „ugyanarról” a két körről van szó, függetlenül attól, hogy az egyik egy fűzetben, a másik pedig egy táblán van megszerkesztve, míg numerikusan megkülönböztethetők, hiszen ketten vannak. De nem véletlen, hogy pusztán numerikusan megkülönböztethető létezőkre példát csak a matematika területén találtunk, még ha geometriai értelemben ezek sem különböztek, ugyanis maga Leibniz is kimondja: „nem lehetséges a természetben két, egymástól pusztán numerikusan különböző egyedi létező”.⁷ Ez az elv épp így érvényes a világ teremtésénél is. Adott egy Teremtő, aki tökéletes. Ha egy tökéletes világot hozna létre, akkor a világ épp olyan lenne, mint maga a Teremtő, azaz tőle teljesen megkülönböztethetetlen, ami azt jelentené, hogy nem is történe teremtés. Hiszen a megkülönböztethetetlenek azonosságának elve alapján, ami létrejönne, az épp ugyanaz lenne, mint ami Teremtőként, létrejöttének feltételeként, már eleve adott volt. Ezért nem reális lehetőség, hogy Isten olyan világot válasszon, amely hozzá hasonlóan tökéletes.⁸

Fontos megjegyeznünk, hogy Leibniznél a teremtés aktusa egy választási aktus; Isten számtalan lehetséges világ képzetét látja maga előtt, de ebből csak a legjobbat találja létezésre méltónak, ezt választja ki, amikor a világot teremti. Csak egyet, a lehető legjobbat. Ez azért is kiemelendő, mert Ortega y Gasset spanyol filozófus szerint, Leibniz Istene morális és nem metafizikai szükségszerűségből teremt, azaz nincs egy rajta kívüli hatalmasabb erő, amely világok teremtésére ösztönzi őt.⁹ Isten egy világ mellett dönt, a lehető legjobb mellett, ugyanis ha nem így tenne, akkor morális fedhetlensége sérülne, hiszen ha több világot teremtene, netalántán az összes lehetséges világot megteremténé, akkor mindenképp lenne köztük olyan világberendezkedés, amely a többihez viszonyítva rosszabb lenne (tehát nem a lehető legjobb), és így az abban a világban létezésre ítélt létezők joggal háborodhatnak fel, hogy ők miért nem a lehető legjobb körülmények között létezhetnek. De mivel Isten minden teremtényének a lehető legjobbat akarja, így nem hoz létre olyan világot, ahol ezek a feltételek nem adóttak. Ekképpen csak a legjobb világ a teremtésre méltó világ ebben a megközelítésben.

Egy másik probléma, ami a lehető legjobb világ értelmezésénél gyakran felmerül, hogy az interpretátorok nem tesznek különbséget a világ strukturális legjobb volta, és a világban lejátszódó események megítélése között. A kijelentést bírálók leginkább eseményalapú bírálattal élnek, azaz azért vetik el a lehető legjobb koncepcióját, mert a világban bekövetkező negatív eseményekkel nem látják összeegyeztethetőnek azt. Tény, hogy Leibniz minden lehetséges értelemben a legjobbnak tartja a világot, elsősorban mégis strukturálisan érti a

világot a lehető legjobbnak, így mielőtt rátérnénk, hogy hogyan magyarázható az események szintjén megjelenő rossz a világban, érdemes ezeket a strukturális elveket megvizsgálnunk.

Egy sokat idézett leibnizi gondolat, miszerint világunk a „legegyszerűbb az elvek tekintetében, és egyszerűsége legváltozatosabb a jelenségek tekintetében”.¹⁰ Az egyszerűség a világot irányító törvényekre vonatkozik, és egy eddig nem említett isteni attribútummal, a bölcsességgel mutat összefüggést. Isten bölcsessége révén képes a lehető legjobb törvényt megválogatni, amelyek egyben a lehető legegyszerűbbek is, hiszen ez sokkal nagyobb bölcsességre vall, éppúgy mint egy matematikus esetében: a matematika jobb ismerője az a tudós, aki egy bonyolult egyenletet két lépésben is meg tud oldani, mint az, aki ugyanezt a megoldást csak hosszú és bonyolult levezetés árán képes megtalálni. Éppígy dicsérhetjük a Teremtőt is: bár törvényeivel számtalan különböző létezőt kellett összehangolnia, ez mégsem csak egy végtelenül bonyolult koncepcióban sikerült neki, ami azért is fontos, mert így a világ működése az emberi értelem számára is feltárható és megérthető. Bármennyire is bonyolultnak tűnik a világ, mégsem annyira bonyolult, hogy megértése reménytelen legyen számunkra.

A világ egyszerűségénél viszont sokkal fontosabb a fentebbi idézet második felében kijelentett állítás, azaz hogy ez a világ a lehető legváltozatosabb a jelenségek (létezők) tekintetében. Leibniz úgy gondolkodott, hogy minden lehetséges dologban, amely bír egyfajta potenciális létezéssel (a létezés lehetőségével), van egyfajta létezés iránti vágy, más szavakkal, törekvés a létezés felé.¹¹ Minden potenciális létező létezni vágyik, részese akar lenni annak a világnak, amelyet végül Isten a választás aktusával megteremt. Éppen ezért, Isten akkor hozza a lehető legjobb döntést, ha olyan világot választ, amely a lehető legváltozatosabb, tehát a legtöbb potenciális létező esetében teljesíti azok „kívánságát”. A legváltozatosabb világ az a világ, ahol a legtöbb létező teret kap megteremtésével. Felvetődhet persze a kérdés: ha a változatosabb ilyen nagy súllyal esik a latba az isteni választás során, akkor Isten miért nem teremti meg az összes létezésbe törekvő lehetőséget? Kérdésünkre a választ Leibniz *Teodíceájában* találhatjuk meg: „mivel minden lehetséges létező nem kompatibilis együtt ugyanabban a világban, éppen ezért minden lehetőség nem megvalósítható (...)”.¹² Isten nem egyesével válogatja össze a létezőket, és képez belőlük egy világot, hanem világ-egészek közül válogat. Lehetséges, hogy a teremtett világban hiányzik egy létező, amely a másikkban megvan, de az is lehetséges, hogy eme létező saját létevével kiszorítana más létezőket a világ-egészből, és így a világ kevésbé lenne sokszínűbb, mint jelen esetben, ezen létező nélkül. Összességében azt mondhatjuk, Blumenfeldnek, Leibniz egyik angolszász interpretátorának a gondolatait átvéve, hogy a dolgoknak egymással versengő *sorozatai* vannak, de Isten csak egyetlen sorozatot fog megteremteni, a lehető legjobbat, ami ebben az esetben a legváltozatosabb létezőket felvonultató sorozat.¹³

A fentebbi rövid levezetésekben jól láthatjuk, hogy ez a világ a lehető legjobb, mert törvényei a lehető legegyszerűbbek és ezáltal az isteni bölcsességet hordozzák magukon, de lehető legjobb abban az értelemben is, hogy a lehető legváltozatosabb, azaz a legtöbb létezőnek létet adó. A kijelentést nem befolyásolja, hogy ezek a létezők milyen eseményeket élnek át a világban; nem alkalmazható egy kalkulus, amely a boldogságuk és szenvedésük egyenlegét adja meg. Még ha egy létező szenved is, – a leibnizi következtetés alapján – még mindig jobban járt azzal, hogy létezik, mintha egyáltalán nem létezett volna sohasem.

Mindezek ellenére a probléma még mindig fennáll, hogyha Istennek lett volna lehetősége egy rossz nélküli világot teremtenie, akkor miért nem tette ezt? A *Teodíceában* Leibniz a rossz három különböző típusát különíti el. Metafizikai, fizikai és morális rosszról ír.¹⁴ A metafizikai rosszat azzal magyarázza, hogy a teremtett lények hiánylények,

nem tökéletes létezők, mert az csak Isten lehet (már csak a megkülönböztethetetlenek azonosságának elve alapján is). Hiánylényként nem rendelkezünk végtelen hatalommal és bölcsességgel, nem vagyunk halhatatlanok, így a minket ért szenvedések egy része (pl.: halál), ennek tulajdonítható. Ugyanakkor még mindig jobb tökéletlen lényként létezni, mint egyáltalán nem létezni. Fizikai rosszként említhetjük a földrengéseket, járványokat stb., morális rosszként pedig az emberi bűnökből (pl. gyilkosság, terrorizmus) fakadó negatív következményeket. A két kategória magyarázatához Leibniz bevezeti Isten *létrehozó és megengedő* akaratának megkülönböztetését.¹⁵ Isten nem akarja a rossz jelenlétét a világban, pusztán megengedi egy nagyobb jó érdekében (pl.: egy földrengés esetén lehetőség van a bajban lévők megsegítésére, segítőkészségünk kinyilvánítására). Ez különösen fontos a morális rossz esetében; Isten megengedi, hogy az ember képes legyen rossz dolgokat tenni, azért hogy valóban beszélhessünk szabad akaratról, és ne csak Isten által irányított gépekként adhassunk számot az emberről. Isten teremthetett volna olyan lényeket, akik morális értelemben mindig fedhetetlen, jó döntéseket hoznak, de akkor igazából ezek a lények nem szabad akaratuknál fogva cselekednének, hanem egy Törvényhozó elhatározásának megfelelően. Leibniz szerint, még mindig jobb egy olyan világ, ahol az emberek bűnök elkövetésére képesek, mint ahol nem, mert az előbbit szabad akaratuknál fogva tehetik meg.

(*Malebranche teodíceája*) Mivel dolgozatomban a teodícea francia felvilágosodásra gyakorolt hatását vizsgálom, ezért elengedhetetlen néhány szóban szólnom Leibniz egyik francia kortársáról, Nicholas Malebranche-ról, aki bár a teodícea kifejezését nem használja, mégis teodíceát művel írásaiban. Igaz, Malebranche és Leibniz filozófiája közt sok a párhuzam, és munkáinak hatása nem mérhető Leibniz hatásához, de az kétségtelen, hogy a francia felvilágosodás szerzői (pl. Voltaire) olvasták, és gyakran hivatkozták Malebranche munkáit is, még ha legtöbbször valódi kihívásnak a Leibniz által felállított rendszer cáfolatát tartották.

Malebranche csakúgy, mint Leibniz, elfogadja, hogy ez a világ a lehető legjobb, de ahogy Schmal Dániel fogalmaz, nála „a lehető legjobb világot a fenntartásához szükséges legegyszerűbb eszközök definiálják”.¹⁶ Hasonlóan Leibnizhez, Malebranche-nál is döntő szerepe van annak, hogy ez a világ a lehető legegyszerűbb is, de „a teremtményi tökéletességnek – bizonyos általánosságokon túlmenően – nála nincsen elméletileg kidolgozott ismerve vagy kritériuma”.¹⁷ Malebranche-nál nem döntő a teremtett világ változatossága, őt sokkal inkább a világot uraló törvények egyszerűsége nyűgözte le. Véleményem szerint, Malebranche sokkal inkább érvényesíti az isteni szempontot a világ megítélésekor, kevésbé nagy figyelmet fordítva a teremtmények perspektívájára. A világ a legjobb, mert működésének egyszerűsége az isteni bölcsességet tükrözi, de nem számít a sokszínűség, a létezés iránti vágy, ami a lehetséges létezők igényeit venné számításba a döntés meghozatalakor. Ez még úgyis igaz, hogy Malebranche is dicsőíti a világ sokszínűségét, de megint csak nem a teremtmények perspektíváját érvényesítve (azaz, hogy miért jobb létezni nekik, mint nem létezni), hanem Isten képességeit kiemelve, hogy mily nagyszerű a Teremtő, hogy egy ilyen színes világ létrehozására képes.¹⁸

Éppen ezért, amikor Malebranche a rossz világban betöltött szerepének igazolására törekszik, leginkább az egyszerűség elvének érvényesítésével igyekszik ezt megtenni. Hasonlóan Leibnizhez, ő is az isteni akarat két típusát különbözteti meg: az általános isteni akaratot (*volonté générale*) és az eseti isteni akaratot (*volonté particulière*).¹⁹ Isten általános akarata volt az akarás azon formája, amellyel megválasztotta a világot működtető természeti törvényeket, míg az eseti akarat azokra a megnyilvánulási formákra

vonatkozik, amikor Isten felülbírálvá az általános akaratát, azaz a természet rendjét, csodák révén beavatkozik a világ működésébe, bizonyos helyzetekben nem hagyja érvényesülni az előre megválasztott törvényeket. Jogos a felvetés: minden olyan esetben, ahol az általános törvényeknek negatív következménye lehet, miért nem avatkozik be Isten, és fordítja jobb irányba a dolgok kimenetelét? Malebranche szerint ez hatalmas hiba lenne, hiszen ezzel Isten, lényegében folyamatosan felülbírálná saját választását, korábban meghozott döntését bírálná.²⁰ Ekképpen számtalanszor találkozhatunk a világban a szenvedés azon formáival, amelyek abból fakadnak, hogy az egyszerűség elve alapján meghozott törvények, sajátos szituációkban, negatív következményeket okozhatnak.

Az embert érintő szenvedéssel kapcsolatban, Malebranche, aki katolikus papi tisztséget töltött be, leginkább teológiai magyarázatot ad, és a bűnbeesésre vezeti vissza jelenkori problémáinkat. Egyik szöveghelye, ahol az embert gyöttrő élősködőkről ír, nagyon jellegzetesen mutatja meg álláspontját. Úgy érvel, hogy bár minden állatnak megvan a maga élősködője, ami gyöttri, de az embernek több ilyen is van. Ez pedig abból következik, hogy a bűnbeesés előtt az embert nem gyötörte egy sem ezek közül, de Isten előre látva az ember bűnét, ezeket az élősködőket, mint büntetőeszközök, elrejtette a természetben, és a bűnbeesés után tovább már nem tartotta távol őket az emberektől.²¹

Ami pedig a morális rosszat illeti, Malebranche maga is sokat tulajdonít az ember szabad akaratának. Szerinte a szabadság a gyönyörök *nem-leküzdhetetlen voltában* rejlik, azaz az ember maga formálja szabadságát.²² Némelyek, akik szenvedélyeik rabjai, kevésbé szabadok, mint akik képesek ezeket leküzdeni és ellenállni nekik. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a leküzdhetőség lehetősége – Malebranche világlátása szerint – mindenkinek adott; mindenkinek megvan a lehetősége, hogy szabad akaratával jól éljen.

(A teodícea hatása a francia felvilágosodásra) Meglátásom szerint a teodícea két értelemben befolyásolta a francia felvilágosodás filozófiáját, leginkább a társadalomfilozófiát helyezve a fókuszba, egy első körben negatív kimenetelből fejlődő pozitív, és egy abszolút pozitív hatással. Az első tendencia az, ami Odo Marquard álláspontja, a második pedig valamiképp szembel helyezkedik Marquard elképzelésével. Elemzésemet az előbbivel kezdem.

Az eszmefuttatás, ahol Marquard kifejti a teodícea felvilágosodásra gyakorolt hatását, *A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában*²³ című szövegében olvasható, én is ezen szöveg mentén próbálom rekonstruálni gondolatmenetét. Marquard a leibnizi teodícea azon aspektusából indul ki, hogy Leibniznél a rossznak a jó születése szempontjából van fontos szerepe; a rossz megengedett, hogy vele együtt egy még nagyobb jó jöhessen létre. Marquard ezt egyfajta *kompenzációnak* értelmezi Leibniznél, az a megannyi jó, ami a világunkban van, kompenzál a rosszért; sőt mi több, ezzel összefüggésben értelmezhető a lehető legjobb világ fogalma is (ha van is rossz, van kompenzációja is), még ha korábban ki is fejtettem, hogy a *legjobbság* fogalma több filozófiai értelmezést is magában hordozhat. Marquard azon az állásponton van, hogy a felvilágosodás idejére a leibnizi megoldás már nem elfogadható, ekkorra a „bajok fölvetette bökkenőt lehetetlen már a lehető legjobb világ ötletével egy tételen elcsitítani”.²⁴ Marquard szerint, ez főként abból adódik, hogy az isteni jósággal nem lehet kielégítően összeegyeztetni egy alapvetően cél felől igazolt érvelést, azaz, hogy a rossz azért elfogadható eszköz, mert végeredményben jó célra vezet.²⁵ Így a felvilágosodás korszakára egy olyan helyzettel találták szembe magukat a korabeli gondolkodók, hogy mivel Isten jósága és a rossz jelenléte nem összekapcsolható, márpedig a rossz léte mégiscsak észlelhető, akkor Isten léte megkérdőjelezhető.

A probléma viszont abból adódott, hogyha elvetjük Isten létét, aki az érvelésben abszolút vádlottja a világ bajainak, akkor *mást* kell felelőssé tenni, ez a *más* pedig csakis az ember maga lehet. Isten helyett az ember kerül a vádlott szerepébe, és az isteni teremtetést felváltja az ember teremtette világ vizsgálata (kritikája), ami a történetfilozófia születésének elengedhetetlen feltétele. Marquard megjegyzi, hogy bár már korábban is volt az ember vádlotti pozícióban (pl.: a középkorban, ahol a bűnbeesett embert tették felelőssé szenvedéséért), de míg ezekben a helyzetekben az ember Istennel szemben állt vádlottként (azaz Isten volt a vádló pozícióban), magában a viszonyrendszerben kódolva volt a feloldozás is, hiszen ott volt a lehetőség, hogy a vádló, azaz Isten, kegyelmet nyújtson a vádlottnak, azaz az embernek.²⁶ Marquard olvasatában Leibniz épp ezt a kegyelmet iktatja ki teodíceájával, hiszen a vádló-vádlott szerep megcserélődik, és már az ember vádolja Istent, Istent kell igazolni, hogy miért enged meg a rosszat a világban, és az ügyben a teremtmény nem gyakorolhat kegyet Teremtőjével szemben, mert ez egyszerűen illetlenség.²⁷ A felvilágosodásban viszont a vádló és a vádlott is az ember, immáron nekünk kell igazolni, hogy ilyenek vagyunk és nem más milyenek.

A rossz jelenléte inentől nem transzcendens tényezőkkel magyarázható, hanem csakis az ember és a történelme tehető felelőssé ezért. Marquard épp ebben látja a XVIII. század kompenzációkeresési mechanizmusainak felvirágzását; az ember nem bírja el ennek a hatalmas felelősségnek a súlyát, és válaszul „tehermentesítő filozófiákhoz” fordul, amelyek egyfajta „perbefoghatatlanság biztosítékai”.²⁸ Bár Marquard számtalan ilyen tehermentesítést felsorol (pl.: a természethez, fiziológiához történő fordulást, az utazások felértékelődését, az esztétika megjelenését), témánk szempontjából az alap- és emberi jogok megfogalmazása, és az érintetlen természetbe való vágyakozás szükséglete a kiemelendő. E kettő mellett még az utilitarista filozófiák megjelenését fogom tárgyalni, de ezek nem az ember önigazolásának terhe alóli felmentésre összpontosítanak. A felvilágosodásban fellépő szociálreformerai stratégiákat a marquardi gondolatmenet a világban jelen lévő rosszat kompenzálni igyekvő ember egyik társadalmi formáló erejeként említi, és így társadalomfilozófiai hatásuk elvitathatatlan, ráadásul szintén a leibnizi teodícea (sikertelenségek) következményeként adhatunk róluk számot a korszakban.

Amellett, hogy a korszakban az emberi jogok a figyelem középpontjába kerültek, talán nem kell hosszasan érvelnünk, hiszen elég csak az 1789-ben elfogadott *Emberi és polgári jogok nyilatkozatára* gondolnunk Franciaországban, vagy a még korábbi, 1776-os Függetlenségi Nyilatkozatra Amerikában. Marquard ezek tehermentesítő hatását abban látja, hogy a rögzített jogok „védelmezni hivatottak az ember létének és így-létének mentességét az igazolás szüksége alól”.²⁹ Megjegyzi, hogy érdekes módon ezek a jogok nem emberi voltak általános vonásait rögzítik, hanem éppen abban vannak segítségünkre, hogy mindannyiunk mint különös, egyedi létező tudjon tevékenykedni a társadalomban. Témánk szempontjából ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy az emberi jogok rögzítése, mint egyfajta válasz a teodícea utáni világra, alapvetően határozta meg a társadalom fejlődését is a felvilágosodásban, hiszen egy olyan társadalom-felfogással számol, amely elismeri az egyediséget, azt hogy a társadalmat individuumok alkotják és hogy minden individuumnak megvannak a maga törekvései és szándékai. Éppen ezért érvel Benjamin Constant, felvilágosodás kori szerző, amellett, hogy a „régiek szabadsága”, azaz az ókori görög demokrácia, a XVIII. századba már nem átvihető, hiszen az egyén szándéka szerint sokkal kisebb energiát, időt akar a közügyekkel való foglalatosságra fordítani, mint a görögök, akik lényegében ezeknek megfelelően szervezték életüket.³⁰ De gondolhatunk itt Rousseau társadalmi-szerződés elméletére is, ahol minden társadalom alapja egy olyan ős-szerződésben keresendő, amelyben egyének (vagy kisebb családok) egyesítik erejüket az együttműködés érdekében és így indulnak el a társadalomképzés folyamatában.³¹

Szintén Rousseau-hoz köthető a Marquard által említett érintetlen természetbe való vágyakozás szükségletének felelevenedése a francia felvilágosodásban. *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?*³² című szövegében Rousseau amellet érvel, hogy a kérdésben szereplő tényezők megromtották az emberiséget, az emberi erkölcsöket, hiszen eltávolítottak (ha tetszik: elidegenítettek) minket a tiszta és érintetlen természeti állapottól, ahol még az erkölcsök is romlatlan formában voltak jelen az emberi szívekben. Jól látható, hogy a teodícea kudarcával ez afféle kapcsolatot mutat, amely azon alapul, hogy a rossz valóban ember okozta tényező, méghozzá a tudományból, a művészetekből származik. Ezért vissza kell térni a kiinduló állapotba, és ezzel a rossz is felszámolható. Egy alapvetően jó emberi természettel áll szembe a civilizáció megromtotta emberisége; a rossz jelenléte a civilizáció bűne és nem az egyénné.

Míndezekkel szemben a szociálreformerai stratégiák nem az ember tehermentesítésére koncentrálnak, nem a rossz eredetének felelőssége alól akarnak felmenteni, és nem is az igazolási parancs alól jelentenek kibúvót. Elfogadják, hogy a rossz megjelenésének oka az emberben (vagy a társadalomban) keresendő, de mégis kijavítani, kompenzálni igyekeznek azt. Marquard ezek közül az utilitarizmust, azaz a haszonelvűséget emeli ki, amelynek alapjátétele a „legnagyobb boldogság a legtöbb ember számára”.³³ Az utilitarista társadalmi berendezkedések a hasznosság alapján hoznak döntéseket: az a hasznos, azaz, a jó döntés, amelynek következményeként a lehető legtöbb ember lesz boldog és elégedett. Ideális esetben az öröm a lehető legnagyobb mértékben lesz jelen a társadalomban, míg a szenvedés minimálisan jelenik meg az adott berendezkedésben. A francia felvilágosodásban ezt legerősebben Helvétius képviselte, de hozzá kell tennünk, hogy az utilitarizmus leginkább a Brit-félszigeten fut be meghatározó szerepet, főként a XIX. század társadalomfilozófiájától kezdve.

Eddig a teodícea a francia felvilágosodás társadalomfilozófiájára gyakorolt hatásai közül azokat tekintettük át, amelyek működésük szerint először negatív szituációt teremtettek (pl.: az emberre rótt elviselhetetlen felelősséggel), és erre a szituációra egyfajta kompenzációként, reakcióként jöttek létre a pozitív tendenciák. Következő lépésben egy Marquarddal *némiképp* szembemenő olvasatot szeretnék érvényesíteni, amely azt igyekszik bemutatni, hogy a teodíceának a negatív hatás nélkül volt közvetlen pozitív abszolút hatása is a francia felvilágosodásra, nem tagadva a tény, hogy ezzel a tendenciával Marquard is számol a szociálreformerai stratégiák említése kapcsán.

Emlékezzünk vissza, hogy Leibniz a morális rossz jelenlétét a világban a szabad akarat tételezésével magyarázta. Én úgy látom, hogy ez a kijelentés kerülők nélkül hatott a XVIII. század társadalomtanára. A szabadságban ugyanis benne rejlik, hogy szabadon formálhatjuk intézményeinket, amit a francia felvilágosodásban is erősen tapasztalhatunk. Természetesen ehhez is szükséges volt a teodícea vállalkozását valamiképp kudarcnak minősíteni. De a felvilágosodástól kezdve – átvéve Tamás Gáspár Miklós szavait – „a szenvedés oka a rossz társadalmi indítékokban, a dics-, bír-, kéj- és hatalomvágyban rejlik, az egyenlőtlenségtől kifejlesztett kegyetlenségben, a szolgaságtól kifejlesztett konformizmusban és öncsalásban. Csak az a kín szorul *teodíceára*, amely elkerülhetetlen.”³⁴ Ha a szabad akarat, és a szabadon formált intézmények a rossz okozói, akkor a szenvedés nem elkerülhetetlen, csupán a már meglévő intézményrendszeren kell változtatnunk.

Egyik szövegében, Hayek osztrák filozófus és közgazdász kétféle liberalizmust különböztet meg: az angolszász *klasszikus liberalizmust* és a francia felvilágosodás *konstruktív racionalizmuson* alapú liberális szemléletét³⁵. A klasszikus liberalizmus a XVII. századi angolszász világban volt jelen, és leginkább deskriptív, azaz leíró természettel bírt. Hayek szerint az ehhez az irányhoz sorolható filozófusok (pl.: David Hume, Adam Smith) leginkább arra voltak kíváncsiak, hogy a szabadság kiterjesztésének

következtében hogyan lehetséges, hogy egy spontán rend jön létre a társadalomban. Ehhez képest a franciák konstruktív racionalizmusa preskriptív, azaz előíró; a rációra, azaz az értelemre támaszkodva kell minden társadalomnak megalkotnia a maga berendezkedését. Esetükben már nem arról van szó, hogy a fennálló rendet kell megérteni; a rendet értelmi képességeink révén meg kell teremteni! Az értelem lesz, amely képes megkonstruálni a társadalom szabályait, sőt az értelem lesz az elsődleges: „A konstruktív racionalizmus viszont az értelem új felfogásával megváltoztatja az ész és az erkölcs viszonyát, az értelmet az erkölcs fölé rendeli.”³⁶

A leírtak alátámasztásához elég csak Voltaire-re utalnunk, aki következetesen képviselte, hogy jó törvények alkotásához el kell vetni a régieket, és az is igaz, hogy úgy vélte, hogy a törvények gyakran korrigálhatják az elsatnyult erkölcsöket. Például *Nagybátyám védelmében* című szövegében ezt írja: „Az igazi tudós [...] a népeket nem a törvényeik, hanem az erkölcsök után ítéli meg, mert előfordulhat, hogy a törvények jók, és az erkölcsök rosszak.”³⁷

Természetesen meg kell jegyezni, hogy az új törvények és az erkölcs viszonylatában a francia felvilágosodás nem egységes, mert a már említett rousseau-i szöveg a Voltaire álláspontjával ellentétben álló érvelési pozíciót vesz fel, épp az ember természetesen állapotának erkölcsi világa mellett foglalva állást, viszont a teodícea hatása, azaz a szabad akarat társadalomformáló ereje Rousseau filozófiájában is nagy szerepet kap. Éppen szabadságunk miatt, és szabadságunknál fogva kell ledobnunk azokat a láncokat, amelyeket a tudomány és művészet „virágfüzérékkel borít” be, hogy megszerettségünk velünk szolgáljunkat.³⁸ Ugyanez igaz Montesquieu-re is, akinél szintén megvan a felvilágosodás konstruktív racionalista oldala (hiszen főművében, *A törvények szellemében*,³⁹ ilyen alapon érvel a hatalmi ágak szétválasztása mellett), de az erkölcsök és a törvény viszonyáról a következőképpen vélekedik a *Politika általános elvei* című töredékében: „Nem törvények által kell véghezvinni azt, amit az erkölcsök által is véghezvihetnek”,⁴⁰ amiből az rajzolódhat ki számunkra, hogy Montesquieu filozófiájában az erkölcs mégis előrébbvaló néhány esetben, mint a törvényeket alkotó ráció hatalma. De a törvényalkotás folyamatában történő racionális konstruáló aktus Montesquieu-nél is elvitathatatlan, például a 943. gondolati töredékében a jól konstruált törvényeket egy olyan hálózathoz hasonlítja, ahol bár a halak a háló foglyai, mégis szabadnak érzik magukat, míg a rossz törvények egy olyan hálóként képzelhetők el, amely a halakat túllontúl összeszorítja és emiatt folyamatosan érzik saját fogságukat.⁴¹

(Záró megjegyzések) Írásomban elsőként a teodícea XVIII. század elején tetőző problémáját szerettem volna bemutatni, leginkább Leibniz koncepciójára fókuszáltnak. Ezt követően a teodícea francia felvilágosodásra gyakorolt hatásait tártam fel, ahol két egymást kiegészítő, mégis egymással ellentétes tendenciát véltem felfedezni. A tendenciákban közös, hogy mindkettő a teodícea kudarcából merít, és míg az egyik az ezen kudarc következtében kialakult helyzetre adott kompenzációs stratégiákra koncentrált, addig a másik, a teodíceában nagy hangsúlyt kapó szabad akarat okozta szenvedésre és a változtatás lehetőségére építkezett. Ugyanakkor meg kell jegyezni, amire szóhasználatom folyamatosan utalt, hogy tendenciákról van szó, amelyek kisebb-nagyobb mértékben megjelennek a francia felvilágosodás nagy gondolkodóinál, de mindenkinél másképpen, más következményekkel. Ennek az írásnak nem volt szándéka ezekbe az egyedi nézőpontokba részletesebben belemerülni, csak az általános folyamatok bemutatását tűzte ki célul. Az viszont kétségtelen, hogy a teodícea hatásának nyomait részletekbe menően kimutatni ezekben az egyedi nézőpontokban további érdekes kutatási lehetőségeket hordoz magában.

JEGYZETEK

- 1 Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Brunshwig, Jacques (szerk.), Paris, 1969, Garnier-Flammarion.
- 2 Marquard, Odo: A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában. In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, 2001, Atlantisz Kiadó, 101–128. o.
- 3 Schmidt-Biggemann, Walter: *Teodícea és tények- A német felvilágosodás filozófiai profilja*. Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó. 12. o.
- 4 Poser, Hans: *Leibniz*, Budapest, 2018, Gondolat Kiadó. 188. o.
- 5 Jász Borbála.: Perspektívák és érvelési struktúra a Leibniz-Clarke vitában. Különbség, 2015, 15, 1. sz. 137–156. o.
- 6 Bálint Péter (szerk.): *A Leibniz-Clarke levelezés*. Budapest, 2005, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 65. o.
- 7 Leibniz, Gottfried Wilhelm: Az alapvető igazságok. In uő: *Válogatott filozófiai írásai*. Márkus György (szerk.), Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó, 159–168. o. Az idézett szövegrész helye: 163. o.
- 8 Lásd Poser: i. m. 191. o.
- 9 Ortega y Gasset, José.: *Elmélgedések Leibnizről*. Máriabesenyő – Gödöllő, 2005, Attraktor Kiadó, 263. o.
- 10 Leibniz, Gottfried Wilhelm: Metafizikai értekezés. In uő: *Válogatott filozófiai írásai*. Márkus György (szerk.), Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó, 5–56. o. Az idézett szövegrész helye: 6. paragrafus.
- 11 Leibniz, Gottfried Wilhelm: A dolgok első eredetéről. In uő: *Értekezések*. Alexander Bernát és Bánóczy József (szerk.), Budapest, 1907, Franklin-Társulat, 105–112. o.
- 12 Leibniz 1969, 201. paragrafus.
- 13 Blumenfeld, David: Leibniz's Theory of the Striving Possibles. In Woolhouse, Roger S. (szerk.): *Leibniz: Metaphysics and Philosophy of Science*. Oxford, 1981, Oxford University Press, 163–177. o.
- 14 Leibniz 1969, 21. paragrafus
- 15 Leibniz, Gottfried Wilhelm: Isten igaz ügyének védelme igazságosságának többi attribútumával s valamennyi cselekedetével történő kibékítése révén. *Kellék*, 2007, 3. sz. 159–179. o. A megkülönböztetés helye: 28. paragrafus.
- 16 Schmal Dániel: *Természettörvény és gondviselés – Egy filozófiai és teológiai kérdés a korai felvilágosodásban*. Budapest, 2006, L'Harmattan Kiadó. 189. o.
- 17 Uo.
- 18 Malebranche, Nicolas: *Beszélgetések a metafizikáról és a vallásról*. Budapest, 2007, L'Harmattan Kiadó, 223. és 265. o.
- 19 Lásd Schmal előszavát: Malebranche, Nicolas: *Értekezés a természetről és a kegyelemről*. Schmal Dániel előszavával. Budapest, 2017, Gondolat Kiadó, 13. o.
- 20 Schmal 2006, 153. o.
- 21 Malebranche 2007, 263. o.
- 22 Malebranche 2017, 83. o.
- 23 Lásd Marquard, i. m.
- 24 Uo. 107. o.
- 25 Uo. 113. o.
- 26 Uo. 115. o.
- 27 Uo. 116. o.
- 28 Uo. 117. o.
- 29 Uo. 123. o.
- 30 Constant, Benjamin: A régiek és modernek szabadsága. In uő: *A régiek és modernek szabadságának összevetése*. Ludassy Mária (szerk.), Budapest, 1997, Atlantisz Kiadó, 235–261. o.
- 31 Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In uő: *Politikafilozófiai írások*. Ludassy Mária (szerk.), Budapest, 2017, Atlantisz Kiadó, 259–417. o.
- 32 Rousseau, Jean-Jacques: Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? In uő: *Politikafilozófiai írások*. Ludassy Mária (szerk.), Budapest, 2017, Atlantisz Kiadó, 7–40. o.
- 33 Marquard angolul említi az idézett kijelentést: „the greatest hapiness of the greatest numbers”. Lásd Marquard 2001, 109. o.
- 34 Tamás Gáspár Miklós: Előszó – Törzsi fogalmak. In uő: *Törzsi fogalmak*. I. kötet. Budapest, 1999, Atlantisz Kiadó, 11–34. o. Idézet helye: 24. o.
- 35 Hayek, Friedrich August von: A liberális társadalmi rend alapelvei. In Bujalos István, Nyilas Mihály (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Budapest, 2002, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 17–40. o.
- 36 Bujalos István: A racionalizmust megmenti a morál. *Valóság*, 1991, 7. sz. 1–15. o. Idézet helye: 8. o.
- 37 Voltaire: Nagybátyám védelmében. In uő: *Válogatott filozófiai írásai*. Ludassy Mária (szerk.), Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó, 439–511. o. Idézet helye: 474. o.
- 38 Rousseau, i. m. 13. o.
- 39 Montesquieu: *A törvények szelleme*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- 40 Montesquieu: *A törvények szelleméről védelme – Gondolataim*. Budapest, 2017, L'Harmattan Kiadó, 159. o.
- 41 Montesquieu 2017, 158. o.

Kiváló vezetőkkel Dante világában

Hétszáz évvel ezelőtt, nem sokkal 1321. szeptember 14-én bekövetkezett halála előtt fejezte be Dante az *Isteni Színjátékot*, amelynek korábban elkészült részei ismertek és nagyon népszerűek voltak már a költő életében. A teljes mű nyomtatásban csak 1472-ben jelent meg, azonban a megelőző jó másfél évszázad alatt feltűnően sok kéziratos másolat készült róla. Magáról az egész műről kevés, de egyes részleteiről annál több; szinte iparszerűen másolták. Nem csoda, ha a XIV. század végéig készületekből körülbelül négyszáz hosszabb-rövidebb részletet tartalmazó példány maradt fenn az utókor számára.

I.

A mű népszerűségét nagyrészt az alapozta meg, hogy keresztény eszmeiségének lényege közismert volt, ő szinte „csak” érdekesen jelenítette meg bizonyos részeit, mégpedig – ami szintén nagyon fontos – a „nép nyelvén” (*in lingua vulgare illustre*). Természetesen az sem volt mellékes, hogy a túlvilágon bemutatott személyek között ismerős alakokról olvashattak, akár személyes ismerősökről vagy közéleti nagyságokról, sőt még pokolban szenvedő pápákról is. Ebből a szempontból különösen a *Pokol* volt érdekes, a poéma másik két főrésze inkább az intelligensebb olvasók számára nyújtott szellemi érdekességeket.

Az eszme és téma vallási rétegének ismert volta kevés lett volna ahhoz, hogy a művet elég jól érteni és élvezni lehessen, hiszen Dante ugyancsak kiszélesített és különös részletességgel megrajzolt túlvilágképében a teremtés kezdetétől lefolyt történelem igen sok jellegzetes alakja és epizódja jelent meg a maga módján, tehát az olvasónak ismernie kellett a keresztény középkor előtti világot, benne a pogányok életformáját és gondolkodásmódját, s nem mindenben elutasított kultúráját. Ugyanis a költő az egész emberiség addigi történetéből emelte ki azoknak a lelkeit, akiknek a büntetése vagy jutalma jól belátható tanulságul szolgálhat ahhoz, hogy az emberek elgondolkozzanak az életükön, és a jó irányba, az „igaz utat” (*diritta via*) választva haladjanak tovább. Ehhez a felismeréséhez, bármennyire sokat jelentett is közvetlenül a nagyon kifejező *allegorikus művészi ábrázolás*, a helyes belátás elősegítéséhez helyenként bele kellett szőni a költői szövegbe néhány elméleti fejtegetést is, amely olykor már meghaladhatta az olvasó műveltségi szintjét. A történelmi adatok, a korabeli életre tett utalások és az elméleti magyarázatok érthetősége megkövetelte, valamint az igényes nyelvi kidolgozottság szükségessé tette, hogy az olvasó a mű belső összefüggésrendjének immanens megvilágításán kívül *külső* támogatást is kapjon a nagyon tartalmas szöveg minél teljesebb megértéséhez.

Művének nem könnyen felfogható, több szempontból is magyarázatra szoruló voltával *maga Dante is* tisztában volt, ezért a *Paradicsom* befejezése után azt egy hosszú levél kíséretében küldte el mecénásához, Cangrande della Scalához, és ez a levél nagyon alapos, tudományos szintű elemzést nyújt arról (cím, műfaj, képi és gondolati jelleg, több szintű értelem, az erkölcsi hatás szándéka), amit tekintetbe kell venni ahhoz, hogy a monumentális alkotás valóban érthető legyen. A betű szerinti értelemhez képest sokkal nagyszerűbb *szellemi értelem* felismerésére magában a *Commediában* is biztat Dante:

*Ó, ti, kik éltek józan értelemben,
lessétek, mily tan látható keresztül
elfátyolozva különös rimeimben.*

(*Pokol*, IX, 61–63.)

Az értelmezők és méltatók szinte azonnal hozzáláttak a nem könnyű, de nemes kommentáló tevékenységhez. Guido Novello da Polenta már a költő temetésén nagyon alapos, tudományos értékű gyászbeszédben méltatta érdemeit. Jacopo della Lana 1323 és 1328 között készült magyarázatát még az évszázad végéig nyolc hasonló követte. Ezek szerzői jól ismerték Dantét, akár mint családtagok (két fia, Jacopo és Pietro), akár mint firenzeiek (a krónikáíró Filippo Villani), vagy mint kiváló humanisták (például Benvenuto da Imola). Kiemelkedően fontos e téren Boccaccio szerepe, hiszen a tudós-nak is kiváló író nagyközönség előtt tartott, nyilvános előadásokban is, meg két nagy írott munkájában is behatóan elemezte Dante alkotását. A *divina* jelzővel is ő illetve először ezt a művet, amely az 1555-ben megjelent velencei kiadástól kezdve kapta meg végképp a *Divina Commedia* címet.

Magyarországon az Anjou-házzal való kapcsolatok révén viszonylag hamar tudomást szereztek Dantéről, aki *Commediáját* abban az időben írta, amikor az Ómagyar Mária-siralom született. Bizonyos hiedelmekkel szemben biztosan tudjuk, hogy a költő nem fordult meg Magyarországon; csupán két sort szentelt országunknak a *Paradicsom* XIX. énekében, ahol a rossz királyok tetteit kárhozza, és a nehezen trónra jutó Károly Róbert uralkodói sikereiért aggódva így sóhajt fel:

*Óh, boldog Magyarország! csak ne hagyja
magát félrevezetni már.*

(Paradicsom, XIX, 142–143.)

Uralkodóink humanista műveltségének köszönhetően maga a főmű szövege is eljutott hozzánk. A budapesti egyetemi könyvtárban őriznek egy olyan különleges Dante-kódexet, amely tartalmazza a *Commedia* szövegének negyötöd részét, velencei tájszólásba átírva, szép illusztrációkkal ékesítve. Az Emo család tulajdonából került hozzánk, valószínűleg Nagy Lajos király hadizsákmányaként (aki a genovaiakat segítette győzelemre a Velence elleni harcban). De lehet, hogy Mátyás király kapta ajándékba az illető családtól, hiszen a kódex egy időn át az ő corvináinak számát gyarapította. Az egrí érseki könyvtárban pedig a *Commedia* olyan latin fordítása található, amelyet Giovanni dei Bertoldi da Serravalle készített 1416/17-ben a konstanzi zsinaton tartózkodó Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király számára. A velencei kódexhez nincs kísérő szöveg; a teljes fordításhoz Serravalle igen alapos és terjedelmes *latin kommentárt* is csatolt. Az említett középkori magyarázatok után ebben az időben kezdődött Dante nagyra értékelt művének világiasabb szemléletű és filológiai is gondosabb tanulmányozása. Ez a XVIII. század folyamán úgy módosult, hogy egymás után jelentek meg a *Commedia* nemzeti nyelvű fordításai, illetve mind jobban érdeklődtek eszmei jelentősége mellett művészi értékei iránt is.

II.

1. Részleteket is gondosan feltáró és a művészi megoldásokat is kellően méltató Dante-kutatások a XIX. század elején kezdődtek nálunk. Az *Isteni Színjáték* fordításával elsőként Döbrentei Gábor kísérletezett 1806-ban; prózai fordítást készített néhány ének egy-egy részletéről. Verses átültetéssel Császár Ferenc próbálkozott 1852-től kezdve többször is, de egyes énekeknel tovább ő sem jutott; azonban Dante fiatal kori, nagy-szerű alkotását, az *Új életet* elsőként ő tette át magyarra és adta ki 1854-ben. A főmű a maga egészében, magyarul is szépen csengő terzinákban Szász Károly tolla nyomán született meg (1885, 1891, 1899), aminek inspirálásában még Arany Jánosnak is volt némi szerepe. A magyar olvasóknak még az olaszokhoz képest is nagyobb szükségük lett volna bőséges filológiai felvilágításokra, nyelvi és elméleti magyarázatokra, de az

ilyenek – a Szász Károly munkájához csatoltak is – nagyon szegényesek voltak. Még Babits is elég takarékosan bánt a tényszerű, rövid felvilágosítások mellékelésével, ellentétben tartalmas és szép bevezető tanulmányával. Elemző jellegű magyarázatokat külön tanulmányok formájában írtak, de a század második felében még kevés olyan született, mint a Péterfy Jenőé (1886).

A pozitívizmus eluralkodásának időszakában különös módon szaporodtak egymással párhuzamosan az aprólékos filológiai kutatások és a többnyire alacsony szintű értelmezések, de az utóbbiak külön jelentek meg Dante szövegétől, ami még a specialistákat is hátráltatta abban, hogy az *Isteni Színjátékot* mint bonyolult művészi alkotást viszonylag könnyen olvashassák. Ezen csak részben segített az – pedig ilyet az olaszok is tettek –, hogy modern *prózaifordítást* készítettek az archaikus nyelvezetű verses műről, abban is bizva, hogy ehhez kevesebb magyarázat is elég lesz. Cs. Papp József (1896, 1907, 1909) a nagyon rövid kiegészítő felvilágosításokat Dante prózaiformájú, saját magyaráított *szövegén belül* helyezte el, a megfelelő helyeken *zárójelbe téve*. Szabadi Sándor (2004) az egyes énekek után közli a többnyire tényszerű anyagot. Kenedi Géza (1925) semmilyen kiegészítéssel nem kíséri a maga prózaifordítását. Dante Összes Műveinek első magyar kiadása (1962), amelyet Kardos Tibor szerkesztett, és annak nemcsak a fordításait, hanem a jegyzetanyagát is a legkiválóbb szakemberek készítették, praktikus okokból az is nagyon szűkszavú, alig nyújt valami többletet egy átlagosnál alig műveltebb olvasónak.

Lényegében napjainkig megoldatlan maradt az a feladat, hogy Dante sok magyarázatra szoruló és magyarázatra nagyon is érdemes főművének értő olvasásához olyan segítséget kapjon az olvasó, amelyben a legapróbb részletek értelmezésétől a legelvontabb eszmeiség megvilágításáig terjedő minden fontos információt összegyűjtve megtalál. Mert Dante olvasásához, különösen a mai olvasónak, olyan különleges tájékoztatásra van szüksége, amely a megértésre váró mű anyagának objektív tényszerűségét (a valóban élt személyeket, az adott korban érvénysült eszméket, a költőnek a művébe beillesztett életrajzi eseményeit és hasonlókat) a maga valóságosságában megmutatja, akár egy jó pozitívista történetíró, és ugyanakkor azokra az átmenetekre is rámutat, amelyek érzékeltetik, hogy az alkotó művész az alapanyagot hogyan színezte át, egészítette ki fantáziája segítségével, és hogyan egyesítette végül egy hihető fiktív képi világgá. – Ennek hiányát próbálják enyhíteni a jelen kommentár-kötet szerzői és szerkesztői.

2. A Magyar Dantisztikai Társulatnak egy speciális közössége arra vállalkozott, hogy a közelgő centenárium alkalmából elkészítse Dante főművének egy *különleges bilingvis kiadását*, amelyet tudományos igényű, több szempontú, gazdag magyarázó anyag tesz teljessé. Ez a terv már a társulat 2004-ben történt megalakulásakor felmerült, és tevékenységének legérdemibb részét ennek előmozdítása, formálása jelentette. Az *Isteni Színjáték* három főrészének (*cantica*) mindegyikéről egy-egy kötet készül; a *Pokol* 2019-ben jelent meg, és hamarosan a másik kettő is követi majd.

A vállalkozás a legszélesebb körű és legmodernebb nemzetközi, valamint figyelmet érdemlő hazai eredményekre támaszkodik, azonban tudományos naprakészsége miatt a legkevésbé szeretné kiszakítani Dantét a saját korából; hiszen éppen a sok szempontú megközelítés és a különböző szintű interpretációk komplementaritása segíti annak érzékeltetését, hogy a költő egyetemes világfelfogása milyen szorosan fűzte őt kora lényegéhez és értékeihez, mit emelt be ehhez a múltból, és sokatmondó szintéziséből mi lehet fontos számunkra. Dante mondanivalóinak életre keltése során – a történetiség tiszteletben tartása mellett – nagyon figyeltek a kötet szerzői a hitelesség érvényesítésére, a szerző ismert intencióinak követésére, ami konkrétan abban mutatkozik meg, hogy

művének legautentikusabbnak tartott *szövegváltozatát* közlik (sajnos, autográf kézirat nem maradt ránk), sőt a tőle származó *címet* szerepeltetik, hiszen ő ezt írta Cangrande della Scalához intézett levelében: „A könyv címe: »Dante Alighieri Comediája.«” A *Komédia* olyan cím, ami egyben műfaji minősítés is: „A *comedia* pedig valamely dolog keserű mivoltával kezdődik, de aztán tárgya kedvezően végződik.” A szerkesztők tehát a költő óhajának eleget téve adták a kötetnek ezt a címet: *Komédia I. Pokol*. Az 1555-től kezdve állandósult *Divina Commedia* nagyon kifejező magyar megfelelője, az *Isteni Színjáték* a XIX. században jelent meg; Császár Ferenc így említi az Új életről kiadott fordításának előszavában 1854-ben.

A kötet létrehozói arra törekedtek, hogy több szempontból megközelítve segítsenek megérteni Dante költői szövegét. A *Pokol* mind a 34 énekét (*canto*) kommentárjaival együtt mintegy külön fejezetként mutatják be; és ezek a következőképp tagolódnak:

1. Dante *olasz nyelvű költői szövege*, a mind ez ideig legkorszerűbb kritikai kiadás alapján (Giorgio Petrocchi szerkesztette, legújabb megjelenése 1966).

2. Az olasz verses szöveg *magyar parafrázisa*, vagyis a szerzők által készített olyan különös prózai fordítás, amely annyiban különbözik az egyszerű szó szerinti fordítástól, hogy egy nem művészi igényű, de választékos megfogalmazás, amely igyekszik követni az eredeti szintaktikai tagoltságát, sőt versszerűen tördelve lekepezi a megfelelő versszakot, a sajátosan egységes terzinát.

3. *Lábjegyzetek* formájában rendezi el a szöveg megértésében feltehetőleg nehézséget okozó szavak, kifejezések, homályos jelentésegységek, illetve tulajdonnevek, események, utalások stb. rövid magyarázatát, amelyek közvetlenül megkönnyítik az olvasás folyamatosságát. Ezek indexszáma az ének olasz szövegének megfelelő sorát jelzi.

4. Az adott ének után következik egy részletes, a pusztán tényyszerűségeen túlterjedő, az ének egészére vonatkozó *értelmezés*, amely tulajdonképpen egy speciálissá profilozott tanulmány. Részletesen tér ki a tények, személyek, utalások stb. magyarázatára; bemutatja az ismert forrásokat, megvilágítja az elvi problémákat, előre- vagy visszautalásai-val beilleszti a megénekelte részt a komplex mű egészébe. A résztémára vonatkozó forrásmagyarázatokat nyújt, részben azzal, hogy röviden felvázolja a kulturális (mitológiai, filozófiai) előzményt, részben pedig a tények, személyek, eszmék bemutatását összekapcsolja annak jelzésével, hogy ezek mit jelentettek Dante számára. Ez utóbbiak folytatásaként az értelmezést szélesíti ki és a megértést mélyíti tovább azzal, hogy felhívja a figyelmet a bemutatottak áttételesebben kifejezett értelemzintjeire, esetleg azokra a bonyolultabb költői eszközökre (allegória, irónia), amelyekkel Dante mondanivalójának fontosságát nyomatékosította, pregnánsabbá formálta.

A magyar *parafrázis* prózai egyszerűsége a lábjegyzetek alapvetően *filológiai* tartalmú támogatásával elsősorban egy olyan alapjelentés, lényegében a *sensus litteralis* folyamatos kibontását teszi lehetővé, ami önmagában is mond valamit az olvasónak: megismerhet bizonyos eseménysort, aminek alapján a *Commediát* műfajilag leginkább valamilyen *regénynek* lehet tekinteni (mint ahogyan nevezték is olykor „teológiai regény”-nek). Az értelmezés többlete, komplex *hermeneutikája* kell ahhoz, hogy a közvetettebb jelentések (jelentéskörök) is kirajzolódjanak, a mélyebb értelemzintek is felszínre kerüljenek, vagyis hogy a *sensus spiritualis* eszmei (allegorikus, morális, anagogikus) sokrétősége már ezen az első igényes magyarázatszinten is megmutatkozik elég jól észrevehetően: így művészi értékei, aminek alapján *eposzként* lehet tekinteni erre az impozáns műre, s amit nem szó szerinti vizualitása miatt, hanem nagyon is metakozmikus, metafizikus és metateoretikus teljessége miatt leginkább *vízió*nak érdemes minősíteni. A nyelvi, filológiai és hermeneutikai kalauzolás segítségével egy

nagyon sajátos középkori műegész döntő fontosságú megértési küszöbénél megkapja a lehetőséget a mai olvasó ahhoz, hogy a továbbiakban a *saját tudásával is* kiegészítve gazdagítsa tovább az *Isteni Színhátékról* megszerezhető tudást.

A kötet szerkesztői és szerzői több kommentálási formát vettek alapul és egyesítettek kellően módosított formában. A *Commediáról* készült XIV–XVII. századi kommentárok nem különítették el a tényszerű és elméleti magyarázatokat, illetve nagyon eltérő arányban foglalkoztak velük az egyes értelmezők. Itt – főleg az olvasás folytonossága kedvéért – külön kaptak helyet a filológiai és az elméleti magyarázatok.

A négy különféle magyarázó rész eredményei végül összefutnak, együtt teszik érthetőbbé a szöveget. Az ének utáni hosszabb kommentár lényegében egyesíti az előbbieket hozadékát is, de azért ennek sem feladata egy annyira komplex kép kialakítása, amely hangtani, stílári, strukturális, esztétikai és egyéb jellemzők teljes körét magában foglalja. Nem akar több lenni egy megbízható és inspiratív *kezdemél*, amit tudományos kutatásként is, kulturált műélvezésként is eredményesen lehet folytatni.

3. A nagyon alapos munkát sok éven át végezte a Dante Társulat: elnöke, Kelemen János akadémikus és a két vezetőségi tag, Mátyus Norbert és Nagy József segítségével. A kötet anyaga közvetlenül *hét dantista* erőfeszítéseinek eredménye. Magyar Dante-kutatók három nemzedékének képviselői adták bele legjobb tudásukat: a „nagy öregek” (Kelemen János, Hoffmann Béla) mellett az utóbbi években felnőtt középgeneráció képviselői (Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér) és a minden elismerést megérdemlő legifjabbak (Draskóczy Eszter, Berényi Márk). Nem csupán az alapos lektori és a gondos szerkesztői munkának köszönhető, hogy az egyes szerzők eredményei között nincs szóra érdemes színvonalkülönbség. A munkát végzők felkészültsége és szakértelme garantálta azt, hogy a szinte áttekinthetetlen nemzetközi szakirodalomból kiemeljék a legmegfelelőbb forrásokat, illetve ezekhez hozzávegyék a releváns magyar eredményeket. A kommentárok anyagában helyet kaptak azoknak a kollégáinknak a megállapításai is, akik közvetlenül nem vettek részt ebben a vállalkozásban (Madarász Imre, Pál József, Sallay Géza, Szabó Tibor, Vigh Éva). De közvetetten valamennyire szinte az egész társaság hozzájárult a főszereplők munkájának sikeréhez, amennyiben az előkészítő *lectura Dantis*okon elmondták észrevételeiket. A kötet lektorai – Bárdos Judit, Csantavéri Júlia, Ertl Péter, Nádasdy Ádám – minden szempontból egységessé szervezték a kötetet, amit Olbert Mariann topografikus illusztrációi segítenek szemléletesebbé tenni.

III.

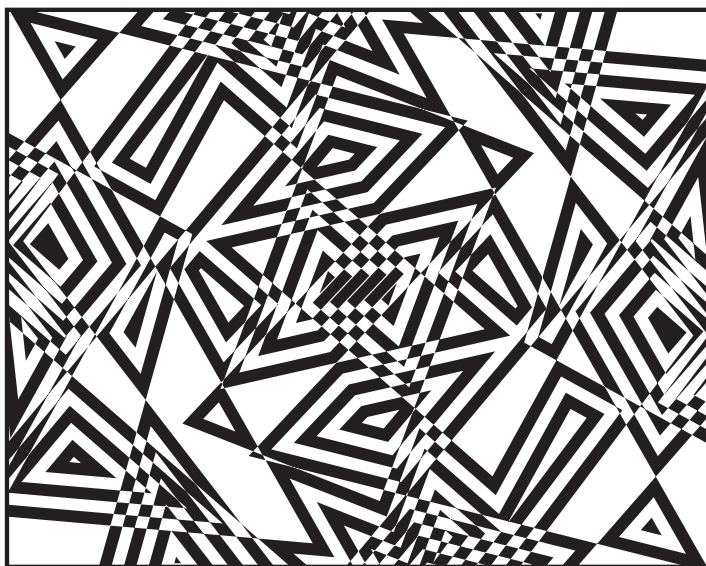
Aki végigolvassa a *Pokol* ilyen sokoldalúan megvilágított énekeit, elgondolkodik tényszerűségeinek értelmezéséről és eszmeiségének magyarázatáról, az tulajdonképpen még csak elég jól érti a nagy műben egybefogott sok mindent, de még alig érzett valamit a dantei művészet zamatából. Ez után kell olvasni – újra meg újra – magát a művet; a szerencséseknek olaszul, másoknak jó műfordításban. A Dantisztikai Társulat eredeti terve az volt, hogy olyan bilingvis kiadást tesz közzé, amelyben Dante eredetije mellett Babits műfordítása szerepel; a prózai parafrázis csak „köztes” szöveg, járulékos segédeszköz. Munka közben egyre világosabbá vált, hogy ezeket terjedelmi, tipográfiai és egyéb nehézségek miatt nem lehet egyetlen kötetbe zsúfolni; Babits fordítása kimaradt. Részben ezért kapott versszerű formát, illetve nagyobb jelentőséget is a szerzők parafrázisa.

Így az olvasó dönthet arról, hogy igénybe veszi-e a műfordítás segítségét. Megmarad az a lehetősége, hogy a több közül melyiket választja, vagy éppen mindyelyiket kézbe veszi. Az utóbbi néhány év alatt a *Commediának* két teljes, verses

formájú műfordítása született. Nádasdy Ádám 2016-ban tette közzé az övét; s noha ez ugyan elhagyta a rímeket, de követi a terzinákat, az ütemet és a sajátos hangsúlyozást. Baranyi Ferenc és Simon Gyula együtt végezte a minden vonatkozásban formahű átültetést; Baranyi a *Pokolt* (2012), Simon a *Paradicsomot* (2014), majd megosztva a *Purgatóriumot* (2017).

Az *Isteni Színjáték* – noha mondták már regénynek is, eposz és regény sajátos szintézisének is – nem olyan epikai alkotás, amelyet alapos rákészülés után már elég könnyen végig lehetne olvasni, csak a „meséjét” követve, ahhoz hasonlóan, ahogyan talál az *Odüsszeát*, a *Don Quijotét* vagy a *Gulliver utazásait*, hanem inkább valahogy úgy, ahogy a *Faustot* vagy Proust és Joyce regényeit inkább csak „olvasgatjuk”. A világirodalomnak ez a monumentális alkotása jól észrevehetően érzékelteti, hogy a műalkotások autentikus befogadására érdemes *kulturáltan* felkészülni; s noha megértésüket és élvezésüket még így sem lehet befejezni, de mindig lehet tökéletesíteni, és ennek folyamatában esztétikai élvezetünk mellett intellektuális képességeink működése szintén bizonyos élvezetet okoz.

(*Dante Alighieri: Komédia I. Pokol. Kommentár. Szerkesztette: Kelemen János, Nagy József közreműködésével. Budapest, 2019, ELTE Eötvös Kiadó, 550 p.*)

Szász László: Bánffy Miklós, Az erdélyi szellem arisztokratája

Szász László nyugalmazott egyetemi docens, irodalomtörténész új könyvében az erdélyi arisztokrácia egyik megfoghatatlan figurájáról Losonczi gróf Bánffy Miklósról (1873–1950) ír. Az MMA Kiadó gondozásában 2020 végén megjelent mű folytatja a mára már hagyománnyá vált kutatómunkát, ami olyan elfeledett, elhallgatott szerzők életének rekonstrukciójában teljesedik ki, akik leginkább a kommunizmus cenzúrájának estek áldozatul. Bánffy Miklós esete továbbá azért rendkívüli, mert úgy hat, őt nemcsak idegen ideológiák, de saját köreiben tapasztalható ellenérzések is kegyvesztetté tették. Szász László most Canossát jár a rendkívül sokoldalú polihisztorért, és személyét igyekszik előítélet-mentesen felvázolni az érdeklődők előtt.

„Az jutott eszembe, hogy a magyar irodalom számára ki kéne találni egy olyan író, amilyen Bánffy Miklós. Szerencse tehát, hogy van...” – fogalmazta meg Tamási Áron. Ki volt valójában Bánffy Miklós? – erre a kérdésre keresi a választ a szerző nem a megszokott módszereket követve. Munkája ezért nem történelmi hiánypótló mű, hiszen Bánffy Miklós egyre inkább a kultúrtörténet, irodalomtörténet, politikátörténet, nem utolsósorban pedig a transzilvanizmus megkerülhetetlen alakja. A gyors olvasást lehetővé tevő könnyed, de mégis pallérozott nyelvezet nem Horthy egykori külügyminiszterének származására, vagy tetteire alapozva láttatja alakját, hanem írásain keresztül műveinek keletkezéstörténeteit felelevenítve, illetve az ezekben megjelenő személyes történetekbe ágyazott események háttérét kutatva érzékelteti Bánffy jellemét. „Az újabb Bánffy-filológia leginkább biográfiai tényeket firtat, a 20. századi magyar történelem koordinátarendszerében betöltött szerepét” – írja. Szásznak nincs könnyű dolga, egyrészt a gróf származása miatt, aki az erdélyi arisztokrácián belül is a legrangosabb családok egyikében született (több kastélyuk közül az egyik pl. Kolozsvár főterén állt), az őket övező kultikus rejtélyek pedig aligha hozzáférhetőek be nem avatottak számára; másrésztől viszont bonchidai rezidenciájuk (az erdélyi Versailles) felgyújtása miatt, ekkor ugyanis több száz-ezer irat, dokumentum tűnt el a családi archívumból, ami hozzátéhetett volna a Bánffy család valódi szerepének árnyalásához.

Az elmúlt évtizedekben a kultúrtörténeti kutatások által rengeteg könyv és értekezés született az erdélyi arisztokrata életéről, ezért a szerző inkább az írásaiban olvasható cselekmények rejtett zugaiban meghúzódó életesemények kibontásával próbál eljutni a gróf valódi karakteréhez. Mindeközben a személye körüli intrikák, előítéletek töredezett struktúráját simítja el szellemi tartalmainak kihangsúlyozásával. Megtudhatjuk, hogy az erdélyi arisztokrácia legmagasabb köreiből kikerülő Bánffy Miklós polihisztori műveltséggel vetekedő kulturális missziója miért esett negatív megítélés alá, valamint írói képességeinek a kor nagyjai által történő folytonos lefokozása valóban stíláriis hiányosságok miatt történt-e, vagy inkább jellemének gazdagságából adódó általános irigység a valódi ok. Szász kíméletlen abban az esetben, ha úgy ítéli meg, kritikusai „fedezet nélküli intellektuális tűzijátékokkal” szórakoztatják a nagyközönséget az alapos tényfeltárás helyett, és ha a hübrisz vezérelte „stíláriis sziporkázás” előbbre való, mint Bánffy alakjának hiteles ábrázolása. Valószínűleg ezek vezettek pl. oda, hogy az *Erdélyi történet* írójának neve a 20. század magyar irodalomtörténet munkáiban fel sem merül, ennek felülvizsgálata pedig kulturális minimum. „A dilettantizmus vádja, sajnos, nem torpant meg az iro-

dalmi és művészeti kritika szintjén, a politikához csatlakozva létkérdéssé, majd végzetté vált.” Bánffy nagyon is jól tudta, hogy a megváltozott marxista ideológia előretörése miatt nem fogalmazhat expliciten, ezért történeteibe beleágyazott implicit utalásokkal csak a sorok között olvasni tudó, látó embereknek üzent. Ez volt az ő valódi névjegye, nemcsak írói hozzáállásában, hanem az egész magyar kultúra, és az erdélyi magyarság megmaradásáért folytatott küzdelme során. Szász ezért minden kritikát revideál: „Az arisztokrata munkássága a két világháború közti Erdélyben – az erdélyi toleranciát és a szellem nagyvonalúságát érvényre juttató humanista attitűdjével – politikai-ideológiai ellenfeleinek elismerését is elnyerte.” „Recepció restauráció” történik tehát. Hogyan fér össze a „hazug”, a „dilettáns”, az „amatőr”, a mecénással, a filantróppal, a nemzetgazdával, az erdélyi magyar nép feltámasztójával? „Jól érzékelhető hát a Bánffy műveinek recepcióját kísérő szakadatlan viaskodás az előítéletek, a félreértések, a megértés és újraértelmezés között.” Kérdés azonban, mennyire érthette félre egy Ady Bánffy Miklóst, illetve a számtalan elhallgatott életesemény lehetővé tesz-e egy egzakt, hiteles monográfiát, ha csak azt vesszük alapul, hogy a grófi család szabadkőműves kapcsolatai még mindig terra incognita, és cenzúra alatt vannak. A bevett tematizáló szocialista „tényfeltáró” hozzáállás ezért itt nem járhat sikerrel. Mélyen behelyezkedve művein keresztül Bánffy Miklós karakterébe, a történeteiben előforduló szereplők, élethelyzetek, sorsok, kapcsolati hálók felkutatásával és értelmezésével lehet tisztázni alakját. Erre tesz kísérletet Szász László, aki Bánffyt elsősorban, mint író-teszt veszt alapul, hiszen élete, művészi alkata, közéleti tevékenységei, magánélete elsősorban írói munkásságában áll össze egységes képpé. „A továbbiakban ezt a csodát szeretném megérteni. Miként lehetséges, hogy a látszólag rendszertelen időközben született művek mégis összefüggő írói korpuszt alkotnak.” Mindemellert a kötet mégis egy összegző tanulmány, amiben olyan meglátások vannak, amik az eddigi kutatások értelmezési keretei között nem kaptak hangsúlyt. A szerző mindvégig kiáll a magyarországi állami színházak és a Magyar Operaház egykori intendánsa mellett, és a benne összeérő gigantikus műveltség, politikai, irodalmi, művészi befolyás jelentésrétegeit tárja fel, és összefüggéseiben értelmezi. A Bánffy-írásokból kirajzolódó korrajz, történelmi-társadalmi szociometria, kulturális távlat eddig sohasem volt így rendszerezve, ezért akik egy dokumentumokból, iratokból, történetekből, utalásokból, regényszereplőkből etc. összefűzött szépirodalmi kollázsra vágnak, elégedettek lesznek a könyv befejezése után, és további hasonló olvasmányokra fogják ragadtatni magukat. Szász Bánffy Miklós gondolkodásának mélyrétegeibe hatolva, az értelmezések új perspektíváját megnyitva megteremt a lehetőséget egy mérvadó kultúrtörténeti recepció kialakulásának. A szerző ugyanis nem a kor keretei közé szűkíti a gróf alakját (akik saját következtetési paradigmáikon nem láttak túl), hanem azt „posztumusz” készíti fel arra – új határokat és fogódzókat kijelölve –, hogy befogadhatják Bánffy grandiózus hatását és, mint mecénást, a társadalmi egyenlőtlenségekre érzékeny filantrópot, nemzetgazdát, az erdélyi magyar nép feltámasztóját lássák. A könyvben szóba kerül Kuncz Aladár is, akivel az MMA már több ízben foglalkozott. A *Fekete kolostor* szerzője is védelmébe veszi az államférfit, nem melleleg kendőzetlen nyíltsággal beszél a magyar és az erdélyi magyar írók háttérbe szorulásának okairól.

(Szász László: *Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája. Bp., 2020, MMA Kiadó, 288 p.*)

Anja Burri és Franziska Pfister

Szexuálisan zaklatják őket és megtagadják tőlük a továbbképzéseket: a svájci orvosnőket diszkriminálják a kórházakban

Ha teherbe esnek, elveszítik állásukat, zaklatják őket, és mentegetőzniük kell anyaságukért: nem csoda, ha hiányoznak a nők az orvosi szakma élvonalából

„Gratulálok” – mondja a klinika igazgatója. – Mivel Ön most terhes, kórházunk már nem érdekelt abban, hogy foglalkoztassa. A férfi, aki maga is családapa, magyarázatot is ad: „Köztudott, hogy az anyák gyermekük minden apró köhüntésére otthon maradnak.” Az egyébként magabiztos Claire Simmel főorvosnő teljesen meg van döbbenve. Hazamegy és pontosan lejegyzí a beszélgetést. „Még soha nem volt ilyen megalázó beszélgetésben részem. Mentegetőznöm kellett a terhességem miatt. És ami a legrosszabb: egyszerűen nem tudtam megvédeni magam.” A szülés és a szülési szabadság után Claire Simmel a fennmaradó hat hónapban továbbra is teljes munkaidőben dolgozik. Aztán lejár a határozott idejű szerződés, és többé már nem hosszabbítják meg. Simmel, akinek nem ez a valódi neve, a Zürichi Egyetemi Kórházban (USZ) élte át a fenti beszélgetést. Az ilyen jelenetek azonban a többi svájci egyetemi és gyermekkórházban is lejátszódhatnak – bárhol, ahol olyan főnökök irányítanak, akik mindezt megengedik.

Az *NZZ am Sonntag* orvosnők tucatjával beszélt, akik nemcsak a terhesség vonatkozásában tapasztaltak hátrányos megkülönböztetést: észszerű indok nélkül tagadták meg tőlük a továbbképzéseket, a munkaszerződéseket, a kutatási időt vagy a régóta esedékes előléptetést.

A doktornőket diszkriminálták férfi kollégáikkal szemben, vagy egyszerűen olyan sokáig vették őket semmibe a főnökök, míg végül maguk mondtak fel. Továbbá azok a nők, akiknek sikerült vezető beosztásba kerülniük, szintén megerősítik, hogy ezek a mechanizmusok működnek az orvostársadalom legfelső szintjein, ahol rendkívüli a versenyszellem, szigorú a hierarchia, és elutasítóak a családi étellel szemben. Ennek ellenére ez az idejétmúlt berendezkedés továbbra is makacsul tartja magát és megakadályozza, hogy az orvostársadalom felső szintjein több nő futhasson be szakmai karriert.

Harc a szexista macsók ellen

A probléma a képzés alatt kezdődik. „Jó a feneked, mondták már?”, „Ha még nem lennél esetleg terhes, szívesen besegítek”. Ezek azok a mondások, amelyeket a medikáknak és rezidens doktornőknek hallaniuk kell a Lausanne-i Egyetemi Kórházban, a CHUV-ben – az őket oktató – osztályvezető főorvosok szájából. Ezek még csak az enyhébbek közül valók, a többit titokban tartják, hogy ne borzolják a kórház betegeinek kedélyét – árulta el két évvel ezelőtt a CHUV. Az akkori felmérésben minden harmadik orvostanhallgató nő arról számolt be, hogy szexista utalásokat vagy szexuális zaklatást kellett elviselnie. Hogyan lehetséges az, hogy egy olyan intézményben, ahol emberéleteket mentenek, ilyen tiszteletlenség uralkodjék a nemek közötti viszonyokban? Antonio Racciatti, a Lausanne-i Egyetemi Kórház személyzeti vezetője 2018 novembere óta foglalkozik ezzel a kérdéssel. 18 esetnek járt utána, amelyekben a doktornőket szexuálisan zaklatták a képzés során. Ha a vád beigazolódná, Racciatti szembeszáll az orvosokkal. „Néha fontos, hogy hatalmi eszközökkel

lépjek fel. Sajnos, ezek a férfiak csak ezt a nyelvet értik” – mondja. Az esetek többsége a klinika igazgatóit érinti és még néhány más főorvost. Előfordulhat, hogy egyeseket el kell bocsátani e viselkedésük miatt. A szexizmus és a szexuális zaklatás valószínűleg kulturális kérdés, mondja. Az alá-fölrendeltségbe vetett szélsőséges hit oda vezethet, hogy bizonyos férfiak sérthetetlenek vélik magukat. Ezen a megközelítésen sürgősen változtatni kell.

Üvegplafon

A férfiak uralta munkakultúra korántsem mindig ennyire mérgező. A nők többnyire csak akkor ismerik fel a diszkriminációt, ha maguk is érintettek. Az *NZZ am Sonntag* olyan orvosnőkkel is beszélt, akik elégedettek a feletteseikkel. Minden egyetemi kórházban vannak olyan osztályok, ahol nagyra értékelik a nőket és az anyákat. Azonban ezek a doktornők is olyan tapasztalatokról számolnak be, amelyeket a gender-kutatások „üvegplafonnak” neveznek: „Mindegy, mit csinál, úgysem tud feljebb jutni”. Amint a nők előre akarnak lépni, észreveszik, hogy vannak olyan belső csoportok, amelyekben nem vesznek részt. Széles körben elterjedt a „nevelt fiú” modell, mondja egy főorvosnő: „Az intenzív terápiás orvoslásban alig akad női orvos, mert a nőket soha nem hívják meg informális körökbe. Főorvosunk két tanítványt támogat, feltehetően saját fiatalkori önmagát látja bennük. Meghívja őket vacsorára, együtt mennek síelni hétvégén és sok figyelmet szentel nekik az osztályon. Emellett a két fiatal orvos semmi különösebb teljesítménnyel nem tűnik ki.” A számok egyértelműek: az orvosi szakma csaknem felét a nők teszik ki, de a svájci egyetemi kórházakban a férfiak töltik be továbbra is a legmagasabb pozíciókat. Bernben és Baselben a klinikák igazgatóinak és főorvosainak kevesebb mint 10 százaléka kerül ki a nők közül, Zürichben alig 14 százalékuk. A női orvosok felfelé menet valahol eltűnnek. Csendesen morzsolódnak le, rendelőkben, magán- vagy területi kórházban vállalnak állást, ahol kisebb a versenykényszer. Az FMH¹ orvosi szövetségének statisztikái megmutatják,

1 Foederatio Medicorum Helveticorum.

mikor megy ez végbe: harmincas éveik végéig a nők még többségben vannak a kórházban, csakúgy, mint a megszerzett szakorvosi kinevezések terén. Ezután kezdődik az elvándorlás.

Sibyl Schädeli – női életpályára szakosodott coachként – hasonló történetek százait ismeri. „Szinte minden héten jönnek tanácsadásra orvosnők, akiket feletteseik akadályoznak szakmai előrelépésükben vagy hátrányos megkülönböztetésben részesülnek a bérezés terén” – mondja. A férfiak jobb hálózatépítők. Korán rájöttek, hogy a kórházban döntőek a jó kapcsolatok a felemelkedéshez. „Sok nő ezzel szemben azt gondolja, hogy ezt kemény munkával és kiváló teljesítménnyel lehet elérni. Ez jóhiszeműség.” Ha valaki messzire akar jutni a csúcsorvoslás terén, kutatnia és publikálnia kell a kórházban végzett munka mellett. A jó kapcsolatok azért megtérülnek, mert a kollégák egymást használják társszerzőkként kutatásaikban. Ez az egyetlen módja annak, hogy az orvosok gyorsan elkészítsék a hosszú publikációs listát. A női orvosoknak itt nehezebb dolguk van: „Gyakran kevesebb időt kapnak főnökeiktől a kutatói munkára. Ehelyett a betegek mellett kell dolgozniuk, míg férfi vetélytársaik kongresszusokon vehetnek részt” – mondja Schädeli. Tanácsadásban részesített egy orvosnőt, akinek nem engedélyezett kutatási időt a főnöke, és aki végül éjszaka végezte kutatásait a laboratóriumban. Elvben minden egyetemi kórházban vannak támogatási ajánlatok a nők számára. „Papíron a kórházak és az egyetemek elismerték a cselekvés szükségességét. Ugyanakkor nem olyan könnyű megváltoztatni az évtizedek alatt kialakult férfi vezetői kultúrát.”

A konkurencia főnkretétele

Nila Krügernek sikerült. Negyvenes éveiben járó nő, gyermektelen, vezető főorvos, és őt is másképp hívják a valóságban. A következőket mondta: „Létezik egyfajta férfikultúra. A nők pedig, akiknek sikerül a pálya csúcsára jutniuk, szintén ugyanúgy viselkednek. Ezt saját magamon is megfigyeltem. Németországban részt vettem egy »Arrogancia-tréning nők számára« című kurzuson, amelynek ténylegesen ez volt

a neve, és kifejezetten orvosnőknek kínált coaching volt. Az üzenet világosan hangzott: A nőknek meg kell változtatniuk viselkedésüket, különben lemondhatnak a karrierjükről.” A karriertervezés magában foglalja a konkurencia tönkretételét is. Már két kórházban megéltem, hogy a férfiak azt a pletykát terjesztették rólam, hogy lefeküdtem a klinika vezetőjével. Ezért vagyok olyan védett helyzetben és érek el sikereket.” Karrierjét gyermektelenségének is köszönheti, mondta el Nila Krüger. Nem tervezte a dolgot, így adódott. Mindennek ellenére bosszantja az anyák hátrányos megkülönböztetése: „Amikor van egy szabad álláshely, és jönnek az álláskereső nők, a felettesem mindig azt mondja: „De hát gyerekei vannak«. Ezzel le is zárul a beszélgetés.”

Az állásinterjúkon a nőket rendszeresen kikérdezik a családi terveikkel kapcsolatban – a főnökeik nem törődnek azzal, hogy ezt nem lenne szabad. Egy sebész főorvosnő megerősítette: „Több főorvos is az értelemre adta, hogy ellenük való támadásnak fognák fel, ha teherbe esnék. Nem szeretnék időt pocsékolni egy olyan *anyuci* képzésére, aki a jövőben legfeljebb csak részmunkaidőben szeretne dolgozni.”

A karriergyilkos terhesség

Amikor a doktornők mégis teherbe merészelnek esni az orvoslás csúcsteljesítményt kívánó világában, nemegyszer ártanak vele a karrierjüknek. Összefoglalva elmondható, hogy a várandós nőknek gyakran magyarázkodniuk vagy mentegetőzniük kell, elveszítik az állásukat, nem mehetnek továbbképzésre, a szülési szabadság ellenére napi kilenc óránál többet dolgoznak, és kötelezniük kell magukat arra, hogy a szülési szabadság után újra teljes értékű munkaerőként álljanak helyt. Gyakorlati az olyan esetek, mint Claire Simmelé, aki terhessége miatt elvesztette az állását; ezek pedig az egyetemi kórházak életpálya-modelljével vannak összefüggésben. A Zürichi Egyetemi Kórházban (USZ) például csak minden tizedik főorvos dolgozik határozatlan idejű munkaviszonyban, a többieknek csak egy-két évre szól a szerződésük. Ezeket általában néhányszor megújítják, mielőtt egy főorvost határozatlan

időre alkalmaznának – vagy mielőtt az egy magánrendelőbe vagy területi kórházba menne át. A rendszer a kiválasztódást szolgálja, segíti a legjobbak támogatását. A mellékhatás: ily módon elegánsan lerázhatják a terhes nőket. Egy doktornő, aki másodszor esett teherbe, mesélte a következőt: „A főnököm azt mondta: »Abból, ahogy itt ül és mosolyog, látszik, hogy nagyon vágyhatott erre a gyerekre. De akkor már két gyereke lesz. Utána a munka már nem lesz olyan magától értetődő«. Ezzel véget is ért a beszélgetés. A szerződéselem lejárt, és nem hosszabbították meg.”

A rendszerben az apákat is hátrányos megkülönböztetés éri. Az *NZZ am Sonntag* ismeri annak a főorvosnak az esetét, aki 50 százalékra csökkentette munkahelyi terhelését, és ennek eredményeként csak segédorvosként dolgozhatott. „A férfiaknak is meg kell küzdeniük azért, hogy részmunkaidőben dolgozhassanak” – mondja Mario Imhof, a kórházi orvosok szövetségének (VSAO) igazgatósági tagja. Az aneszteziológus munkaideje 80 százalékában főorvosként tevékenykedik a Zürichi Gyermekkórházban. Egy korábbi álláshelyén egy másik kórházban Imhof egy éven át félállásban akart dolgozni, hogy több ideje maradjon a gyerekekre. A helyszíni interjú az akkori főorvos azt mondta neki: „Kár, pedig magából még lehetett volna valami.” Ma már nevet rajta, de kezdetben zavarta.

Nagyban függenek feletteseiktől

Azok az orvosnők, akiket az *NZZ am Sonntag* megkérdezett, feltűnően magabiztos nők, akik képesek megvédeni magukat. Ennek ellenére mindegyikük ragaszkodott ahhoz, hogy név nélkül nyilatkozzon, nehogy felismerjék. Ez is az orvoslási rendszer legfelső szintjének jellemzője: nagyok a függőségek. Ha valaki karriert akar csinálni, rá van utalva a főnöke támogatására. Szélsőséges esetekben *persona non grata* lehet bárkiből, aki nyíltan kritikával illeti a főnököt – ahogy történt ez a jól ismert altatóorvosnővel, Natalie Urwylerrel. Bepelerle az Inselspítalt, a Berni Egyetemi Oktatókórházat, miután terhessége után megkapta felmondólevelét. Urwyler már korábban népszerűtlenné

vált a főnökei előtt, mert többek között panaszkodott a terhes nők munkakörülményeire. A jogerős ítéletben a bíróság Urwylernek adott igazat, de az Inselspital mégsem volt hajlandó újra alkalmazni őt. Nem tudnak többé vele együtt dolgozni – közölte akkoriban a kórház. Urwyler jelenleg egy wallisi kórházban dolgozik. A doktornő még egyszer beperelte az Inselspítalt: mégpedig 5 millió frankért – mivel állítása szerint ennyivel kapott kevesebb pénzt tönkretett karrierje miatt. A felek most választottbíróság előtt folytatják a pereskedést.

„Nincs ellenézés a nőkkel szemben”

Megkeresésünkre a három – bázei, berni és zürichi – egyetemi kórház kijelenti, hogy egyértelműen elhatárolódnak minden olyan magatartástól, amely hátrányosan érinti a gyermeket várókat és a nőket. Komolyan veszik az egyenlőség kérdését, és mindent megtesznek annak előmozdítása érdekében. A Zürichi Egyetemi Kórház a következőket írja: Kitűzött célunk, hogy javítsunk a munka, a karrier és a család összeegyeztethetőségén – nők és férfiak számára egyaránt. Egyebek között támogatjuk a részmunkaidős állásokat, illetve egy nagy, saját napközi működtetését a gyerekeknek.

Átlátható karriertervezésre építenek, hogy a nők arányát növeljék a felső vezetésben. A berni Inselspital határozottan állítja, hogy egyebek mellett képzéseket tartanak az egyenlőségről, hogy bevezetésre került egy új bérrendszer, amely kevésbé bünteti a nőket az életpályájukban a család miatt bekövetkező kihagyások miatt, és hogy már többször elismerésben részesültek az egyenlőség iránti elkötelezettségükért. Amikor csak lehetséges, részmunkaidős állásokat kínálnak fel.

Az USZ esélyegyenlőségi tisztviselőnek nevezte ki az első nőt, aki az intézményben klinikaigazgatóvá vált. Klára Landaunak hívják, és szemészorvos. Mit tesz az USZ a nemek közötti egyenlőség érdekében az ön nézőpontjából? Landau megemlíti a „Filling the Gap” (‘Hiánypótlás’) kutatási projektek finanszírozásának támogatási programját: az így finanszírozott projektek kétharmada nőktől származik. „Úgy döntöttünk, hogy nemcsak

a nők számára nyújtunk finanszírozási programot, mert ezt kevésbé lelne elfogadásra” – mondja. Landau ráadásul még azt is elmondta, hogy egy orvos előléptetésével egyidejűleg az orvosnőt is előléptessenek. „Ez nyugtalanságot keltett a kórházban, de a kórház vezetése mögém állt.” A közelmúltban nyugtalanság volt az USZ aneszteziológiáján is. Egy magát megnevezni nem kívánó nő írásban tett panaszt a nőekkel szembeni hátrányos megkülönböztetés miatt. Egy belső vizsgálat – amelynek része online kérdőív volt – nem tárt fel semmiféle bizonyítékot a „nőkkel szembeni ellenézésel” kapcsolatban – közölte megkeresésünkre a kórház. Szóval minden rendben van, vagy talán mégsem?

„A főnököknek nőkre van szükségük a felsővezetésben” – mondja a főorvosnő

Stephanie von Orelli nőgyógyász elmondja, hogyan küzdötte fel magát a zürichi Triemli Kórház vezetőjévé. „Imádom főnök lenni. Nem akarom azonban, hogy csak a munkámon keresztül lássanak. Mivel műszakban dolgozom, nemrégiben egy ismerős hallgatólágoosan azt feltételezte, hogy szülésznő vagyok. Nem javítottam ki. Soha nem volt céloom, hogy főorvos legyek. Ismerek olyan férfikollégákat, akik nőgyógyászok lettek, mert nekik férfiként ezen a területen tűnt legkönnyebbnek a felemelkedés. Számomra mindenekelőtt az volt fontos, hogy izgalmas munkát végezzek. A szüleim orvosok, ők ültették belém annak gondolatát, hogy férfiak és a nők ugyanolyan teljesítményre képesek. A képzési időm alatt megfigyeltem, hogy a nőket kirekesztik. A férfiak csoportokba álltak össze, egymást társszerzőként tüntették fel kutatási munkájuk során, a nők pedig kimaradtak. Egy idő után felhagytam azzal is, hogy szakmai kongresszusokra járjak, amelyeken csakis férfiak adtak elő. Ahhoz, hogy az orvosnők közül többen feljebb juthassanak a kórházi ranglétrán, női kvótára van szükség. A főnököknek nőkre van szükségük a felsővezetésben, hogy vonzó, bizalommal teli munkahelyi légkört teremthessenek számukra. Az övön aluli megjegyzések és a megfélemlítési kísérletek szigorúan elítélendők kell, hogy legyenek. A hatalmi

harcokat nem annak kell megnyernie, akinek a legnagyobb a hangja. Mi nők érzékenyebbek vagyunk. Megtapasztaltam a durva kórházi hangvételt. Kezdetben bántott, később megtanultam, hogy ezzel nem kell foglalkozni.

Bárkinek, aki munka mellett családi feladatokat is ellát vagy önkénteskedik, mérlegelnie kell: részt akar-e venni ebben a dzsungeltörvényre épülő, kemény, hierarchikus világban? Az is a probléma része, hogy némely főorvos felsőbb pozícióba kerül, mivelhogy a beosztottak nem mernek ellentmondani. Nem írtam habilitációt, az akkori főnököm feleslegesnek tartotta. Anélkül is el fogom érni, amit szeretnék – mondta. Szerencsés voltam, hogy mindig izgalmas állásokat kaptam. Mielőtt a Triemlibe jöttem, egy nagy klinikán voltam vezető orvos. A főnök erőfölényben volt bizonyos dolgokban, ami akkoriban nem zavart.

Utólag azt kérdezem magamtól: Hogyan is lehettem elégedett azzal, hogy másodrendűnek tartottak? Még akár maradtam is volna, ha nem kaptam volna az ajánlatot, hogy főorvos legyek munkakörmegosztásban (job sharing). Számomra ez a modell a jövőt képviseli: egy tapasztalt főorvosnő, akit egy fiatal doktornő követ. A női orvosok előmenetelének esélyei idővel javulnak. A kezükre játszik, hogy ők vannak többségben. A munkaerőpiacnak küzdenie kell majd értük. Itt a Triemliben megváltoztattuk a munkakörök leírását, részmunkaidőt vezettünk be, és kifejezetten a nőket részesítjük előnyben. Mint minden kórházat, bennünket is érint az orvoshiány.”

*Feljegyezte: Franziska Pfister
(Neue Zürcher Zeitung)*

Andrew Higgins

Oroszországban a „Csontok útja” a kétségbeesés és a szenvedés emlékét őrzi

Az Orosz Távol-Keleten található kolimai országút valamikor foglyok tízezreit szállította a sztálini Gulag munkatáboraiiba. A kegyetlen korszak maradványai még ma is láthatók.

Az utat a foglyok törték, nyáron szúnyogoktól hemzsező mocsarakon, télen jégmezőkön át, részben azért, hogy az úton még több fogoly érkezhessen, kényszer munkát végzők áradatát szállítva a kolimai aranybányákba és a foglyotáborokba, a sztálini Gulag leghidegebb és leggyilkosabb távoli pontjára.

Ez az út a „Csontok útjaként”² híresült el, sóderből, sárból, és az év legnagyobb részében jégből áll, több mint 2000 kilométeren át visz Magadántól, a Csendes-óceán partján fekvő orosz kikötővárostól Szibéria keleti részére, a szárazföld belsejébe Jakutskig, Jakutföld fővárosáig. Az Orosz Távol-Kelet vadonján át vezet, komor, lélegzetelállítóan szép tájakat szel át, fagyott, jelöletlen sírok és a munkatáborok pusztuló romjai között.

Nem volt túl nagy a forgalom, amikor 2019 telén Emile Ducek fényképésszel végigmentünk a ma R504-esnek nevezett kolimai főúton, amely a foglyok által épített út nyomvonalán halad. Néhány teherautó és személygépkocsi dőcögött át a kopár tájon, látszólag tudomást sem véve a hóba temetett múltbeli nyomorúságról – faoszlopokról, amelyekről rozsdás szögesdrót lóg, elhagyott tárnákról és volt magánzárkák romos téglafalairól.

Több mint egymillió fogoly ment végig ezen az úton, köztörvényesek és politikai okokból elítéltek egyaránt. Köztük voltak Oroszország legkiválóbb elméi – a sztálini terror olyan áldozatai, mint Szergej Koroljov űrkutató mérnök, aki túlélte a megpróbáltatásokat és 1961-ben közreműködött az első ember világűrbe juttatásában. Vagy Varlam Salamov költő, aki miután 15 évet töltött a kolimai lágerekben, arra a következtetésre jutott, hogy „Vannak kutyák és medvék, amelyek intelligensebben és erkölcsösebben viselkednek, mint az emberi lények.” A *Történetek a sztálini lágerekből* című könyvében feljegyzett tapasztalatai alapján

² Az út 2018-ig hivatalosan az M56 Колыма nevet viselte, ezt az elnevezést („a csontok útja”) valószínűleg a szibériai foglyoktól kapta, a csontig hatoló hideg miatt, de a másik áthallás sem véletlen: évtizedekig készült, több százezer életet követelve és gyakorlatilag maga alá temetve. [A szerk.]

arra a következtetésre jutott, hogy „egy ember három héten belül szörnyeteggé válik a nehéz munka, a hideg, az éhség és a verés hatására.”

Sok orosz, köztük korábbi fogvatartottak egy része számára is, kezdenek elhalványulni a sztálini Gulag borzalmai, és elhomályosulnak abban a rózsaszín ködben, amelyet a fiatalkori emlékek, illetve amit az orosz szuperhatalom státusza jelentett a Szovjetunió összeomlása előtt.

A 93 éves Antinyina Novoszad, akit tizenévesként tartóztattak le Nyugat-Ukrajnában és ítélték 10 évre koholt politikai vádak alapján, egy önbányában dolgozott Kolimában nem messze a „Csontok útjától”. Élénken emlékezett vissza arra, hogy egy fogolytársát hogyan lőtte le egy őr, mert az túlmerészkedett a szögesdróton, hogy bogyókat gyűjtjön. A foglyok eltemették társukat, mesélte Novoszad asszony, de aztán egy medve elhurcolta a holttestet. „Így éltünk és dolgoztunk. Az Isten bocsássa meg. De hát ilyen egy láger.” Mégsem gondol rossz szívvvel Sztálinra, és arra is emlékszik, hogy sírtak a foglyok, amikor 1953 márciusában, miután rendkívüli bejelentésre hívták őket össze az udvaron, megtudták, hogy a zsarnok halott. „Sztálin Isten volt – mondta. – Hogy is mondjam? Sztálin egyáltalán nem volt hibás. A párt volt az oka meg azok az emberek. Sztálin csak a nevét adta hozzá.”

A kolimai táborok tárgyi emlékeinek folyamatos eltűnése fontos tényező, amely akadályát jelent annak, hogy néhány puszta emlékfoszlánynál több is megőrződjön, mondta Rosztyiszlav Kuncsevics történész, aki a magadáni körzeti múzeum láger-történeti kiállításának kurátora. – „A természet teszi a dolgát, így hamarosan semmi sem marad.”

Hóolvadásakor, vagy bányászati munkák során az út mentén a fagyott földből még mindig gyakran kerül elő az eltemetett múlt egy-egy darabja.

Vlagyimir Najman, egy a Kolima főúttól távolabb fekvő aranybánya tulajdonosa, akinek német származású apja és ukrán anyai nagyapja fogolyként került ide. Amikor Vlagyimir az 1970-es években geológusként dolgozott Jagodnoje körzetben, hóolvadásakor a sáros földben szétázott koporsókra és csontokra bukkant.

Miközben próbálta elérni a távoli földben rejlő aranyat, bulldózerével egy fogolytemetőre lelt, és öt napig vesztegelt a sírok között.

Később nyolc fakeresztet emelt a területen „az áldozatok emlékére”. Mivel azonban szilárdan hisz abban, hogy Oroszország nagysága csak áldozatok révén érhető el, nagyra becsüli Sztálint. „Nyilvánvaló, hogy Sztálin nagy ember volt”, mondja, és arra hivatkozik, hogy mekkora szerepe volt a vezérnek a náci Németország legyőzésében, illetve a parasztokból álló nemzet ipari nagyhatalommá alakításában.

Az amerikai indiánok tömeges legyilkolásához képest „itt nem történt semmi igazán szörnyű”, vélekedik Najman.

Putyin elnöksége alatt nem törölték el a sztálini üldöztetés emlékeit, amint azt egy hatalmas, – 2018-ban Moszkvában megnyitott – kormányzati pénzből épült Gulag-történeti múzeum mutatja. Ugyanakkor nemegyszer háttérbe szorították őket ellentétes emlékeknek, nevezetesen Oroszország győzelmének a megünneplésével, amelyet az Sztálin vezetése alatt aratott Hitler felett a második világháborúban. E diadal feletti öröm, amelyet a nemzeti büszkeség ismérveként szentesítettek, elhomályosította a Gulag borzalmait és Sztálin népszerűségét évtizedek óta a legmagasabbra emelte.

Magadánhoz képest az ország túlsó végén, a Finnország melletti Karéliában Jurij Dmitrijev amatőr történész kétségbe vonta ezt a narratívát, miután olyan foglyok sírjait ásta ki, akiket a sztálini titkosrendőrség lőtt le – nem pedig a náci Németországgal szövetséges finn katonák, mint ahogy azt „hazafias” érzelmű történészek állítják. 2020 szeptemberében 13 évi börtönrre ítélték a fogadott lánya elleni szexuális erőszak vádjával – saját maga és támogatói állítása szerint ártatlanul.

Egy 2020 márciusában tartott közvélemény-kutatás arról számolt be, hogy az oroszok 76 százaléka kedvezően vélekedik a Szovjetunióról, Sztálin pedig minden más szovjet vezetőt felülmúl népszerűségben.

Jurij Dugy moszkvai bloggert, aki igen nagy követőtáborot tudhat maga mögött, nagyon aggasztotta egy másik felmérés, amely szerint az

orosz fiatalok közel fele soha nem hallott még a sztálini elnyomásról; Dugy 2018-ban végigment a „Csontok útján”, hogy felfedezze – saját szavaival élve – „*Rettenetes szülőföldünket*”.

Miután a film, amelyet Dugy készített az utazásról, felkerült a világhálóra, Dugy útítársa, Kuncevicz kolimai történész támadások és fenyegetések özönét kapta megrögzött sztálinistáktól és másoktól, akik nem nézték jó szemmel a múlt felhánytorgatását.

Kuncevicz elmondta, hogy kezdetben próbált vitába szállni támadóival, és statisztikákra hivatkozott a kolimai táborokban történt tömeges kivégzésekről és az éhínség és betegség miatti több mint százezer halálesetről. De hamar feladta.

„A legjobb, ha nem vitatkozunk az emberekkel Sztálinról. Semmi sem fogja megváltoztatni a gondolkodásukat” – mondta, ahogy ott állt múzeumában Salamov író kicsiny szobrának közelében, akinek a légerekben töltött életéről szóló beszámolóit Sztálin rajongói rendszeresen elutasítják, mondván, hogy kitaláció.

Még némelyik tisztviselő is fel van háborodva a gyilkos diktátort övező tisztelet miatt. Andrej Koljagyin állami hivatalnokként szolgált a Távols-Keleten, a Kolima-régió helyettes kormányzójaként; felidézte, hogy menyire megdöbbent, amikor egy helybéli férfi Sztálinnak emelt szobrot a telkén. Koljagyin szólt a rendőrségnek, hogy tüntessék el.

„Itt minden csontokra épül” – mondta.

Magadan tengerparti kikötőváros, a „Csontok útjának” kiindulóállomása, egy hatalmas betonszoborral, a „Szomorúság maszkjával” emlékezik meg a múlt nyomorúságáról; az emlékművet az 1990-es években emelték Jelcin elnök idején. Helyi civil aktivisták azonban azt mondják, hogy a hatóságok és a helyi lakosok most már többnyire szeretnének továbblépni Kolima sivár múltján.

„Senki sem akarja valójában elismerni a múlt bűneit” – mondta Szergej M. Rajzman, az Emlékmű jogvédő csoport helyi képviselője.

Olyan makacsul tartja magát a mindig jelenlévő, de többnyire kimondatlan borzalom a „Csontok útja” mentén, hogy sokan azok közül, akik a körülötte kinőtt településeken és a gyorsan zsugorodó és gyakran rommá váló

isten háta mögötti helyeken élnek, szeretettel tekintenek vissza a jobbnak, vagy legalábbis biztosabbnak vélt időkre.

Körülbelül 125 mérföldre Magadántól az út arra a helyre ér, ahol az 1930-as évek elején Atka városa épült fel, néhány évvel azután, az első geológusok, mérnökök, majd pedig foglyok hajón megérkeztek Magadánba, a Távols-Keleti Építkezési Trösztnek, a szovjet titkosrendőrség egyik ágának és a kolimai főút építőjének tengerparti főhadiszállására.

„Egész életünk ehhez az úthoz kötődik” – mondta az atkai 66 esztendőes Natalja Sevcsuk, a konyhájában ülve; súlyos beteg férje, egykori útépítő mérnök, kőhőve és nyögdecseve fekküdt a szomszéd szobában.

Négy fia egyike közúti balesetben halt meg, az idős asszony pedig egyfolytában aggódik legkisebb fiáért, aki nemrégiben kamionsofőrként kezdett el dolgozni a [kolimai] főúton.

A főútról egy mellékút ágazik le Ojmjakon felé, amely a világ leghidegebb állandóan lakott települése. A Hideg Pólusaként ismert Ojmjakonban a januári átlaghőmérséklet mínusz 50 Celsius fok. Az itt mért legalacsonyabb hőmérsékleti rekord mínusz 71 Celsius fok volt.

Az időjárás olyan kiméletlen, hogy a motorhiba vagy egy durrdefekt fagyhalált jelenthet, amelyet a hatóságok úgy próbáltak megakadályozni, hogy kötelezővé tették az elakadt járművek mellett elhaladók számára a segítségnyújtás felajánlását.

Mivel az út pár lakott települését több száz mérföld választja el egymástól, fűtőberendezéssel és kommunikációs eszközökkel felszerelt szállítókonténereket helyeztek el a legtávolabbi vidékeken, hogy a bajba jutott autósok ott felmelegedhessenek és segítséget kérhessenek.

Bár Atkában sohasem voltak munkatáborok, a Gulagnak köszönhetően virágzott fel, mivel közlekedési csomópontként és üzemanyag-töltő állomásként szolgált a teherautó-konvojok számára, amelyek a kényszermunkára ítélteteket és a működéshez szükséges utánpótlást szállították az arany-, ón- és uránbányákba, valamint a légerekbe, ahová a zord idő miatt megrongálódott hidak és utak javítására szállított rabokat zárták.

Amikor Sztálin halála után 1953-ban bezártak a fogolytáborok, Atka továbbra is fennmaradt és növekedett, ahogy a kényszermunkát felváltották az önkéntes munkavállalók, akiket a Szovjetunió többi részéhez képest jóval magasabb fizetés ígéretével csábították a vidék bányáiba. A várost virágkorában több mint ötezen lakták, volt itt egy nagy, modern iskola, autójavító-műhely, üzemanyag-raktár, különböző boltok és egy nagy pékség. Ma csak hat lakosa van, valamennyien nyugdíjasok. Az utolsó iskoláskorú lakos tavaly távozott édesanyjával. A fiú nagyanyja itt maradt, és működteti az egyetlen boltot, egy élelmiszerrel telerakott kis helyiséget egy egyébként üres beton tömbház földszintjén. A természet erői, amelyek eltörlék a Gulag földi nyomait, azzal fenyegetnek, hogy Atkát is felemészti. Jórészt elhagyott lakóépületei korhadnak, ahogy ömlik be a hó a kitért ablakokon, beszakadt tetőkön és összetört ajtókon. 2020-ig Atka egyetlen munkálatója a városszéli kamionos-pihenő büféjén és a benzinkúton kívül a távhő-szolgáltató volt. Az üzem szeptember végén leállt, miután a járási önkormányzat, amely évek óta arra ösztönzi a lakosokat, hogy költözzenek életképebb településekre, csökkentette a finanszírozást. Emiatt a lakások fűtés nélkül maradtak, és az emberek arra kényszerültek, hogy saját készülékeiket használják, hogy elkerüljék a fagyhalált. A vezetőkes vizszolgáltatás is megszűnt, így a lakók arra vannak utalva, hogy egy kútból megtöltött kannákkal szállítsák a vizet. Az épületben, ahol Sevcsuk asszony él, harminc másik lakás van, de csak háromban laknak. Az asszonynak egy fatüzelésű kályhája van, amelyet a fűdőszobába rakott be, hogy melegezni tudjon. Valentyina Zakora, aki egészen a közelmúltig Atka polgármestere volt, elmondta, hogy évek óta próbálta meggyőzni a néhány megmaradt lakost, hogy költözzenek el. Viszonylag késői betelepülőként – autószerelő férjével együtt 25 évvel ezelőtt érkezett Atkába – képtelen volt megérteni, miért nem akarják az emberek elfogadni a kormány által felkínált pénzt és ingyenes lakhatást másutt. „Három éven át naponta sírtam, amikor először láttam ezt a helyet” – emlékezett vissza az asszony. Miután

ott alapított családot, 2020 tavaszán egy rendezett városba költözött, közelebb Magadanhoz. Örülne neki, ha Atka fennmaradna, de „az ilyen helyek felett túlságosan eljár már az idő”.

(*The New York Times*)

Zanny Minton Beddoes

Amit Boris tanulhatna de Gaulle-tól

Nagy-Britannia miniszterelnöke tanulhatna néhány dolgot attól az embertől, aki újjáépítette a háború utáni Franciaországot

Boris Johnson a nyáron két hétre Skóciába ment nyaralni, egy Lucretius-kötettel, William Boyd *Bármely emberi szív* című regényével és Brendan Simms *Britain's Europe: A Thousand Years of Conflict and Cooperation (Nagy-Britannia Európája: ezer éven át ellenségek és szövetségesegek)* című könyvével. Kevesen vélték úgy, hogy nem érdemelte meg a pihenést: egy éven át sok mindenen kellett keresztülmennie; elvált, újból megnősült, született még egy gyermeke, koronavírusos lett, amibe majdnem belehalt, és olyan súlyos válsággal kellett megküzdenie, amelyet a második világháború óta nem tapasztalt meg az ország. De az *Economist* Bagehot rovata³ ennek ellenére azt javasolja, hogy egy negyedik könyvet sem ártana magával vinnie – Julian Jackson *A Certain Idea of France: The Life of De Gaulle (Egy különleges Franciaország-vízió: De Gaulle élete)* című művét. A könyv, bár komoly olvasmány, de magával ragadó, továbbá ötletek tárházát kínálja, amelyekkel kitölthető a „johnsonizmus” feliratú üres mező.

Johnson rajong a híres emberekért. Példaképeről, Churchillről életrajzot írt, továbbá nehezére esik a szerény viselkedés olyan emberként, aki már gyermekkorában kijelentette, hogy ő lesz „a világ királya”, nemrégiben pedig Franklin D. Roosevelthez kezdte

³ A folyóirat Nagy-Britanniáról szóló politikai és társadalom-gazdaságtani rovata.

hasonlíthatni magát. Sok szempontból azonban bárkinél jobban illik hozzá de Gaulle karaktere. A legfontosabb kérdésekben a francia elnök egyetértett Nagy-Britannia miniszterelnökével. A nemzetállamot tekintette a civilizáció alapvető építőkövének. Ellenezte Nagy-Britannia EU-tagságát azon az alapon, hogy Nagy-Britannia természeténél fogva „a tengerre, a tágabb látóhatár felé néz”. De Gaulle háború utáni működését annak szentelte, hogy visszaadja annak az országnak a háborúban elvesztett önbizalmát és az évtizedek alatt megfogyatkozott életerejét.

Nagy-Britannia helyzete aligha mondható olyan kétségbeesettnek, mint Franciaországé volt 1945-ben, de azért vannak hasonlóságok. A 2016-os referendumból kivilágott a régi rendszerrel szembeni rendkívüli elégedetlenség. A nemzeti intézményekbe vetett bizalom mélyponton van. A baloldalon állók a „britséget” rabszolgatartással és kizsákmányolással azonosítják, míg a jobboldaliak falakat szeretnének emelni a modern áramlatokkal szemben.

De Gaulle úgy próbálta visszaállítani az ország elvesztett önbizalmát, hogy a „*la France profonde*” (a vidéki gyökerű, „valódi” Franciaország) nevében beszélt, és ragaszkodott hozzá, hogy „Franciaország nem lehet önmaga a nagyszerűség (*grandeur*) nélkül”. Franciaország a háború után könnyen belesüppedhetett volna a kétségbeesésbe, vagy – ami ugyanez lett volna – magáévá tehetné volna Jean-Paul Sartre vagy más marxista értelmeségek világnézetét. De Gaulle a nemzeti önfeladás ellen a nemzeti büszkeséget tartotta az egyetlen gyógymódnak. Boris Johnson ugyanazokkal az életmentő ösztönökkel rendelkezik. Szereti azt gondolni, hogy az angol középosztály szószólója. Nagy-Britanniát ugyanolyan természetes módon azonosítja a „nagysággal”, mint a tábornok Franciaországot a „nagyszerűséggel”. Visszataszítónak találja azt, ahogy a baloldal szemében Nagy-Britannia múltja pusztán az elnyomás és a kizsákmányolás történetével azonos. Véleménye szerint ez nemcsak tényszerűen téves: az is káros, ha arra tanítják a gyerekeket, hogy szégyenkezzenek hazájuk múltja miatt.

A tábornok nemcsak előretékkintett, hanem visszafelé is: tudta, hogy Franciaország dicsőségének visszaállítására a legjobb mód,

ha nemcsak beszélnek róla, hanem újjáélesztik az országot. Megalapította az Ötödik Köztársaságot, az államot a modernizáció eszközüvé tette, új műszaki elitet hozott létre, észszerűsítette a kormányzást és beruházott az infrastruktúrába. Franciaország 1945-től 1975-ig a „harminc dicsőséges évet” („*Les Trente Glorieuses*”) élvezte, amikor is a GDP évente átlagosan 6 százalékkal nőtt.

Johnsonban is megvan ezeknek az ösztönöknek egy része. Érzékeli a régi politikai berendezkedés összeomlását – ezzel magyarázható, hogy merészen támadja az északi szavazókat. Érzékeli, hogy a konzervatív Tory pártnak tevékenyebb szerepet kellene juttatni a kormányzásban – ezzel magyarázható lelkesedése az olyan nagy infrastrukturális projektek, mint például a HS2 (High Speed 2) belföldi nagysebességű vasútvonal, sőt a tervezett HS3 (a Leedst, Manchestert és Liverpoolt összekötő gyorsvasút) iránt. Szinte már azt állítja magáról, hogy „gaullista”, amikor „Brexity Hezzának” nevezi magát – utalva Michael Heseltine-ra, a thatcherizmus első számú Tory bírálójára, aki szerint az államnak kell átvenni a vezetést az elszegényedett országrészek megújításában – szinte „gaullistának” mondható. Két legközelebbi szövetségese, Michael Gove kabinetminiszter és főtanácsadója, Dominic Cummings az állam megreformálását kívánják a politika középpontjába állítani.

Mindezidáig Boris Johnsont morális gyengéi megakadályozták ezen képességeinek lehető legjobb kihasználásában. Az állam megreformálásáról szóló beszédét hiteltelenné tette azáltal, hogy haveri körével töltötte fel a Lordok Házát. Jackson könyvének elolvasása talán emlékeztetné arra, hogy a politikai ügyekben mekkora szerepet játszik a méltóság és a nagyfokú komolyság. Nem mintha mindent át kellene vennie de Gaulle-tól – ez nem is lenne lehetséges –, de mindenképpen jót tenne némi komolyság a politikai arculatának, amelyet évtizedekkel korábban alakított ki, és fennáll a veszély, hogy igencsak idejémtúltta válik. Ötleteket azonban meríthet tőle. A tábornok első dolga volt 1945-ben, hogy zöld utat adott az École Nationale d'Administration (ENA, Államigazgatási Egyetem) létrehozásának, annak érdekében,

hogy a modern kormányzás művészetében képezzék ki a hauts fonctionnaire-t, azaz a magas rangú tisztviselőket). Egy brit ENA erőteljes üzenetként szólna Nagy-Britannia akaratáról, mely szerint legjobb erői – a „crème de la crème” – az államot kell szolgálják, nem pedig az amerikai McKinsey tanácsadó céget vagy a Goldman Sachs befektetési bankot.

A csalás nagymestere

De Gaulle-nak volt néhány sötétebb oldala is, amelyeket át lehet venni. Gyakorlatias és mindemellett romantikus ember lévén, mestere volt a csalásnak. Ismételten átejtette a barátait; legfőképpen a „pieds noirs” (a. m.: „feketelábúak”) gúnynévvel illetett algériai francia telepeseket azáltal, hogy függetlenséget adományozott a gyarmatnak. De a forrongó indulatokat egy másfajta erőforrássá változtatta azzal, hogy a de Gaulle elleni gyűlöletet Franciaország iránti gyűlöletnek tekintette. Boris Johnson sem restelli becsapni az embereket: a brexitről szóló tárgyalások során gyorsan megszabadult hűséges szövetségeseitől, az északír Ulsteri Unionistáktól, amikor beleegyezett egy az Ír-tengeren létesítendő határba. De még finomítania kell a módszereken, amelyekkel az általa kiváltott gyűlöletet kezeli.

De Gaulle nem sokat törődött azzal az országgal, amely menedéket nyújtott neki száműzetése idején, sőt nem állt messze attól, hogy 1945-ben hadat üzenjen Nagy-Britanniának Franciaország szíriai birodalmi érdekeltségei miatt. Angliai rajongóinak száma érthető okokból kevés; mindenesetre olyan befolyásos jobboldali nevek vannak köztük, mint Peter Lilley (jelenleg Lord Lilley), a thatcherizmus egyik kidolgozója, valamint David Frost, az új nemzetbiztonsági tanácsadó. Boris Johnson – anélkül, hogy csatlakozna körükhöz – talán elgondolkozhatna azon, hogy ne vegyen-e át néhány ötletet a nagy embertől, miközben egyszerre próbál életet lehelni Nagy-Britannia recsegő államgépezetébe, és a de Gaulle által az ország sorsának nevezett távlatokban gondolkodni.

(The Economist)

Ross Benes

Egy vidéki iskolamester és a bevándorlásellenesség

Az első világháború előestéjén a felfokozott németellenes hangulat vezetett Robert Meyer – később az USA Legfelsőbb Bírósága által igazságtalannak ítélt – letartóztatásához

Alig több mint egy évszázaddal ezelőtt, 1920. május 25-én, Robert Meyer egy felekezeti iskola egyetlen tantermében ült nem meszsze a Nebraska állambeli Hampton városától, és tízéves gyerekeket tanított németre, amely az anyanyelve volt. Tanítás közben arra lett figyelmes, hogy egy árny haladt el a napos bejárat előtt. Egy tanfelügyelő volt, aki az állományegészségnek készített jelentést arra vonatkozólag, hogy Meyer megszegte-e az állam új törvényét, amely megtiltotta az idegen nyelvek tanítását azoknak a diákoknak, akik nem végezték el a nyolcadik osztályt.

Mivel továbbra sem hagyott fel a némettanítással, Meyert elítélték, és egy egész havi fizetésének megfelelő büntetéssel sújtották az akkori törvények alapján. Meyer fellebbezett az ítélet ellen, és az igazságszolgáltatási rendszeren keresztül egészen az USA Legfelsőbb Bíróságáig jutott. A Meyer kontra Nebraska állam ügyben született döntés precedenst teremtett, miszerint az állam nem avatkozhat be az emberek magánéleti döntéseibe; ez az ítélet generációk óta befolyásolja az amerikai törvényeket.

Nebraska nem amerikai születésű lakossága csúcsokat ért el azokban az években, miután a terület 1867-ben állami rangra emelkedett. Abban az időben Nebraska lakosainak közel egynegyede egy másik országban született, sokan Németországban, Írországban vagy Csehországban, és sokan a hűsüzemekben, a mezőgazdaságban vagy a vasútnál kerestek munkát. Nagy számban érkeztek a bevándorlók az 1920-as évekig, amikor az 1924-es bevándorlási törvényhez hasonló törvények kvótákat szabtak arra vonatkozóan, hogy hány ember léphet be legálisan az Egyesült Államokba.

Meyer letartóztatása idején a németek képezték a legnagyobb bevándorló-csoportot az államban. Az 1920-as népszámlálás szerint a „külföldön született fehér” népesség több mint egynegyede német volt Nebraskában.

Az 1870-es évek végén született Meyer 42 éves volt, amikor a német nyelv tanításáért letartóztatták. Kerek keretes pápaszemet hordott, haját elválasztotta, szája felett rövid bajuszt viselt. Abban a megyében, ahol tanított, számottevő volt német bevándorlók jelenléte, Hamptonban pedig különösen nagy számban voltak német származású amerikaiak. Az evangélikus templomot, ahová Meyer járt, német telepesek alapították még Nebraska államválasztásának kezdetén, és azóta is német nyelven folytak a szertartások. Meyer szemében a nyelvtanítás kulturális örökségük átadását jelentette; szinte vallásos elhivatottsággal tekintett tanári munkájára.

Meyer egy olyan korban tanított, amikor rendkívül németellenes hangulat uralkodott. Miután az Egyesült Államok belépett az első világháborúba, a politikusok, az újságok és az átlagemberek különféle támadásokat intéztek a német származású amerikaiak ellen. A németek ellen irányuló hátrányos megkülönböztetés egyik módja az idegennyelv-oktatást tiltó törvényekben nyilvánult meg.

1918-ban a Nemzeti Oktatási Szövetség (National Education Association), az iskolai tanárok szakszervezete „amerikaiatlannak és hazafiatlannak” bélyegezte az „idegen nyelven” tanítás gyakorlatát. Több mint 20 állam, Kaliforniától Illinoisig, olyan törvényeket fogadott el, amelyek az angol nyelvű oktatást szorgalmazták az iskolákban annak érdekében, hogy elnyomják – az ellenség nyelvének tekintett – német nyelven folyó oktatást. „Azért a németet érte a vád, mert az amerikai németek voltak a legnagyobb népcsoport az Egyesült Államokban, és ezért a németet minden más nyelvnél szélesebb körben tanították a nem állami iskolákban, mindenekelőtt azért is, mert az amerikai németek az egyházközségi iskolák nagy hálózatával rendelkeztek – írja William Ross jogtudós egy e-mailben. – Vagyis a német nyelv jelentette a legfőbb célpontot az agresszív asszimilációra törekvők számára.”

A nebraskai törvényhozás hatályon kívül helyezte egy törvényt, amely kötelezte az iskolákat idegennyelv-órák felajánlására, ha több mint 50 diák kérte ezt. Az idegen nyelvi követelmények felszámolása győzelmet jelentett Nebraska kormányzója számára, aki „gonosznak, antidemokratikusnak és amerikaiatlannak” kiáltotta ki őket. Egy szavazat híján nem fogadtak el egy másik intézkedést, amely előírta volna az állam összes gyerekének, hogy állami iskolákba járjanak, így megakadályozva az evangélikusokat saját iskoláik alapításában és a némettanításban. Ugyanakkor sikerült a törvényhozásnak egy olyan törvényt elfogadnia, amely nem engedte, hogy idegen nyelvet tanítsanak azoknak a diákoknak, akik még nem végezték el a nyolcadik osztályt. Jack Rodgers történész évtizedekkel később azt írta, hogy a nebraskai törvényhozók úgy viselkedtek, mint „az amerikai patriotizmus önjelölt fenntartói a német nyelv használatát elnyomó program háttérében”, amikor azon munkálkodtak, hogy idegennyelv-ellenes törvényeket fogadjanak el.

Meyer ügyvédje, Arthur Mullen, befolyásos katolikus demokrata és William Jennings Bryan elnökjelölt nebraskai kampánymenedzsere, „kirekesztőnek” nevezte a törvényt, és azzal érvelt, hogy „a világháború által kiváltott gyűlöletből, nemzeti fanatizmusból és faji előítéletekből nőtt ki”. Azok, akik megszegték a törvényt és idegen nyelveket tanítottak kiskorúaknak, akár 30 nap elzárást is kaphattak büntetésül. „Ha ezek az emberek amerikaiak, akkor beszéljék a nyelvünket – mondta az idő tájt az egyik törvényhozó. – Ha nem beszéljük, hát tanulják meg. Ha nem tetszik nekik, akkor menjenek innen.”

Válaszul az idegennyelv-oktatás elleni erőszakos fellépésre, a híres nebraskai író, Willa Cather felháborodásának adott hangot, kijelentve, hogy „most egyetlen nebraskai gyerek sem fog úgy felnőni, hogy valaha elsajátítson egy idegen nyelvet, mert az Önök törvényhozása bűncselekménynek tekinti, ha erre tanítunk egy gyereket a fogékony éveiben, az egyetlen időszakban, amely valóban megalapozhatja egy idegen nyelv alapos ismeretét”.

A nyelvtörvény feletti vita jól tükrözte az államban uralkodó németellenes hangulatot. Német könyveket égettek. A hűtlenséggel gyanúsított embereket arra kényszerítették, hogy csókolják meg az amerikai zászlót. A Germantown nevű kis

eldugott falut Garlandnak nevezték át Raymond Garland, az első világháborúban elhunyt első nebraskai katona tiszteletére, aki tüdőgyulladásban hunyt el, mielőtt elérte volna a csatateret. A nebraskai Berlin városa Oteo-nek lett visszanevezve, annak ellenére, hogy eredetileg minden valószínűséggel egy helyi gazdálkodóról kapta a nevét, nem pedig a német városról. Az állam fővárosában, Lincolnban a polgármester megtiltotta, hogy egy odalátogató zenekar német zeneszerzők műveit játssza. Az állami egyetem újságjában a következő jelent meg a címlapon: „AZ IGAZGATÓTANÁCS TAGJAI KÉSZEN ÁLLNAK MEGTISZTÍTANI AZ EGYETEMET A HÜTLENSÉG GYANÚJÁNAK MINDEN MEGNYILVÁNULÁSÁTÓL”, és leveleket küldtek szét, amelyek bíralták az egyemet a „német kultúra” terjesztéséért a kampuszon, ami pedig egy német diákszervezet feloszlásához vezetett. Egyetemi professzorokat hallgattak ki, az országhoz való hűségük ügyében – és kényszerítettek néhány esetben távozásra. Azokat a nebraskaiakat, akik csatlakoztak a Nonpartisan League háborúellenes ligához és tiltakoztak az Egyesült Államok háborús részvétele ellen, megverték, megfenyegették és megtiltották nekik, hogy nyilvános találkozókat tartsanak. „Míg a nebraskaiak azért küzdöttek, hogy biztonságosabbá tegyék a világot a demokrácia számára, otthonukban csaknem elvesztették azt”, írta Bruce Nicoll történész.

Amikor Campbellben, egy Nebraska déli részén fekvő városkában egy hivatalnok megkérdezte a főállamügyészt, hogy vajon jogszerű lenne-e egy olyan rendelet, amely megtiltaná, hogy a falu utcáin idegen nyelven lehessen megszólalni, az állami bűnüldöző szervek legfőbb vezetője nemleges választ adott, de kezeskedett róla, hogy „az elővigyázatosság és a közend a közeljövőben kétségtelenül arra fogja ösztönözni az idegenben születetteket, hogy amennyire csak lehetséges, hagyjanak fel anyanyelvük használatával”.

Eközben a nebraskai védelmi tanács saját maga is támadásokat indított az államba érkező külföldiek ellen. A tanács támogatta a törvényhozás kampányát, amivel az megálljt akart parancsolni az idegennyelv-tanításnak és nyomást gyakorolt az egyházakra, hogy szüntessék be az idegen nyelvű istentiszteleteket, annak ellenére, hogy sok

egyházközségi tag bevándorló volt, aki nem tudott angolul. Az egyik evangélikus lelkész megfeddte a helyi vezetőket, mert némétül beszélte egy katona temetésén. A Hampton melletti Zion evangélikus iskolában rongálók kilőtték az ablakokat és megsemmisítették az iskola német tankönyveit, tiltakozásul az ott folyó németoktatás ellen.

Nem sokkal ezután a támadás után történt, hogy a Zionban tanító Meyert az új törvény alapján elítélték. Meyer ellenségei közt volt az Amerikai Légio is. Egy szakértői levélben az utóbbi ezt jelentette ki: „Minden olyan hatást ki kell küszöbölnünk, amely külföldi eszméket és befolyást örökít tovább”.

Meyer természetesen másként látta a dolgokat. „Ez elvi kérdés – jelentette ki. – Még ha börtönbe kell is mennem, akkor sem fogok megalkudni olyasmivel, amiről tudom, hogy nem helyes”. Meyer szentül hitt abbéli küldetésében, hogy segítenie kell diákjait, hogy megtapasztalják „elődeik vallását elődeik nyelven”, miközben némétül tanítja őket azért, hogy teljességgel részt tudjanak venni evangélikus templomuk istentiszteletén, ahol német nyelven zajlottak a szertartások.

A jog útvesztőiben tett utazása akkor ért véget, amikor az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága hét szavazattal kettő ellenében úgy határozott, hogy a nebraskai törvény alkotmányellenes, mert korlátozta az egyén tudásszerzéshez és szabad vallásgyakorláshoz való jogát. „A német nyelv ismerete önmagában nem tekinthető károsnak”, jelentette ki a bíróság a *Meyer kontra Nebraska állam* ügyben. James Clark McReynolds bíró az alábbi indokolást fogalmazta meg: „Nem alakult ki olyan szükséghelyzet, amely annyira egyértelműen károsná tenné egy gyerek számára az angolon kívüli más nyelv ismeretét is, hogy ennek megakadályozása a régóta szabadon élvezett jogok korlátozását indokoltá tenné. Kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy a törvény önkényesen került alkalmazásra, és nincs észszerű kapcsolatban az állam hatáskörébe tartozó célokkal.”

A Meyer-ügyben hozott ítélet ellenére Nebraska állam alkotmányában továbbra is szerepel egy rendelkezés, amely kimondja, hogy az állam hivatalos nyelve az angol, és ezt kell tanítási nyelvként használni az iskolákban. A szavazók elsöprő

többséggel utasították el ennek a gyakorlatban nem szankcionálható záradéknak a megváltoztatására tett erőfeszítéseket.

Míg Meyernek nem sikerült kikényszerítenie az idegennyelvi törvény visszavonását a nebraskai alkotmányból, győzelme országszerző nagy hatással bírt. A Legfelsőbb Bíróság Meyer-döntése segítette a magánélet tiszteletben tartásához való jog értelmezését, amelyre később számtalan ügy kapcsán hivatkoztak, mint például a *Griswold kontra Connecticut* ügyben, amely eltörölte a fogamzásgátlóval kapcsolatos tilalmakat, és a *Roe kontra Wade* ügyben, amely legalizálta Amerikában az abortuszt. A Meyer-ügyre számos utalás történik ítéletekben különböző kérdések kapcsán, ideértve a szülői jogokat, a homoszexuális viselkedést és az oktatást.

„Jóllehet a Meyer-ügy kapcsán megfogalmazott szabadságjogok köre valószínűleg továbbra is elmentéket fog szülni”, írta William Ross jogtudós a Meyer-ügyről szóló végleges jelentésében, „az ügyben született döntés, miszerint »az egyéneknek vannak bizonyos alapvető jogai, amelyeket tiszteletben kell tartani« valószínűleg érvényben marad, amíg csak olyan polgárai vannak a nemzetnek, akik olyan bátran hajlandók küzdeni a jogaikért, mint azt egy nebraskai iskolamester tette majdnem egy évszázaddal ezelőtt”.

(*Smithonian Magazine*)

Susan Blumberg-Kason

„A Tea Útja”

(Noriko Morishita: *The Wisdom of Tea: Life Lessons from the Japanese Tea Ceremony* ('A tea bölcsessége: A japán teaszertartás életre szóló tanulságai', Allen & Unwin, 2020, 191 oldal) című könyvének recenziója

A japán teaszertartás egy hagyományos művészet, amelyben a tényleges fogyasztás háttérbe szorul a folyamathoz és a tálaláshoz képest. Továbbá ez a kiváltságosok tevékenysége, amelyet az emberek csak akkor élvezhetnek, ha elég

szabadidőt tudnak arra áldozni, hogy órákat vegyenek. Noriko Morishita azonban megmutatta, hogy egy modern nő miként képes magáévá tenni egy eltűnőben lévő művészetet és a nyugalmat, amelyet az kivált. Morishita *The Wisdom of Tea: Life Lessons from the Japanese Tea Ceremony* című könyve olyan sikeres volt Japánban, hogy filmre is vitték. Az Eleanor Goldsmith angol fordításában most megjelent könyv nem annyira a teaszertartást taglaló értekezés, hanem inkább egy beszámoló a szerzőnek egy lassúbb életstílushoz és önmaga elfogadásához vezető útjáról.

1977-ben Morishita yohohamai egyetemi hallgató volt, és ígéretes szépíró. Akkoriban lett nagykorú, amikor a japán nők elkezdtek megkérdőjelezni, hogy fiatalon kell férjhez menniük és otthon kell maradniuk a gyerekeikkel. Morishita tudatában volt, hogy nem akarja ezt az életet, de másban se igen volt biztos. Egy hirtelen ötlettől indítva unokatestvérével, Michikóval együtt elkezdtek egy szomszédjuktól tanulni a teáról és a teázásról, akit Takedának hívtak. Michikót érdekelte a tea, Noriko azonban idejétmúltnak találta a szertartással kapcsolatos vonatkozásait és más művészeteket, mint például a virágrendezést is.

Az én fejemben ezek mind olyan tevékenységekként keveredtek össze, amelyet – a házasságot az állásszerzés egyfajta formájának tekintő – régimódi szülők a lányukra kényszerítettek, hogy biztosítsák annak anyagilag előnyös frigyét. Ha valami hobbitt akartam volna választani, jobban tetszett volna a flamenco vagy az olasztanulás.

Morishita sok mindent közönségesnek tartott a teaceremóniában. Miközben a modern Nyugatot szemlélte, rákapott a nyugati szokásra, amely szerint hang nélkül kell fogyasztani a levést. Takeda-szenszei ['mester'] azonban arra oktatta a nőket, hogy szűrősjenek, amikor befejezték a teájukat, jelezvén, hogy készen vannak.

Morishita próbálkozása ellenére úgy érezte, hogy soha nem lesz képes rendesen elsajátítani az effajta teázást. Azt gondolta, hogy memorizálás útján kell megtanulnia a teaszertartás lépéseit, De Takeda-szenszei határozottan rendre utasította.

Nem szabad bemagolnod! Nem jó, hogy a fejeddel akarsz emlékezni rá. A gyakorlás azt jelenti, hogy annyiszor veszed át, amennyiszor tudod, amíg a kezed már magától teszi, amit tesz.

Teltek-múltak az évek, és Morishita gyakran abba akarta hagyni. A legtöbb szombaton, amikor órájuk volt, szívesebben pihent volna otthon. Lehetetlennek tartotta a tea művészetének megtanulását, még mindig úgy tekintett rá, mint amit csak az idősebb emberek élveznek. Mégis ahogy teltek az évek, és szerelmi válságok jöttek-mentek az életében – köztük egy felbontott eljegyzés egy férfival, aki megcsalta –, továbbá úgy érezte, hogy szabadúszó írói munkája is irányt veszített, teaórái és általuk nyújtott állandóság, várakozással töltötték el. Ő és a többi tanítvány sem árultak el túl sok személyes dolgot magukról, de Morishita tudta, hogy mindig szívesen fogadják, amikor megérkezik az órára. Még az is belső békével töltötte el, ha Takeda-szenszeinél kibámult az ablakon.

A kertben lengedeztek az akácok. A fény ragyogva süttött át a datolyaszilva zsenge levelein, és időnként friss szellő kavarta fel a levegőt.

Ráébredt, hogy emiatt a béke miatt szerette meg a tea művészetét. Morishitából lett Takeda legodaadóbb tanítványa, aki huszonöt éven át tanult vele és értékelte annak módját, ahogy a szertartás az évszakoknak megfelelően változott.

A teázás teljes egészében arról szól, hogy megtapasztalják a hagyományos japán életmód esztétikáját és filozófiáját, amelynek egyik alapköve, hogy éljünk harmóniában az évszakok változásával.

Morishita japán olvasóknak szánta könyvét: nem tesz kísérletet arra, hogy elmagyarázza a kívülállók számára a hagyományt. Maga a nyugati civilizáció sem tud olyat kínálni, ami ehhez lenne fogható: nemigen vannak olyan szokásai, amelyek ennyire kötődnének a nemzeti identitáshoz. A mű olvasói sajátos módon kísérhetik végig egy nő útját az önelfogadás felé, amelynek során megtanulja megbecsülni és élvezni kultúrájának hagyományait – és lassúbb ütemét.

(The Asian Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Fogarasi Attila doktorandusz, Budapest
Dr. Iványi Márton Pál (PhD), társadalom- és kommunikációkutató, Budapest

Kaposi Márton filozófus, italianista, ny. habil. egyetemi docens (ELTE), az MTA doktora, Szeged

Karkusz Patrik Dániel filozófus, a Debreceni Egyetem Filozófia Intézetének doktorandusza

Lányi Gusztáv pszichológus, Budapest
Dr. Ménes András MBA, PhD, Budapest

Dr. M. Lezsák Gabriella régész, az ELKH BTK (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest) tudományos munkatársa, Visegrád
Pokol Béla szociológus, az ELTE professor emeritusa, az MTA doktora, Szödliget

Póto Júlia PhD-hallgató (ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola), újságíró, fordító, Budapest

Rénes Balázs történész, doktoranduszhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Sinkovics Ákos történész, Gomba
Tornai Csongor Gáspár történész – történelemtanár, Budapest

Yilmaz-Mészáros Enikő doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

Windhager Ákos (PhD), irodalom-, zene- és művelődéstörténész, szakíró, egyetemi oktató, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Pokol Béla: Kibertéri gondolatok 1

MŰHELY

Lányi Gusztáv: Organikus lélek(vesztés) és digitális-virtuális kommunikáció
Pedagógiai és pszichológiai kihívások 12
Windhager Ákos: Befogadói terhek Erkel Bánk bánja esetében 27
Rénes Balázs: A romániai magyar nyelvű történelemkönyvek Erdély képe . . . 37

SZÁZADOK

Dr. Iványi Márton Pál: A nyelvi kontinuitás illúziója? Adalék a latin–román
nyelvi folytonosság kritikájához egyes frazémák tükrében 50
M. Lezsák Gabriella: Tudománypolitika és régészet a két világháború közötti
Magyarországon. A kolozsvári régészeti iskola
a „visszatért Észak-Erdély” alatti időszakban 57
Sinkovics Ákos – Tornai Csongor Gáspár: Az észak-erdélyi köztársaság mítosza. . 69
Ménes András: Negyven éve hunyt el Max Delbrück 73

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

Pótó Júlia: Néma szemtanúk. Fényképek és röntgenképek a bíróságon
a 18–19. század fordulóján 76
Yilmaz-Mészáros Enikő: Raúl Zurita és a CADA művészeti csoport
működése a chilei Pinochet-diktatúra alatt 87
Karkusz Patrik Dániel: A teodícea problémája
és hatása a francia felvilágosodás társadalomfilozófiájára 97

NAPLÓ

Kaposi Márton: Kiváló vezetőkkel Dante világában. 107
Fogarasi Attila: Szász László: Bánffy Miklós, Az erdélyi szellem arisztokratája . . 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Anja Burri és Franziska Pfister: Szexuálisan zaklatják őket és megtagadják tőlük a továbbképzéseket: a svájci orvosnőket diszkriminálják a kórházakban (115) *Andrew Higgins*: Oroszországban a „Csontok útja” a kétségbeesés és a szenvedés emlékét őrzi (119) *Zanny Minton Beddoes*: Amit Boris tanulhatna de Gaulle-tól (122) *Ross Benes*: Egy vidéki iskolamester és a bevándorlásellenesség (124) *Susan Blumberg-Kason*: „A Tea Útja” (127)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (36, 49, 68, 112)

Valóság cikkpályázat – 2021

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és havi folyóirata, a Valóság a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet. A pályázók köre kötetlen. A pályázat célja, hogy a cikkírók saját kutatásaikat, illetve azok tudományos hátterét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot két témakörben lehet benyújtani:

1.) **„Eucharisztikus világkongresszus”**: a pályázók ebben a kategóriában az 1938. évi – Budapesten megrendezett – XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus történelmi, társadalmi, művészeti emlékezetét bemutató tudományos ismeretterjesztő tanulmányokkal pályázhatnak.

2.) **„Molnár Tamás”**: a pályázók ebben a kategóriában a 100 éve született magyar filozófus, Molnár Tamás (1921–2010) munkásságát átfogóan, vagy munkásságának valamely területét, esetleg kapcsolódó területeit bemutató tudományos ismeretterjesztő tanulmányokkal pályázhatnak.

A pályázók a két témakör szerinti kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a széles nagyközönség számára írott, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. Egy pályázó több témakörben és több cikkel is nevezhet, illetve egy cikket több szerző is jegyezhet. A cikk terjedelme: 30–50 ezer n (szóközökkel). Ebben beleértendő a (nem kötelező) jegyzetanyag leütésszáma is. A cikkekhez korlátozott mértékben kép vagy ábra, táblázat, grafikon, egyéb illusztráció is csatolható.

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a Valóság szerkesztősége által felkért zsűri bírálja el. Mindkét kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat kizárólag elektronikus úton, e-mailen kérjük benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni és csatolni, a szövegben csak az ábra helyét, címét kérjük feltüntetni. A szerkesztőség jogot formál arra, hogy mind a díjazott, mind a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lap internetes felületén (<http://www.valosagonline.hu>).

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail-címét, telefonszámát, valamint közzétételre szánt végzettségét/foglalkozását/titulusát, esetlegesen feltüntetni kívánt intézménye megnevezését! A pályázók cikkük beküldésével hozzájárulnak ezen adataik pályázattal kapcsolatos kezeléséhez.

A pályamunkákat a következő címre kérjük küldeni: valosagpalyazat@titnet.hu

A levél tárgyában tüntessék fel: **„Valóság cikkpályázat”** és a kategória nevét!

A pályázat beérkezéséről visszaigazoló e-mailt küldünk.

A pályázatok benyújtási határideje: **2021. április 6.**

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

nka
Nemzeti Kulturális Alap

